

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BÖLÜMÜ
TEFSİR ANA BİLİM DALI

SOSYO PSİKOLOJİK BOYUTLARI AÇISINDAN
KUR'ÂN KISSALARI

Fikret GEDİKLİ

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. M. Sait ŞİMŞEK

Konya - 2011

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
Bilimsel Etik Sayfası	iv
Tez Kabul Formu	v
Önsöz	vi
Özet	viii
Summary	x
Kısaltmalar	xii
Giriş	1
BİRİNCİ BÖLÜM – SOSYAL PSİKOLOJİ	9
1.1. Sosyal Psikoloji.....	9
1.1.1. Sosyal Psikolojinin Tarihsel Gelişim Süreci	12
1.1.2. Sosyal Psikolojinin Araştırma Yöntemleri	13
1.1.3. Sosyal Psikolojinin İnceleme Konuları.....	16
1.2.Sosyal Psikolojinin Konuları.....	17
1.2.1. Tutumlar.....	17
1.2.1.1. Tutum Değişimi.....	21
1.2.2. Davranış	22
1.2.2.1. İnsanlar Niçin Uyma Davranışı Gösterir	24
1.2.2.1.1. Uyma Davranışının Türleri	25
1.2.2.2. Sosyal Etki ve Uyma Davranışı	27
1.2.2.2.1. Sosyal Etki Biçimleri.....	29
1.2.2.2.2. Kalabalık Davranışı ve Kolektif Davranış.....	32
1.2.3. Sosyal Biliş	34
1.2.4. Benlik ve Kültür	35
1.2.5. Dil ve İletişim	37
1.2.6. Grup Yapısı ve Dinamiği	39
1.2.6.1. Sosyal Grup	41
1.2.6.1.1. Sosyal Grupların Oluşum Nedenleri	43
1.2.6.1.2. Liderlik.....	44
1.2.6.2. Sosyal Yığın.....	47
1.2.7. Önyargı ve Ayrımcılık	48
1.2.7.1. Önyargının Temel Özellikleri	50
1.2.8. Toplumsal Etken Olarak Propoganda.....	52
1.2.9. Saldırganlık ve Nedenleri	54
İKİNCİ BÖLÜM – İSLAM TEFSİR GELENEĞİNDE KUR'ÂN KISSALARI ..	58
2.1. Kavramsal Çerçeve	58
2.2. İçerik ve Kaynak Açısından Kur'ân Kıssaları	61
2.3. Kıssaların Anlatılış Yöntemi	71
2.4. Kıssaların Amacı.....	78
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM – SOSYO PSİKOLOJİK BOYUTLARI AÇISINDAN	
KUR'ÂN KISSALARI	84
3.1.İnsan Etkileşimi ve Kur'ân Kıssalarındaki İz Düşümleri	84
3.1.1. Sosyal Durumların Deneyim ve Davranış Üzerine Etkisi.....	86
3.1.2. Grupların Özellikleri ve Referans Çerçveleri	89

3.1.3. Grup Yapısı ve Tutumların Oluşması	95
3.1.4. Liderlik ve Otorite	98
3.1.5. Grup Yapısı ve İktidar İlişkileri.....	104
3.1.6. İletişim ve Statü İlişkileri	105
3.1.6.1. Sözel Olmayan İletişim	109
3.1.6.2. İletişimin Amacı ve Ona Direnme	113
3.1.6.2. 1. Görüşü Karşı Görüşle Çürütmek	114
3.1.6.2. 2. Sunulan Görüşü Reddetmek	115
3.1.6.2. 3. Kaynağı Kötülemek.....	116
3.1.6.2. 4. Sunulan Bilgiyi Amacından Saptırmak	118
3.1.6.2. 5. Mantiğa Bürünme ve Diğer Savunma Şekilleri	119
3.1.7. İletişimde Kaynağın Özellikleri.....	121
3.1.8. İletişimin Özellikleri.....	123
3.1.8.1. Görüş Farkı	123
3.1.8.2. Tek Yönlü ve Çift Yönlü İletişim	125
3.1.8.3. Duygusal ve Rasyonel İletişim	126
3.1.8.4. İletişimde Tekrar	128
3.1.8.5. Hedef Ögenin Özellikleri	129
3.2. Tutumların Oluşumu ve Değişikliği Sürecinde Kur'ân Kıssaları.....	130
3.2.1. Tutumlar ve İnançlar	135
3.2.2. İnançların ve Tutumların Fonksiyonel Önemi	138
3.2.3. İnançların ve Tutumların Kendilerini Muhafaza Etme Temayülü	148
3.2.3.1. İdrakin Seçiciliği	149
3.2.3.2. İnanç ve Tutumların Değişmezliği	150
3.2.3.3. İnanç ve Tutumlardaki Değişmezlik ve Çekinme Davranışı	152
3.2.3.4. İnanç ve Tutumların Değişmezliği ve Kültür	153
3.3. Sosyal Normlar ve Kur'ân Kıssaları.....	156
3.3.1. Norm ve Grup İlişkisi.	160
3.3.2. Uyuma ve Sapma Normların Var Olduğunu Gösterir.	164
3.3.3. Grup Önyargısı ve Sosyal Mesafe Normları.....	170
3.3.4. Grup Üstünlüğü Doktrinleri	175
3.3.5. Önyargı Oluşumu ve Davranışla İlgisi	177
3.3.6. Gruplararası İlişkiler ve Çatışmanın Oluşması	180
3.4. Kolektif Davranış Biçimleri ve Kur'ân Kıssaları	184
3.4.1. Kitlelerin Düşünceleri ve İnançları	191
3.5. İnsanın Gdüleri ve Kur'ân Kıssaları	195
3.5.1. Sosyal Kökenli Gdüler	196
3.5.2. Duygusal Gdülenme	198
3.5.3. Biyolojik Kökenli Gdüler	202
3.5.4. Gdülerin Yoksunluklarının İnsan Davranışına Etkileri	205
3.6. Ego Katılımı ve Kur'ân Kıssaları	209
3.6.1. Ego Katılımlarına Göre Bireysel Tutarlılıklar ve Farklılıklar	210
3.6.2. Kişisel Tutarlılık ve Ego Tutumları	215
3.6.3. Ego Tutumlarının Gdüsel Niteliği	218
3.6.4. Sosyal İlişkilerde Ego Katılımı ve Referans Grupları	223
3.6.5. Kritik Durumlarda İnsan Davranışları	228
3.7. Sosyal Değişim ve Kur'ân Kıssaları	231

Sonuç235
Kaynakça243
Özgeçmiş250

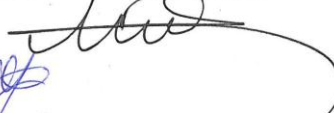

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Bu tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadar ki bütün süreçlerde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Fikret GEDİKLİ

DOKTORA TEZİ KABUL FORMU

Fikret GEDİKLİ tarafından hazırlanan 'Sosyo Psikolojik Boyutları Açısından Kur'ân Kıssaları' 21/ 06/ 2011 tarihinde savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak, jürimiz tarafından doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Ünvanı, Adı Soyadı	Danışman ve Üyeler	İmza
Prof. Dr. Mehmet Sait Şimşek		
Prof. Dr. Fethi Ahmet POLAÇ		
Prof. Dr. Ali Alpınar		
Yrd. Doç. Dr. F. Asiye ŞENAT		
Prof. Dr. Yusuf İSİCİK		

ÖNSÖZ

Sosyal bilimler, toplumsal olay ve toplumsal varlıklarla ilgilenir. Bu ilgilenme varlıkların ortak noktalarını, doğuş, işleyiş ve yok oluşlarındaki mekanizmaları, ilkeleri ve düzenlilikleri bulmaya çalışmaktır. Toplumsal olay ve varlıklar insanların bir araya gelmeleriyle meydana çıkar. Toplum, kültür, yapı, ilişki, etkileşim gibi varlık ve süreçler hep bu bir araya gelmenin sonunda ortaya çıkmıştır. Sosyal bilimlerin konusu böylece, bir arada yaşayan insanlar olmaktadır.

Konu bir arada yaşayan insanlar olunca toplumsal bilimler de zaman zaman birbirlerinin alanına müdahale eder olmuşlardır. Bunun nedeni toplumsal gerçeğin, yani toplumda meydana gelen olayların, yaşayan varlıkların çeşitli niteliklere sahip olmasıdır. Toplumsal gerçek, toplumsal bilimlerin yapay ayrımlarına göre değil, bir bütün olarak meydana gelir. Bir bütün olarak toplumsal gerçeği incelerken onu parçalara bölmek gerekmiş ve bu yüzden farklı disiplinler ortaya çıkmıştır. Fakat parçaların incelenmesi sonunda bütüne ilişkin yargıların verilebilmesi için disiplinler arası çalışma yapmak da bir zorunluluk halini almıştır. Bu zorunluluk da toplumsal bilimlerin birbirlerinden çok farklı olmadığını ve çoğunlukla işbirliği halinde bulunmalarını gerekli kılmaktadır. Çünkü bütün toplumsal bilimler, temelde bir araya gelmiş olan insanlara ilişkin bilgilere yönelmiştir.¹

Sosyal bilimler insanı ve sürdürdüğü yaşamı tüm boyutlarıyla anlamaya çalışmaktadır. Bu anlama onlar hakkındaki olgusal bilgileri, insanı ve yaşamı anlamak için gerekli ancak tek başına yeterli olmayan bir iş olacağı da aşikârdır.

Sosyo psikolojik bakışın esas itibarıyla sosyoloji ve psikolojinin ve çoğu kere Sosyal Psikoloji' nin dolayısıyla modern paradigmanın bir ürünü olduğunu söylemekle Sosyo Psikolojik bakış açısının Kur'anın kavram haritasına büsbütün yabancı bir bilgi havzasının verileri blok halinde tedarik edilip Kuran Kıssalarını farklı bir düzlemde yeniden içeriklendirmek için, Kur'anın yorum dünyasına monte edilen yeni bir kıssa okuma türü ve anlamlandırması olarak görülebilir. O kadar ki, bunun amatör okumalar ve atıflarla gerçekleşen yığma bilgi aktarımı olduğu da düşünülebilir.

¹ Kongar, Emre, *Toplumsal Değişim*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1972, s.19.

Her şeyden önce kıssaları, anlam dünyalarını daraltmadan, bağlamı ihmal etmeden ve kelimelerin ya da cümlelerin kaldıramayacağı manaları yüklemek suretiyle bir okuma biçimi hariç, işaret edilen hatalara düşmeden kimi bilimlerin verileri ile farklı okuma ve yorumlara kapalı, mahfuz bir anlam dünyasının olduğu iddia edilemez. Dolayısıyla biz de bu yaklaşımdan hareketle Sosyal psikolojinin bilimsel kavram ve kuramları eşliğinde, Kur'ân kıssalarında anlatılan olay ve olguların, insanların algı, tutum, davranış ve yargıları üzerindeki etkileri ve bunlarla ilgili bir dizi konuyu anlamamızda yardımcı olacağı düşüncesi ile Sosyal psikolojinin temel prensiplerini kıssaların somut verilerine tatbik ederek olay ve olguların izahını bu bakış açısıyla yapmaya çalıştık.

Bu perspektifle amacımız, yöntemin ihtiva ettiği avantajların, sınırlılıkların ve tehlikelerinin de bilincinde olarak kıssalardaki olay ve olguları, nitelik, yargı ve davranışları, -Kur'ân'ın sunduğu kadarıyla- meydana geldikleri tarihsel dönem ve o döneme ilişkin koşulları dikkate alarak ve anakronizme de düşmeden, farklı dönemlerde meydana gelmiş olay ve olguları da yeri geldiğinde mukayeseli bir tarzda ele alıp değerlendirmek suretiyle hakikatin ibret boyutlarını ilmi açıklamalarla ve belli üslupla anlatmaktan ibarettir. Bu anlamda söylenenlerin en iyisini Allah bilir.

Bu arada alanla ilgili daha özgün ve daha bilimsel sentez niteliği içeren çalışmaların yapılacağına olan inancımızı da belirtmek isteriz.

Her çalışma bir toplumsal üründür ve her çalışmanın da birçok adsız yazarı vardır gerçeğinden hareketle bu çalışmanın da pek çok isimsiz yazarı olduğunu ifade etmemiz gerekir. Bunlar arasında başta yakın ilgi ve alaka ile bu tezin tüm aşamalarında yol gösterip yararlı yönlendirmelerde bulunan tez danışmanım kıymetli hocam Prof. Dr. Sait ŞİMŞEK'e şükran duygularımı arz ediyorum. Tez konusunun belirlenmesi sürecinden tezin tamamlanması safhasına kadar değerli fikir ve düşünceleri ile bizleri yönlendiren çalışmamıza ciddi katkılar sunan başta Prof. Dr. Fethi Ahmet POLAT olmak üzere Prof. Dr. Ahmet YAMAN' a, Prof. Dr. Yusuf İŞİCIK' a de ayrı ayrı teşekkür ediyorum, saygılarımı sunuyorum. Bunun yanında her zaman fikirlerine müracaat ederek yeterince istifade ettiğim Prof. Dr. Sadık KILIÇ'a, Prof. Dr. Orhan ATALAY' a, Prof. Dr. Şehmus DEMİR' e ve katkısı olan tüm arkadaşlarıma teşekkür ediyorum.

Fikret GEDİKLİ

Konya 2011

ÖZET

“*Sosyo Psikolojik Açıdan Kur’ân Kıssaları*” adlı çalışmamız, Kur’ân kıssalarında anlatılan olayları anlama çabası ile özellikle kullanılan dil ve düşünce dünyasının kaynakları, çevre ve sosyal dinamikleri anlamaya yönelik bir telakki ile dönemlerin sosyal realitelerini, bu anlamda tahlil edebilmek için kıssalara ilişkin Kur’ân’da va’zedilen bilgileri anlama çabasına yönelik oluşan zihin faaliyetlerini anlamlandırma gayretlerine yönelik geleneği ile yetinen bir anlama çabası üzerine kurulmuştur.

Bu anlama çabası üzerine bina edilmeye gayret edilen çalışmamız, üç bölümden oluşmaktadır. Birinci Bölüm Sosyal Psikoloji ile ilgili genel bilgi ve değerlendirmelerden, İkinci Bölüm Kur’ân Kıssalarından, Üçüncü Bölüm ise Sosyo psikolojik açıdan Kur’ân kıssalarının incelenmesi ve değerlendirilmesinden oluşmaktadır.

Birinci bölümde, birey, grup ve topluluklar ile bunların diğer birey ve sosyal çevrelerle olan ilişkilerini, sosyal tecrübe ve davranışlarını, grup üyeliğinin nitelikleri, Sosyal Psikoloji’ nin tarihsel aşamaları, yakın bilimlerle ilişkileri, temel kavram ve bilgileri ile ana konuları hakkında bilgiler verilmiştir. Burada amaç salt sistematik Sosyal Psikoloji bilgisi sunmaktan çok, bu disiplinle oluşturulmuş bakış açısının dayanaklarını özet bir yapıda sunmaktır. Bunun yanında Kur’ân kıssalarını anlamada yardımcı disiplin olarak belirlenen ana eksen Sosyal Psikolojinin verileri olsa da, yer yer sosyolojinin, psikolojinin, antropolojinin kavram ve verileri de kendi literatür alanları içerisinde açıklanmaya çalışılmıştır. Bu anlamda fazla değişkenlik göstermediği kabul edilen temel veriler kullanılmıştır.

İkinci bölümde, Kur’ân kıssalarına giriş sadedinde olacak şekilde kavramsal çerçeve oluşturulmaya çalışılmış, kıssalar hakkında bilinen bilgilerin tekrarından öte, genel ve öz malumatların verilebilmesi için gerekli araştırmalar yapılarak; kıssaların kaynağı, gerçekliği, kıssa-mitoloji ilişkisi ile kıssaların Kur’ân da anlatılış yöntemi, nedeni, önemi ve Arap kültürünün kıssaların üzerinde etkisi ve ilişkisi gibi hususlar kısaca konu edilerek irdelenmeye çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde, Sosyal psikolojinin temel konu ve kavramları ile bu alanda yapılmış çalışmaların yöntem ve bulguları da kullanılarak Kur'ân kıssaları olgulara uygun olarak incelenmeye çalışılmıştır.

Sonuç kısmında ise varılan sonuçların genel bir analizi yapılmış, özellikle Kur'ân kıssalarını bu bakış açısıyla okumanın beklenen yararlarına işaret edilmiştir.

SUMMARY

Our research named “Quran anecdotes in terms of Socio-psychology”, is based on the an effort to understand the anecdotes in the Quran and especially the language used and the resources of its notion, social realities of the eras oriented to understand the environment and social dynamics, and to analyse, in this sense, the information provided in the Quran with regard to the anecdotes, interpretation of mental activities

Our research, which we try to base on this effort to understand, consists of three parts. The first part consists of general information and evaluations on Social Psychology, the second part of Quran anecdotes and the third one of analysing and evaluating the Quran anecdotes in terms of Socio-psychology.

In the first part information is given on individuals, groups and communities and their relationship with other individuals and social environments, their social experience and behaviours, qualities of group membership, historical stage of Social Psychology, their relationship with relative sciences, basic concepts and informations and main topics. The aim is to present a summary of the basis of the point of view made up with the disciplines of Social Psychology rather than a systematic information of Social Psychology. In addition, though the major axis determined as the auxiliary discipline to understand Quran anecdotes is the data of Social Psychology, the concept and data of sociology, psychology, anthropology is explained in pathes. So, basic data, which are thought no to be so variant, are used.

In the second part, we tried to consist some conceptual framework as an introduction to Quran anecdotes, we made the necessary research to give general and quick information rather than the repetitions of common information of anecdotes, we tried to examine the resources of anecdotes, their factuality, anecdote-mithology relationship, the way the anecdotes presented in the Quran, reason, importance and the effect and relationship.

In the third part, we tried to examine Quran anecdotes using basic subject and concepts of Social Psychology and methods and findings used in this field in accordance with the facts.

In the conclusion part, we made a general analysis of conclusion reached and especially indicated the expected advantages of reading Quran anecdotes with this point of view.

KISALTMALAR

A.Ü.İ.F.D.	: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
A.Ü.İ.İ.F.D.	: Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi
A.İ.T.İ.A.	: Ankara Üniversitesi İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları Dergisi
A.Ü.B.	: Ankara Üniversitesi Basımevi
a.mlf.	: Aynı Müellif
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
D.Ü.İ.F.Y.	: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları
Diğr.	: Diğerleri
D.İ.B.Y.	: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları
H.Ü.P.B.Y.	: Hacettepe Üniversitesi Psikoloji Bölümü Yayınları
İ.S.A.M.	: İslâmi Araştırmalar Merkezi
İ.S.A.V.	: İslâmi Araştırmalar Vakfı
İ.Ü.İ.F.Y.	: İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Yayınları
İ.B.Ü.Y.	: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları
Mad.	: Madde
M.Ü.İ.F.D.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
M.E.B.	: Milli Eğitim Basımevi
M.E.B.Y.	: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları
Neşr.	: Neşreden
s.	: Sayfa
Sad.	: Sadeleştiren
S.B.F.B.	: Siyasal Bilgiler Fakültesi Basımevi
S.Ü.İ.F.D.	: Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Tah.	: Tahkik
TDKY	: Türk Dil Kurumu Yayınları
Terc.	: Tercüme eden
Ts.	: Tarihsiz
vb.	: Ve bunun benzeri
vd.	: Ve devamı, ve diğerleri
Yay.	: Yayımevi, Yayınları

GİRİŞ

1. TEZİN YÖNTEMİ

Kur'ân-ı Kerîm'de kıssalar aracılığı ile anlatılan birey ve toplumların karşılıklı etkileşimlerinin sosyal durumlarla ilişkili olan, kelimeler, söylemler ve diyaloglar, kısaca sözel kategoriler, olguların algılanıp anlaşılmasında ve haklarında yargıya varılmasında dayanak işlevi gördüklerinden ve sosyal dünyaya ait algı ve yargıların her aşamasında rol oynadıklarından ötürü merkezi bir referans çerçevesi oluşturmaktadır. Zira davranışı ve eylemleri belirleyen ve birbiri ile ilişkili durumları içeren bir referans çerçevesi dâhilinde bazı unsurların, diğer faktörleri ve sonucu daha ağırlıklı olarak etkilemesi söz konusudur.

Sosyal Psikoloji'nin kavram ve yöntemleri ile sosyal etkileşim sonucunda oluşan ilkeler, insan topluluğunun ve ona üyeliğin anlaşılmasına temel oluşturmaktadır. İnsan, algılanabilir özellikleri olan gerçek nesnelere ve gerçek sosyal ortamların yer aldığı bir dünyada yaşamını sürdüren varlık olması dolayısıyla, çalışmamız daha çok sosyo-psikolojik verileri, onun genellemelerini ve bu genellemelerin yapılmasına vücut veren çalışmaların kendisini içermektedir. Bu genellemeler ise gerçek yaşamdan, kontrollü ve gerçek yaşama yakın koşullarda yapılan deneylerle alan çalışmalarından çıkan sonuçlara dayanmaktadır. Bu anlamda veriler, savaş tutsaklarının günceleri, toplama kamplarında yaşamış olanların anlatıkları, savaş, kıtlık ya da başka sosyo ekonomik bunalımların neden olduğu diğer koşullarla ilgili anlatılanlardan elde edilenlerin sonuçlarına dayanmaktadır. Tek bir kültürel perspektifin güdümü altında oluşan, spesifik olarak o kültürlerin belirleyici özelliklerinin oranlarının yüksek olduğu veriler ile hâlihazırda varolan ve bulgularının değerlendirilmesine ilişkin tartışma konuları halen devam eden ve herhangi bir konuda yargıya varmamızı engelleyen veriler çalışmamıza konu edilmemiştir. Sonuç olarak bu alanda yapılan çalışmaların ve bunlara ilişkin sonuçların, potansiyel olarak yanlışlanmaya açık olduğunu da belirtmek gerekir. Dolayısıyla bu verilerin “şu an için doğru olduğunu düşündüğümüz” veriler olduğunu söylemek, en doğrusu gibi görünmektedir.

Çalışmamızda ele alınan konular yalnızca Sosyal Psikoloji'nin değil, Sosyoloji'nin de ana başlıklarını kapsamaktadır. Hatta Sosyal Psikoloji'nin bazı konuları ile Kur'ân kıssaları değerlendirilirken Psikolojinin, kültürel antropolojinin ve yer yer Psikiyatri'nin de bazı verilerinden yararlanılmıştır. Bu nedenle ana eksen sosyal psikolojinin verileri olmakla beraber "Toplum Bilimleri" nin geniş yelpazeli diğer disiplinlerinden de yararlandığımızı belirtmeliyiz. Özellikle Sosyal Psikoloji üzerine yapılan tecrübî ve deneysel çalışmaların ve konularının tümü bu çalışmanın sınırlarını aşacağından, yalnızca çalışmamızla doğrudan ilgili olduğunu düşündüğümüz konulara yer vermeye çalıştık.

Sosyal Psikoloji'nin resmi ya da resmi olmayan organizasyonlarla ilgili çalışmaları kesin çizgilerle ayrılmış çalışmalar olmasa da; bir diğer ifadeyle, resmi ya da gayri resmi organizasyonlardan elde edilen bulgular çoğu zaman benzer sonuçlar verse de, biz, kıssalardaki olgulara muvafıklık karinesini gözeterek daha çok gayri resmi organizasyonlardan elde edilen sonuçları kısmen de resmi sonuçları tercih ettik.

Sosyal psikolojik genellemelerin geçerliliği, nihai olarak bunların somut durumlara ve olaylara uygulanabilirliğinde yatmaktadır. Yapılan genellemelerin sosyal yaşamla hiçbir bağı yoksa, daha önemlisi sosyal olayları veya tarihi vakıaları değerlendirmede bir araç olarak kıymeti yoksa, tüm bu deney ve sonuçlar akademik bir çabadan ibaret olur. Bu nedenle çalışmamızda konu ettiğimiz Sosyal psikolojik genellemelerin Kur'ân kıssalarının gerçeklik yapısına uyup uymadığı her aşamada kontrol edilmiştir.

Kıssalarda anlatılan olaylardaki tutum ve davranış analizi konusuna, uygulanabilir kavramların ve genellemelerin olgulara dayanan temelleri açısından yaklaşmıştır. Bir diğer ifade ile kıssalarda anlatılan ilkeleri anlamaya ve anlamlandırmaya temel olabilecek konular açısından değerlendirmeler yapılmıştır.

Özellikle Sosyal Psikoloji'nin deney ve alan çalışmalarının nasıl yapıldığına ilişkin bilgileri ve tartışmaları çalışmamıza almadık. Analiz ve değerlendirmelerimizi bu alanda yapılan çalışmaların sonuçlarını ve bulgularını kullanarak temellendirmeye ve şekillendirmeye çalıştık. Bunun yanında özel koşul ve ortamlarda gerçekleştirilen

deney ve gözlem sonuçlarından yararlanırken ve sosyal durumlarla ilgili genel sonuçlar çıkarırken sosyal ortamların davranış üzerinde farklı etkiler yarattığını; etkilerin değerini tespit etmek için bireylerin o işe dair güdeleri, durumun onlar için önemi, başka kişilerin beğeni ve takdiri gibi diğer unsurların da sistematik bir biçimde hesaba katılması gerektiği hususunu değerlendirmek suretiyle, çoğu kere sonuçların belli bir şüphe marjı içerebileceğini de hesaba katarak kesin yargı içeren değerlendirmelerden özellikle kaçındık.

Sosyal hayat, kültürden kültüre değişiklik gösterdiğinden ve farklı dayanaklardan etkilendiğinden ötürü deneyim ve davranışlarda da bu anlamda farklılıklar kendisini hissettirmektedir. Deneyim ve davranışı belirlemede iç ve dış faktörlerin karşılıklı etkileşimine ilişkin genellemelere varmak için asıl olgulardan müteşekkil bir temel oluşturulmaya çalışılmıştır.

Sosyoloji, Psikoloji ve Sosyal Psikoloji'nin nisbi anlamda dar kalıplarına ve görece sınırlılıklarına sığınarak, engin dini ve ahlaki öğütler vermeyi amaçlayan² Kur'ân'ın, haliyle kıssaların anlam dünyasını, bu alanların sunduğu görece verilerle sınırlandırmak çalışmamızın amaçladığı bir durum değildir. Bahsi geçen yöntemle Sosyal psikolojinin belli kuram, konu ve meselelerine aşına olduktan sonra kıssaları yeniden okumanın yararlı olabileceği düşüncesiyle sadece bu yönde bir bakış açısının da, kıssaları anlama sadedinde bir katkı sunabileceğini ortaya koymaya çalıştık. Değil mi ki Kur'ân insanlar için bir hidayet ve öğüt kaynağıdır,³ çalışmamızda ortaya koymaya çalıştığımız bakış açısı böyle bir amaca katkı sunacaksa Kur'an kıssalarının da bu amaçtan âri düşünölemeyeceğini söyleyebiliriz. Dolayısıyla olsa olsa kıssaları anlamada bu bilimlerin verilerinin araçsallaştırıldığı ifade edilebilir. Bu arada kıssaların ilkelerini ilgisi olmayan daha geniş alanlara yaymak, elbetteki onların anlamını bozmak olur. Ancak bizim yapmaya çalıştığımız insan doğasını ve onun yaşam alanı olan sosyal ortamın doğasına ve davranışlarına etkisini anlayabilmek için önemli bilgilere sahip olduğumuş bu disiplinin verileri ve rehber olarak tasarlanmış referanslarının yardımı ile yeniden bir anlama çabasına ve ileri bilgiler sağlamak için rehber ilkelere yönelebilmektir. Bu

² el-Bakara 2/97; Âli-İmran 3/138.

³ Âli-İmran 3/138.

yaklaşımı ortaya koyarken kıssaların özünü korumak suretiyle, sosyal psikolojinin özellikle zaman içerisinde geçerliliği saptanan kavram ve araştırma endekslerinden yararlandığımızı belirtmemiz gerekir.

Kur'ân kıssalarının sosyal değişim psikolojisine dair bir kavrayışın değerlendirilmesi için bir zemin oluşturduğu kanaatindeyiz. Bu anlamda kıssalarda anlatılanların ayrıntılı analizi; konusu “ Sosyo-Psikolojik Boyutları Açısından Kur'ân Kıssaları” olan çalışmamızın sınırlılıkları açısından uygun olmadığından çalışmamıza kısmen diğer kıssalar olmakla birlikte özellikle peygamber kıssalarını konu ettik.

Diğer yandan kıssaların değerlendirilmesinde iki hususa özellikle dikkat edilmiştir. Kıssalarda bahsi geçen mucize ve bu kavramın parantezinde geliştirilen, anlatılan olayların tarihen vaki olup olmadıkları, diğer bir deyişle kıssaların gerçekliği konusudur.

Kıssalarla ilgili sosyo psikolojik değerlendirmeler yaparken bir prensip dâhilinde yaklaştığımız hususlardan ilki mucize konusudur. Kur'ân'da mucize olarak tanımlanan hususları dinin sahibi olan Allah'ın kudreti doğrultusunda anlamının gerekliliğine olan inancımızı belirtmek isteriz. Zira Kur'an'ın tarihle ilgili mesajının özü şudur: “İnsan tarih içinde başıboş bırakılmamış, onun her davranışı bir değişim habercisi olmuştur. İnsanların eylemleri ile bunların sebep olacağı değişimin arasındaki determinasyon ise, kuru bir yasalılığa değil, Allah'ın belirlediği tarih yasalarına (sünnetullah) bağlıdır. Dolayısıyla Allah sadece tarihi dışarıdan izleme konumunda değil, aynı zamanda bir taraf durumundadır.”⁴ Sonuç olarak gerçekleşen kimi olayları rasyonel indirgeme ile tanımlayıp sınırlı aklın kabiliyeti ile anlamlandırıp analizinin yapılmaya çalışılması, böylesi durumlarda Allah'ın sevk ve idaresini tam değerlendirememek olur, kanaatini taşıyoruz.

Bir prensip dâhilinde yaklaştığımız hususlardan diğeri ise kıssalar aracılığı ile anlatılan olayların tarihen bizzat vaki oldukları konusudur. Esasen kıssalar üzerine yapılan tartışmalar onun ibret ve hikmet yönünü anlamaya niyetli olan birisinin bu tartışmaları, onun hikmet ve ibret yönüne örtülmüş kalın bir şal gibi algılaması ve

⁴ Özsoy, Ömer, İlhami Güler, *Konuların Göre Kur'an Fihristi*, Fecr Yayınevi, Ankara, 1996, s.693.

daha niyetini gerçekleştirmeye başlamadan güdümlü bir zihin yapısına sahip olması kaçınılmazdır. Aslında kıssalar üzerine bu anlamda yapılan çalışmalarda, daha çok ilgi çeken konuların maalesef gerçeklik konusu ve onun etrafında şekillenen aynı zamanda kuvvetini de kendisinden aldığı mucize konusudur. Bunun dışındaki konuların, bu anlamda çokta aktualitesi olmayan, ancak mahza hikmet ve ibret boyutunu ön plana çıkaran çalışmalar olduğunu ifade edebiliriz. Bizim çalışmamız da ikinci gruptan olmaya adaydır. Esasen aktüel boyutu olan konuların, bir diğer deyişle popüler konuların, diğer çalışmaların görece çok daha önemli alanlarını gölgede bıraktığını söyleyebiliriz. Örneğin M. Hamidullah'ın Hızır kıssası ile ilgili değerlendirmeler yaparken “bu gibi kıssalarda mühim olan, olayların gerçekten cereyan etmiş tarihi vak’alar olup olmadığı değil, insanlara verilmek istenen ders ve ibrettir.”⁵ cümlesine tüm dikkatler yoğunlaşmış, asıl bizler için hikmet ve ibret olacak açıklama ile değerlendirmeler maalesef bunun gölgesinde kalma ihtimali oldukça yüksek olmuştur, diye düşünüyoruz. Elbetteki kimin neyi, nasıl ispata çalışacağı kendi tercih konusudur. Ancak biz bu tür iddiaları ortaya atan ve bu iddiaları sahiplenenlerin bu konuları daha derinlemesine çalışacağını varsaydıığımızdan, bu anlamda bir çaba bu çalışmanın konuları arasında yer almamaktadır. Böylesi bir yaklaşımın doğru ya da yanlış olduğu yargısından bağımsız olarak, yukarıda bahsi geçen analizin son yargı cümlesinin diğer söylenenleri gölgede bırakacağını, adeta Kur’ân’ın mahfuz yapısına kasetme gibi algılanma riskini de beraberinde getirebileceğini ifade etmemiz gerekir.

Belirtmemiz gereken bir diğer husus da çalışmamızda bazı ayetlerin tekraren farklı konu başlıkları altında incelenmesidir. Bu şekilde belli konuları içeren ayetlerin, başka konularla ilişkili olarak fazlaca tekrarı, ilgili olabileceği konuya ilişkin “ayırıcılık” özelliğini yitireceği düşünülebilir. Bu doğrudur; ancak bu gibi durumlarda tekrarın nedeni bazı ayetlerin pek çok yönünün bulunmasından dolayı aynı ayetin, farklı konu başlıkları altında, farklı yönleriyle değerlendirmelere konu edilmiş olmasıdır.

⁵ Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, Çev.Salih Tuğ, İrfan Yayıncılık, İstanbul, 1990, s. 568.

Diğer taraftan çalışmamızda yöntem olarak benimsediğimiz usulle kıssalar üzerine değerlendirme ve tahlil yapabilmek için mevcut kıssa verilerinin ötesinde daha pek çok verili durumun ve enstürmanın varlığına ihtiyaç olduğunu söylemenin bizatihi kendisi, bu tür anlama ve değerlendirme ameliyesinin önünde en büyük engeli yer yer oluşturduğunu da ifade etmeliyiz. Zira böyle bir yöntem önerisinin uygulanabilmesi için neredeyse tatbiki imkânsız bir takım ön koşulların sıralanmasının, daha başlamadan bu işin imkânsızlığını doğurduğunu da eklememiz gerekir. Bunun, hem kıssalardaki kapalı alanların israiliyat haberleri ile doldurulması hususunu hem de mevcut modern disiplinlerin verileri ile Kur'ân metnine yaklaşamayacağı gibi en hafifinden aşırı tenzihçi görüşün önermeleri olduğunu da belirtmek gerekir. Bu önermelerin ise ayrıca pek çok kanıtla desteklenmesi gerektiğini de ifade etmeliyiz.

Sonuç itibariyle yapmaya çalıştığımız tüm değerlendirmelerimizi kıssalarda anlatılan olaylardan, onların kahramanlarının söylemlerinden ve Yüce Allah'ın onlar hakkındaki yargı ve değerlendirmelerinden, bunun yanında resmetmiş olduğu sosyolojik ortam ve zemin analizinden çıkardığımızı ifade etmemiz gerekir. Örneğin Medyen toplumunda iktisadi ahlakın bozuk oluşu, Semud kavminin lüks ve sefahata düşkünlüğünün ön planda tutulması, bizlerin o toplumun yapıp etmelerini analiz etmeden önce nasıl bir sosyolojik zeminde ilişkilerini sürdürdükleri hakkında yeteri kadar kanaat sahibi olmamızı sağlamaktadır. Daha sonra oluşan bu kanaat üzerinden söylem analizi, olguların tahlili ve pek çok durumda da Yüce Allah'ın onlar hakkında kurmuş olduğu hüküm cümleleri üzerinden çözüm ve analizlerimizi test etme imkânı bulduğumuzu ifade etmeliyiz.

Yaptığımız çalışma, çağımızda Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılması sorunuyla ilgili, yaygın Kur'ân okuma biçimi olarak varlığını sürdürdüğü iddia edilen “yorum anakronizmi” ve “Çağdaş Kur'ân üretimi” olarak isimlendirilen anlama geleneğinin⁶ hususiyetleriyle de ilgisi olmayan, belli disiplinlerin veri desteği ile Kur'ân'ı kendi özgün yapısında okuma ve anlamaya çalışan bir sorumluluğun çabası olarak ifadelendirilebilir.

⁶ Özsoy, Ömer, *Çağdaş Bir Sorun Olarak Kur'ân'ın Anlaşılması Sorunu, Güncel Dini Meseleler I.* İhtisas Toplantısı, D.İ.B.Y, Ekim 2002, s. 44.

2. TEZİN MUHTEVASI

Kur'ân kıssalarına ilişkin değerlendirme ve analizler yapılırken genel usul, her olay ve olguya ilişkin çokta Kur'ânî “detay” bulunmadığından, kıssaları özel ve belli eksenli okumaktan ziyade, olup biteni anlama çabası ile özellikle kullanılan dil ve düşünce dünyasının referansları, merkezi figürleri, çevre ve sosyal dinamikleri anlamaya yönelik bir perspektifle, dönemlerin sosyal realiteleri ve cari durumlarını, bu anlamda tahlil edebilmek için yeteri miktarda malzemenin varolduğu münbit alanın varlığına zemin oluşturan tarihi malumat ve materyalle doldurmaktan ziyade, kıssalarla ilgili Kur'ân'da verilenle ve verileni anlama gayretine yönelik oluşan zihni faaliyetlerin geleneği ile yetinen bir anlama çabası üzerine kurulmuştur. Zira özellikle kıssalardaki kimi kapalı alanları izah için kullanılan rivayetlere ilişkin olarak Hz. Peygamber'in uygulamasına bakıldığında aslında ilk zamanlarda dengenin iyi korunduğu, ancak özellikle Hz. Peygamber'in vefatı ile birlikte bu dengenin korunamadığı ve doğru veya yanlış olduğuna bakılmaksızın yoğun bir nakil sürecinin başladığı ifade edilmektedir.⁷

Bu anlayış üzerine bina edilmeye gayret edilen çalışmamız, üç bölümden oluşmaktadır. Birinci Bölüm Sosyal Psikoloji ile ilgili genel bilgi ve değerlendirmelerden, İkinci Bölüm Kur'an kıssalarına ilişkin konulardan, Üçüncü Bölüm ise Sosyo psikolojik açıdan Kur'an kıssalarının incelenmesi ve değerlendirilmesinden oluşmaktadır.

Birinci bölümde, üçüncü bölümde ele alacağımız Kur'ân kıssalarını sosyo psikolojik yönüyle ele almada bir ön bilgi ve hazırlık olması için, birey, grup ve topluluklar ile bunların diğer birey ve sosyal çevrelerle olan ilişkilerini, sosyal tecrübe ve davranışlarını, grup üyeliğinin niteliklerini veya bir toplum içinde bulunmanın, bireyin tutum ve davranışları ile inançları üzerindeki etkilerini araştıran psikolojik içerikli ve sosyal nitelikli bilim dalı olan Sosyal Psikoloji' nin tarihsel aşamaları, yakın bilimlerle ilişkileri, temel kavram ve bilgileri ile ana konuları hakkında bilgiler verilmiştir. Burada amaç salt sistematik Sosyal Psikoloji bilgisi

⁷ Pakiş, Ömer, *Kur'ân Kıssalarındaki Kapalılıkların Giderilemesi Meselesi*, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, VI (2006), sayı: 2, s. 148.

sunmaktan çok, bu ilmi disiplinin verileri ile değerlendireceğimiz Kur'ân kıssalarının daha iyi anlaşılmasına olanak sağlayacak bilgi ve kavramları ile özellikle sosyo - psikolojik bir çerçeve çizerek, bu disiplinle oluşturulmuş bakış açısının dayanaklarını özet bir formda sunmaktır. Ancak burada şunu hemen vurgulamak gerekir ki, her ne kadar Kur'ân kıssalarını anlamada yardımcı disiplin olarak araçsallaştırılan ana eksen Sosyal Psikolojinin verileri olsa da, yer yer sosyolojinin, psikolojinin, antropolojinin ve de psikiyatrinin bazı kavram ve verileri de kendi terminoloji ve literatürleri ile açıklanmaya çalışılmıştır. Bu anlamda fazla farklılık göstermeyen temel fenomenler kullanılmıştır.

İkinci bölümde Kur'an kıssalarına giriş sadedinde olacak şekilde kavramsal çerçeve oluşturulmaya çalışılmış, kıssalar hakkında bilinen bilgilerin tekrarından öte, genel ve öz malumatların verilebilmesi için gerekli araştırmalar yapılarak; kıssaların kaynağı, gerçekliği, kıssa-mitoloji ilişkisi ile kıssaların Kur'an da anlatılış yöntemi, nedeni, önemi ve Arap kültürünün kıssaların üzerinde etkisi ve ilişkisi gibi hususlar kısaca konu edilerek irdelenmeye çalışılmıştır.

Sosyal psikoloji normatif bilim olmayıp anlamaya yardımcı bir bilim olduğundan çalışmamızın asıl amacını oluşturan üçüncü bölümde, Sosyal psikolojinin temel konu ve kavramları ile bu alanda yapılmış tecrübî çalışmaların yöntem ve bulgularını da geniş ölçüde kullanarak Kur'ân kıssaları olgulara uygun olarak incelenmeye çalışılmıştır.

Sonuç da ise araştırmamızda elde etmeye çalıştığımız hususlar, genel bir değerlendirme ile analiz edilmiş, özellikle Kur'ân kıssalarını böylesi bir yöntemle okumanın beklenen girdilerine de değinildikten sonra yararlı olabileceğini düşündüğümüz yönlerine işaret edilmiştir.

I. BÖLÜM SOSYAL PSİKOLOJİ

1.1. Sosyal Psikoloji

Sosyal psikoloji bireylerin duygu düşünce ve davranışlarının gerçek, hayali ve örtük varlığı karşısında nasıl etkilendiğini bilimsel yöntemlerle inceleyen bir bilim dalı⁸ olmasının yanı sıra bireyin grup içindeki etkileşimlerini ve bu etkileşimlerin psikolojik nedenlerini sistematik olarak ele almaktadır.⁹ Sosyal Psikolojiyi, insan davranışlarının ana kaynaklarının birbirleriyle olan etkileşimiyle yakından ilgilenmesi dolayısıyla “etkileşimler bilimi” diye tanımlayanlar da olmuştur. Bu tanım hem sosyolojiyi hemde psikolojiyi içine almaktadır. Ancak sosyal psikolojide insan ve davranışları sosyoloji ve psikolojiden bağımsız olarak biraz daha sınırlandırılmış bir alan içinde ele alınmaktadır. Bu alan genellikle sosyal gruplardır. Bu nedenle sosyal psikoloji yalnız Psikoloji’nin alanı olan davranışlar ve toplumsal davranışlardan ziyade, çevresinden ve diğer insanlardan etkilenen insanların davranışlarını da ele alıp incelemektedir. Psikoloji ve sosyolojinin tam olarak ele almadığı ya da almada yetersiz kaldığı durumlarda Sosyal Psikoloji devreye girip o konuları çalışma alanı olarak ele almaktadır.¹⁰ Sosyal psikoloji aynı zamanda kişisel davranışı toplumsal muhtevası açısından da değerlendirmektedir.¹¹

Sosyal Psikoloji duygu, düşünce ve davranışlar üzerinde araştırma yapan bir bilim¹² olması dolayısıyla bireysel psikolojiye zıt bir konumda değildir. O hem bireysel psikolojinin bir parçasıdır, hem de bireyin çerevesindekilerle olan ilişkisini ve davranışını araştırır.¹³ Sosyal psikologlar, sosyal davranışın psikolojik yönlerini bir adım öteye geçerek temeldeki bilişsel süreç ve yapılarla da ilişkilendirmeye çalışmışlardır.¹⁴

⁸ Hogg. A., Michael- M.Vaughan, Graham, *Sosyal Psikoloji*, Çev. İbrahim Yıldız – Aydın Gelmez, Ütopya Yayınları, I. Baskı, Ankara, 2007, s.24.

⁹ Güney, Salih, *Sosyal Psikoloji*, Nobel Yayınları, Ankara, 2009, s.4

¹⁰ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s.3

¹¹ Silah. Mehmet, *Sosyal Psikoloji Davranış Bilimi*, Seçkin Yayınları, II. Baskı, Ankara, 2005, s.3

¹² Allport, Floyd Henry, *Sosyal Psikoloji*, Çev. Birsen Yalçın, Başak Yayıncılık, Ankara, ts.s.11

¹³ Allport, *Sosyal Psikoloji*, s.15

¹⁴ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 24.

Yapılan bu tanım ve açıklamalar ışığında sosyal psikoloji konusu hakkında şunu söylemek mümkündür: Sosyal psikoloji, sosyoloji ve psikolojinin kesişim noktalarını ifade eden konuları ele almaktadır. İnsanlar sosyal yaşamda birçok grubun içinde yer alırlar ve diğer grup diğer üyeleri ile sosyal ilişki içine girerler. Bu gruplardan etkilenme biçimlerine ya da etkilenme oranlarına göre davranışlarda bulunurlar.¹⁵

Sosyal psikolojinin ana konusu sosyal grup ve kültürel ortamdaki insan ve davranışları olduğundan temel hedefi, grup içinde yaşamını sürdüren insanların duygu, düşünce ve davranışlarının başkalarının varlığından etkilenme biçimlerini de incelemektir.¹⁶ İnsan davranışları ölçülebilir ve gözlenebilir olduğundan, sosyal psikologlar davranışı incelerler. Ancak davranışlar sadece gözlenebilir davranışlar olan motor faaliyetleri değil, aynı zamanda insanların karşılıklı daha derin anlamlara sahip eylemleri ve elbetteki söylenen ve yazılan şeyleri de anlatır.¹⁷ Yani sadece davranışla değil, aynı zamanda duygu, düşünce, inanç, tutum, niyet ve hedeflerle de ilgilenirler. Bu sayılanlar doğrudan gözlenebilir olmaktan çoğu zaman uzak olabilsede, farklı güvenirlik dereceleriyle davranışlardan çıkarsanabilirler. Gözlenemeyen süreçlerde oldukça önemlidir, çünkü bunlar ya göz önündeki davranışı etkileyebilir ya da onu doğrudan güdüleyebilir, bu durum insanın tutumuyla davranışı arasındaki ilişkiyi anlamaya yardımcı olması bakımından çok önemli bir noktadır. Gözlemlenemez süreçler, aynı zamanda sosyal davranışın psikolojik boyutunu oluşturur, zira bu süreçler insan beyninde olup biter.¹⁸

Sosyal psikoloji toplumsal davranışın sistemli bir incelemesidir. Yani başka insanları nasıl algıladığımız, bizim onlara, onların bize karşı nasıl tepki gösterdikleri, toplumsal durum ve ortamlarda bulunmaktan nasıl etkilendiğimiz üzerinde de çalışmaktadır.¹⁹ Dolayısıyla, kişisel davranışı toplumsal muhtevası açısından değerlendirilip kişiler arası etkileşimler üzerinde durmak suretiyle insanın yaşantısı,

¹⁵ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s.4

¹⁶ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s.3

¹⁷ A.Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 24.

¹⁸ Allport, *Sosyal Psikoloji*, s.20; A.Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 24.

¹⁹ Freedman, J.L.-Sears, D.O, Carl Smith, J.M, *Sosyal Psikoloji*, Çev. Ali Dönmez, İmge Yay, Ankara, 1989, s. 15.

davranışı ve davranışların diğer insanların varlığından nasıl etkilendiğini aydınlatmaya çalışır.²⁰

Sosyal psikolojinin hedefi, grup içerisinde insanın varlığını anlamaya ve onun sosyalleşmesinin temel dinamiklerini tahlil etmeye çalışmaktır.²¹ Bu yönüyle o, toplumun etkisinde kalan ve bazen de onu etkileyerek değiştiren birey davranışlarını inceleyen bilim özelliğini kazanır. Burada ki “toplum” kavramı yakın çevreyi kapsadığı gibi geniş anlamda dünya toplumunu da kapsamaktadır.²²

Kısaca sosyal psikoloji, insan etkileşiminin olduğu her konuyu kendisine çalışma alanı olarak seçmiştir. İleride daha kapsamlı değinileceği gibi bu bilim dalı uygulamada ise tutumlar, etkileşim, saldırganlık, iletişim ve propaganda, grup yapısı ve dinamiği, kalabalıklar, sosyalleşme, kişilik ve kültür, liderlik vs. gibi konuları incelemektedir. Sosyal psikoloji genel anlamda bireylerin davranışı üzerinde çalışan bir bilim olması dolayısıyla, bireyin davranışının diğer bireyler için bir uyarıcı veya bu davranışın diğerlerinin davranışına bir tepki olup olmaması yönüyle de ilgilenmiştir. Sosyal psikoloji birey bilincini, sosyal reaksiyonların ve sosyal nesnelerin bir bilinci olduğu takdirde açıklar. Daha açıkçası sosyal psikoloji, sosyal davranışın ve bireyin, sosyal bilincinin bir araştırmasıdır.²³ Bu itibarla da kişinin, davranışlarının, hislerinin, düşüncelerinin, başkalarının davranış ve/veya özelliklerinden etkilenme şekillerini ve onlar tarafından belirlenme şekillerini inceleyen modern bir psikoloji dalıdır.²⁴

İçinde bulunduğumuz yüzyılda sosyal psikoloji artık birçok sosyal disiplinle de iç içedir. Sosyoloji, dilbilim, antropoloji, kültürel çalışmalar bunlardan sadece birkaçıdır. Dolayısıyla daha önceleri tarif ederek sınırlarını belirlediğimiz alan, bugün bu sınırları oldukça gevşeterek açıklama kapsamını genişletmiştir. Bu da

²⁰ Silah, *Sosyal Psikoloji*, s. 45.

²¹ Silah, *Sosyal Psikoloji*, s. 42.

²² Göksu Turgut, *Sosyal Psikoloji*, Seçkin Yay., Ankara, 2007, s.18.

²³ Allport, *Sosyal Psikoloji* s. 25.

²⁴ Arkonaç, *Sosyal Psikoloji*, s.3.

onun tam bir tarifini yapma imkânını ortadan kaldırmıştır.²⁵ Aslında bu hal hemen hemen bütün akademik disiplinler için böyledir.

1.1.1. Sosyal Psikolojinin Tarihsel Gelişim Süreci

Sosyal psikolojinin bir bilim dalı olarak gelişmesi 1900'lü yıllardan sonra olmuştur. Bu çerçevede Mc Deugall, çalışmasında toplumsal davranışların kaynağının içgüdüler olduğunu vurgulamıştır. Ross ise çalışmasında toplumsal davranışları sergilemede taklidin etkili olduğunu ileri sürmüştür. Sosyal psikoloji anlamındaki en önemli çalışma, W.F. Thomas ve F. Znaniecki'nin Polonyalı göçmenler üzerinde yaptığı tutum araştırmalarıdır. 1924 yılında Floyd Allport "Sosyal Psikoloji" adlı bir kitap yayımlayarak sosyal psikolojinin günümüzdeki anlamı ile anlaşılmasını sağlamıştır. Allport çalışmasında grubun birey davranışı üzerindeki etkilerinden söz etmiştir.²⁶ 1930'ların sonlarına kadar psikoloji kökenli sosyal psikologlar deneysel araştırma düzeyinde, sosyoloji kökenli sosyal psikologlarda kuramsal düzeyde bazı ilerlemeler kaydetmişlerdir.²⁷

Sosyal Psikolojinin bugünkü duruma gelmesinde 2. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde başlayan üç temel gelişme etkili olmuştur. Bunlardan ilki Kurt Lewin'in sosyal gerçeği laboratuvar ortamına getirip grup yapısı ve sürecini hem kuramsal hem de görgül değeri yüksek laboratuvar deneyleriyle incelemesidir. İkinci gelişme, Sosyoloji ve Psikoloji çatışmasına önem vermeyen, Sosyoloji ve Psikolojiyi iyi bilen araştırmacı bir neslin ortaya çıkmasıdır. Bu nesilden Muzaffer Sherif sosyal normların oluşumunu ilk defa laboratuvar ortamında oluşturmuş ve incelemiştir. Üçüncü gelişme ise ABD'de kamusal ve özel fonların ilk defa sosyal psikolojik araştırmalara kaynaklık etmesidir.²⁸

Bugün sosyal psikolojinin kendi başına çok dinamik bir bilim dalı olmasında, 1930-1950 yılları arasında antropolojideki kültür ve kişilik akımı ile Sosyal Psikoloji'nin birbirine yaklaşmasının etkisi olduğunu da belirtmek gerekir. Mc

²⁵ Arkonaç, Sibel, *Sosyal Psikolojide İnsanları Anlamak, Deneysel ve Eleştirel Yaklaşımlar*, Nobel Yay., Ankara, 2008, s. 5.

²⁶ Allport, *Sosyal Psikoloji*, s.19 ; Güney, *Sosyal Psikoloji* s. 1.

²⁷ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 48.Göksu, *Sosyal Psikoloji*, s. 20.

²⁸ Göksu, *Sosyal Psikoloji*, s. 21.

Dougall, sosyal psikolojinin anlamının sosyoloji ve antropolojiden talep edilmesi gerektiğini idda etmiştir.1919'da ilk 'Sosyal Psikolojiye Giriş' adlı kitabını yazdığında sosyal psikolojinin zihinsel ve bedensel faaliyetlere dayanan ve bunların idaresini düzenleyen insan eylemine dair kaynakların etkilerin ve motivasyonların incelenmesi şeklinde kabul edilmesinin şart olduğunu savunmuştur.²⁹

Sosyal Psikoloji temelde Amerika Birleşik Devletleri'nde doğmuş ve gelişmiş oradanda bütün dünyaya yayılmıştır. Avrupada da gelişen sosyal psikolojik kavram ve kuramlar olmakla beraber, baskın oranda Sosyal Psikoloji Amerika kökenlidir. Son yıllarda evrensel olduğu varsayılan bazı sosyal psikolojik olguların aslında kültürden etkilenebileceği ve dolayısıyla da bir dereceye kadar batı ve özellikle Amerikan kültürünü yansıtabileceği tezi de güç kazanmaktadır.³⁰

Böyle bir tezdten hareketle elbetteki sosyal psikolojik kavram ve bulguların genelleştirilemeyeceği yani evrensel içerikten yoksun olacağı anlamı çıkarılmamalıdır. Sosyal psikolojik öğretinin önemli düzeyde genel geçerliliği vardır. Ancak burada yapılması gereken şey kültür bağlamında da bir incelemeye yönelerek kuram ve bulguların gerçekten evrensel olup olmadığını irdelemek ve evrenselliği gözleme dayalı olarak da pekiştirmektir.³¹ Bu, elbetteki uzun soluklu bir yoldur. Bununla beraber yerli dinamiklerle desteklenmiş verilerin, güçlü analizlerinin yapılabilmesi için alandaki bu boşlukların yapılacak çalışmalarla doldurulacağını umuyoruz.

1.1.2. Sosyal Psikolojinin Araştırma Yöntemleri

Bir araştırma nasıl başlarsa başlasın, ikinci adım hangi yöntemin kullanılacağına dair karar verme olarak kabul edilir. İlişkisel ve deneysel olmak üzere iki temel araştırma yöntemi vardır. Bunlardan her birinin üstünlükleri ve sınırlılıkları vardır. Hangi türün tercih edilebilir olduğu büyük ölçüde üzerinde çalışılan konuya ve araştırmacının amaçlarına bağlıdır.³²

²⁹ Arkonaç, *Sosyal Psikolojide İnsanları Anlamak*, s. 12.

³⁰ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 48; Kağıtçıbaşı, *Yeni insan ve İnsanlar*, s. 7.

³¹ Kağıtçıbaşı, *Yeni İnsan ve İnsanlar*, s. 8.

³² Freedman, *Sosyal Psikoloji*, s. 23; Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 23.

İlişkisel araştırmalar iki ya da daha fazla değişken arasındaki ilişkiyi gözlemeye dayanır. A değişkeni yükseldiğinde, B değişkeni de yükselmekte midir? Ya da A yükseldiğinde B düşmekte midir? sorusunu sorarlar.³³ Araştırma yöntemleri deneysel ve deneysel olmayan yöntemler olmak üzere ikiye ayrılır.

a. Deneysel Yöntemler

Deneysel yöntemde bir değişkenin farklı düzeylerinin bulunduğu koşullar, araştırmacı ya da bir dış güç tarafından meydana getirilir, denekler rastlantısal olarak koşullara dağıtılır ve daha sonra bir ya da daha fazla bağımlı değişkendeki değişiklikler ölçülür.³⁴

a.a. Laboratuvar Deneyi

Klasik Sosyal Psikoloji deneyleri laboratuvarlarda yapılmıştır. Potansiyel değişkenler mümkün olabildiğince kontrol altında tutulmuş, deneyler, değişkenler arasında sebep sonuç ilişkisini kurmaya izin veren bir düzenekte incelenmeye çalışılmıştır. Burada deneysel şartlar son derece yapay olduğundan elde edilen bulgular, gerçek hayat şartlarına doğrudan genellenemez bir karakterdedir. Yine de bulgular insan, davranışı hakkında kurulmuş teorilere uygulanmaya çalışılmıştır.³⁵

a.b. Alan Deneyi

Sosyal psikoloji deneylerinin laboratuvar dışına çıkarılıp alana uygulanmasıdır ki, alan gerçek olayların meydana geldiği ortam olduğundan deney daha doğal bir nitelik taşımaktadır. Denekler çoğu zaman denek olduklarının farkına varmazlar. Bu sebeple değişkenlerin verdikleri tepkiler kendiliğinden ve gerçeğe yakın tepkiler olur. Dolayısıyla alan deneyinde deneklerin talep edilen özelliklerden etkilenmesi de söz konusu değildir.³⁶

³³ Freedman, *Sosyal Psikoloji*, s. 24; Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 23.

³⁴ Freedman, *Sosyal Psikoloji*, s. 24; Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 24.

³⁵ Arkonaç, *Sosyal Psikolojide İnsanları Anlamak*, s. 67; Silah, *Sosyal Psikoloji*, s. 132.

³⁶ Arkonaç, *Sosyal Psikolojide İnsanları Anlamak*, s. 67; Silah, *Sosyal Psikoloji*, s. 133.

b. Deneysel Olmayan Yöntemler

Deneyin mümkün olmadığı, deneysel ortamı oluşturmanın imkânsızlığından ya da etik açıdan üzerinde deney yapmanın sakıncalı olduğu durumlarda başvurulan yöntemlerdir.³⁷ Bunlar ise:

b.a. Alan Araştırması

Bu tür araştırmalarla, küçük bir grubun yapısı, toplumun sosyal yapısı, toplumun kurumları, kişiler ve gruplar arası etkileşim ve buna benzer sosyal olaylar incelenmeye çalışılır. Araştırmacı, insan davranışlarını doğal ortamı içinde sistematik ve açık bir şekilde kaydetmeye çalışır. Teknik olarak davranış gözlemi yapılır.³⁸

b.b. Arşiv Araştırması

Toplumsal ve tarihi bir olayı betimlemek için bu tür incelemelerden yararlanılır. Uzun bir oluşum süreci geçiren sosyal olguyu, özel tarihsel koşullara bağlı alan sosyal modelleri incelemek isteyenler için oldukça yararlı bir yöntem oluşturabileceği ifade edilmektedir.³⁹

Burada araştırmacılar özellikle içeriğin analizini yapmanın zorluğuna işaret etmektedirler. Ayrıca, araştırma sonuçlarının genellenmesi söz konusu olduğundan incelenen bilginin, tüm bilgiyi temsil eder nitelikte olmasına da dikkat edilmesinin gereği üzerinde durulmuştur.⁴⁰

b.c. Survey Yöntemi

Ana kütleyi temsil etme özelliği taşıyan örnek kütleler üzerinden yapılan bir araştırma yöntemidir. Bu amaçla çok sayıda kişiye ulaşılmak istenmektedir. Yazılı ya

³⁷ Güney, *Sosyal Psikoloji* s. 32; Arkanuç, *Sosyal Psikolojide İnsanları Anlamak*, s. 11;

³⁸ Silah, *Sosyal Psikoloji*, s. 135; Arkanuç, *Sosyal Psikolojide İnsanları Anlamak*, s.73; Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 31.

³⁹ Silah, *Sosyal Psikoloji*, s. 137; Shalley, *Sosyal Psikoloji*, s. 30.

⁴⁰ Taylor, Shalley.E., Letitie Anne Peplau-David O. Sears, *Sosyal Psikoloji*, Çev., Ali Dönmez, İmge Yayınevi, Ankara, 2007, s.30.

da sözlü mülakaat olarak verilen anketlerle bu amaca ulaşılmaya çalışılır. Anketler derinlemesine bilgi vermektten çok, geniş kapsamlıdır.⁴¹

1.1.3. Sosyal Psikolojinin İnceleme Konuları

Sosyal Psikolojinin kaynağı Psikoloji ve Sosyoloji'dir. Peki, bu disiplinlerin bir kombinasyonuna neden ihtiyaç duyulmuştur. Bunun nedeni, insan ve toplum boyutlu olaylara, bu bilimlerin tek başına açıklama getiremediği durumlara sosyo- psikolojik bir bakış açısı getirebilmektir.⁴²

Sosyal Psikoloji insanların günlük deneyimlerini ve bireyler arasındaki ilişkileriyle ilgili konuları araştırdığından⁴³, insanların, kendileri dışındaki insanları nasıl algıladıkları; karşılıklı olarak birbirlerine nasıl tepki gösterdikleri, toplumsal durum ve ortamlarda bulunmaktan nasıl etkilendikleri üzerinde durmaktadır. Sosyal psikolojinin üzerinde odaklaştığı özgül konular ise sevgi, saldırganlık, uyma, liderlik, özgecilik vb. gibi önemli kişiler arası davranış ve duygulardır. Aynı zamanda grupların bireysel davranışı nasıl etkilediği daha geniş bir ifade ile insanların birbirlerini nasıl etkilediklerini⁴⁴ konu edinmiştir.

Sosyal psikoloji işlediği konular itibariyle temel aldığı disiplinler psikoloji, sosyoloji, antropoloji ve özellikle kültürel antropoloji olarak kabul edilmektedir.⁴⁵ Sosyal psikolojinin başlıca araştırma konuları ise, kişilerarası ilişkiler, gruplar arası ilişkiler, birey ve grup etkileşimi, toplumsal kültür, tutumlar ve değerler, örgüt dinamikleri, algı, güdü, güdülenme, kişilik, dil ve iletişim alanlarını kapsamaktadır.⁴⁶

⁴¹ Güney, *Sosyal Psikoloji* s. 33.

⁴² Silah, *Sosyal Psikoloji*, s. 127.

⁴³ Curtis,H. Jack, *Social Psychology*, Mc Grow-Hill Book Company, New York,1960, s. 3.

⁴⁴ Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s.20.

⁴⁵ Silah, *Sosyal Psikoloji*, s. 128.

⁴⁶ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 174-175; Silah, *Sosyal Psikoloji*, s. 128.

1.2. Sosyal Psikolojinin Konuları

1.2.1. Tutumlar

Tutum kavramı Latince “aptus” sözcüğünden türetilmiştir ve “eylem için uygun ve hazır” anlamına gelmektedir.⁴⁷ Tutum, bireyin kendi dünyasının bir yönüyle ilgili güdülenmiş, algılama, coşku ve tanıma süreçlerinin devamlı bir örgütlenmesidir. İnançlar gibi tutumlarda, temel psikolojik süreçlerle eylem arasında geçiş sağlayan bütünler olarak görülmektedir. Birçok önemli ve dramatik toplumsal davranışın arkasında tutumlar bulunmaktadır.⁴⁸

Sosyal psikologlar ve davranış bilimciler, benimsedikleri yaklaşım biçimlerine göre tutumları tanımlamışlardır. Dolayısıyla her tanımda tutumun zararlı yönleri kavramsallaştırılmaya çalışılmış ve bundan ötürü pek çok tanım ortaya çıkmıştır.

Yapılan tanımlardan bizim tercihimiz, bir ön eğilimi temsil etmesi bakımından Gordon W. Allport tarifidir. Buna göre tutum, yaşantılar ve deneyimler sonucu oluşan insanların davranışlarını yönlendiren, belirli bir objeye ya da kimseye karşı ruhsal ve zihinsel bakımdan hazır oluş veya vaziyet alış biçimidir.⁴⁹

Tutumla ilgili tanımların her biri biraz farklı bir kavramlaştırmaya veya tutumun farklı bir yönüne vurgu yapmaktadır. Örneğin Allport tutumu, davranışa bir hazırlık ve eğilim olarak gören yaklaşımı ile tutumu, yaşantı ve deneyimler sonucu oluşan, ilgili olduğu bütün nesne ve durumlara karşı bireyin davranışları üzerinde yönlendirici ya da dinamik bir etkiye sahip ruhsal ve sinirsel bir hazırlık durumu⁵⁰ olarak tanımlamaktadır. Doob ise tutumu bireyin içinde yaşadığı toplumda önemli olduğu düşünülen örtülü ve güdüleyici bir tepki⁵¹ olarak tanımlayarak tutumun ne olduğu üzerinde durmuştur.

Biraz daha yaygın olan bir diğer tanım ise, bilişsel ve duygusal öğeleri bulunan, davranışsal bir eğilim içeren ve oldukça kalıcı bir sistemdir. Bilişsel öğe,

⁴⁷ Güney, *Sosyal Psikoloji* s. 121.

⁴⁸ Allport, *Sosyal Psikoloji*, s. 810.

⁴⁹ Güney, *Sosyal Psikoloji* s. 121; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 174.

⁵⁰ Allport, *Sosyal Psikoloji*, s. 810; Freedman, *Sosyal Psikoloji*, s. 319

⁵¹ Freedman, *Sosyal Psikoloji*, s. 319

tutum nesnesine ilişkin inançlardan oluşur; duygusal öge ve davranışsal eğilim belirli bir biçimde “tepki göstermeye” hazırlıktır.⁵² Bugün çoğu sosyal psikologların kabul eder gördükleri ve bizimde tutumlara ilişkin analizlerde çalışmamız boyunca kullanacağımız tanım budur.

Tutumlar değişmeye karşı oldukça dirençli olma eğilimindedirler, genellikle yeni bir gerçek karşısında değişmezler ve gerçeklerle karşılaştırdıklarında ise daha karmaşıktırlar. İnsanlar direnmeden ve küçümsenmeyecek ölçüde güçlü bir baskıyla karşılaşmadan tutumlarını değiştirmemektedirler.⁵³ Hatta denilebilir ki algılama, dünyaya açılan kişisel bir pencere ise, tutumlar kişiye açılan bir dünya penceresidir.⁵⁴

Tutumların Sosyal Psikoloji'nin popüler konularından olmasının nedeni de tutumların, meydana gelecek olan davranışı etkiledikleri varsayımıdır.⁵⁵ Amaç davranışların önceden kestirilmesi olduğu vakit tutumların bilinmesi de önem kazanmaktadır. Dolayısıyla buradan hareketle kişinin, grubun ve kitlenin belirli ortamlarda nasıl davranacağını aşağı yukarı doğru kestirebileceği savunulmaktadır.

Tutum bir insana atfedilen, onun psikolojik bir nesne ile ilgili duygu, düşünce ve davranışlarını bir düzen içinde oluşturan eğilimi⁵⁶ olarak da tanımlandığından doğrudan gözlenebilir bir niteliğe sahip değildir. Ancak bu eğilim nedeniyle tutum, ortaya konan bir davranış değil, davranışa hazırlayıcı bir potansiyelin eğilimidir.⁵⁷ Böylece ortaya çıkan aslında davranış eğilimi olmakla birlikte aynı zamanda, düşünce, duygu ve davranış eğiliminin de bütünleşmesidir.⁵⁸

Tutum, bireyin bir durum, olay veya olgu karşısında sergilemesi gereken bir davranış biçimidir.⁵⁹ Her insanın çevresindeki insan, nesne, fikir, kurum ve olaylara ilişkin farklı tutumları mevcuttur. Dolayısıyla bunlara nasıl tepkide bulunacağı genellikle tutumlar tarafından belirlenmektedir. Tutumlar bazı kavramlarla da

⁵² Allport, *Sosyal Psikoloji*, s. 810; Freedman, *Sosyal Psikoloji*, s. 319.

⁵³ Freedman, *Sosyal Psikoloji*, s. 320.

⁵⁴ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 120.

⁵⁵ Arkonaç, *Sosyal Psikoloji*, s. 157.

⁵⁶ Arkonaç, *Sosyal Psikoloji*, s. 159.

⁵⁷ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 181; Arkonaç, *Sosyal Psikoloji*, s. 159.

⁵⁸ Arkonaç, *Sosyal Psikoloji*, s. 160.

⁵⁹ İnceoğlu, Metin, *Tutum, Algı ve İletişim*, Elips Yay., İstanbul, 2004. s.15.

yakından ilişkilidir. İnsanların değerlere, ideolojilere ve birlikte yaşadığı toplum üyelerinin ortaklaşa paylaştıklarına göre yapıları şekillenir. İnsanların tutumları, içinde yaşadıkları grup ya da toplumları yansıttığından temsil ettikleri gruba da topluma göre tutum geliştirirler.⁶⁰

Aslında tutum kavramı geniş bir anlam havzasına sahip olmasına karşın, her tür davranış tutumsal bir içeriğe de sahip değildir. Zira tutumların ortak özelliği organize düşünce yargılarını içermesidir. Bir insan herhangi bir tutum oluşturduğunda artık tutum nesnesi hakkında objektif değerlendirme yapamaz. Ya tutumun nesnesine karşı, ya da ondan yana olur.⁶¹ Çünkü tutum, kişinin kendi iç dünyası ile ilgili olarak belirli değer yargılarına ve inançlarına, bağlı kalarak ortaya çıkan coşku ve tanıma süreçlerini ifade etmektedir.⁶²

Tutumlarla ilgili bir diğer husus da tutumların, doğuştan getirilmeyip sonradan öğrenildiğidir. Tutumların öğrenilmesi sosyalleşme sürecinin ayrılmaz bir parçasıdır. Sosyal psikologlar daha çok tutum oluşumunun arkasında yatan temel psikolojik süreçleri anlamaya çalışmışlardır. Bu süreçlerin incelenmesi de çoğunlukla, survey araştırması ya da kamuoyu araştırmalarından elde edilen bulgulardan çok laboratuvar deneylerini içermektedir.⁶³

Tutumlar hakkında davranış, konuşma ya da edimde bulunma biçimleri incelenerek de tahminde bulunulabilir.⁶⁴ Genel tutumlardan hareketle tekil edimleri çıkarsamak güç olsa da aracı değişkenler ekleyerek çıkarsamayı daha iyi hale getirmek olasıdır. Bununla birlikte bir kişinin davranışlarının tutumlarına bakılarak kestirilebileceği varsayımına karşın, küçümsenmeyecek sayıda birçok araştırma bu ikisi arasındaki tutarlılığa kuşku ile bakmaktadır. Öyle görünüyor ki günümüzde davranış yalnızca belli kurallar altında tutumlarla tutarlıdır; güçlü, açık, belirgin ve özgül tutumlar, ancak davranışla tutarlı hale gelmektedir.⁶⁵ Tutumlar toplumsal olarak inşa edilmiştir ve insanların içinde kendi hayatlarını yaşadıkları toplum ya da

⁶⁰ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s.123.

⁶¹ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s.129.

⁶² Güney, *Sosyal Psikoloji*, s.121; Krech, *Theory and Problems*, s.23

⁶³ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 127.

⁶⁴ Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 147; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 175.

⁶⁵ Freedman, *Sosyal Psikoloji*, s. 343

grupları yansıtır.⁶⁶ İnsanların davranışlarının, tutumlarının göstergesi olarak kabul edilmesi de bu yargıdan kaynaklanmaktadır.

Tutumlar taklit yoluyla da öğrenilebilirler. İnsanlar başkalarının davranışlarını taklit ederler, özellikle, bu başkaları güçlü ve önemli insanlarsa.⁶⁷ Kur'an kıssaları bağlamında, bu anlamda tutum geliştiren oldukça yoğun olarak karşılaştığımız geniş halk kitlelerinden bahsedeceğiz. Temel öğrenme süreçleri olan çağrışım, pekiştirme ve taklit süreçleri tutumların gelişmesi için de geçerlidir. Tutumlara bu öğrenme yaklaşımı, tutum gelişimi ve değişimi sürecinde insanı öncelikle edilgen bir güç olarak görmektedir. Kişi uyarıcılara maruz kalır; çağrışım, pekiştirme ya da taklit yoluyla öğrenir ve bu öğrenme süreci onun tutumunu belirler. Son tahlilde tutum, bütün çağrışımları, değerleri ve bireyin toplayıp biriktirdiği diğer bilgi parçalarını içerir.⁶⁸

Kanaatimize göre çok sayıda kanıt tutumların davranışları etkilediği görüşünü desteklemektedir. “Tutumların her zaman onlarla tutarlı davranma yönünde baskı yaptıklarını söylemek doğru değildir. Ancak dış baskı ve ilişkisiz nedenler, insanların tutumlarıyla tutarsız bir biçimde davranmalarına yol açar.”⁶⁹ Bir kişinin davranışlarını belirlemede ortamsal baskılar güçlü olduğunda, tutumların davranışları belirlemedeki gücü azalmaktadır ve davranışın belirleyicisi olamamaktadır.⁷⁰

Tutumlar ile davranışlar arasındaki ilişki iki yönlü ilerlerler. Yani bazen tutumlar davranışı kontrol edebilir, bazen de davranış tutumları kontrol edebilir. Tutumların önemli bir yönü olan “karar verme” davranışla bağlantı olarak gelişir. Tutumlar davranışla ilişkili bilgilere çabuk ulaşmayı olanaklı kılarlar, çünkü bellekte saklanan bilgi parçaları arasında önemli bağlantılar sağlarlar. Diğer bir deyişle, tutumlar anında kendileri ile ilişkili bilgi ve başka tutumları çağrıştırarak kullanmalarına izin verirler. İnsanların hızlı karar almalarına da yardımcı olurlar ve

⁶⁶ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 204.

⁶⁷ Freedman, *Sosyal Psikoloji*, s. 326.

⁶⁸ Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 143.

⁶⁹ Freedman, *Sosyal Psikoloji*, s. 341.

⁷⁰ Freedman, *Sosyal Psikoloji*, s. 340.

seçim yapmak için gerekli bilgileri sağlarlar. Davranışla bağlantısı itibariyle bazen davranış tutumlar tarafından kontrol edilir, bazen edilmez.⁷¹ Tutumlar değişime karşı oldukça dirençli olduklarından yeni bir gerçek karşısında kolayca değişmezler. Bu bakımdan oldukça karmaşıktırlar. İnsanlar direnmeden ve küçümsenmeyecek ölçüde güçlü bir baskıyla karşılaşmadan tutumlarını değiştirmezler.⁷²

İnsanlar bazen tutumlarına ters düşen bir davranış da sergileyebilir. Bu davranış kişinin başka bir tutumuna ters düşecek bir biçimde oluştuğunda çelişki doğacaktır. Böylesi bir durumda davranışın kendisini geri almak mümkün olmadığından çelişki yaygın olarak tutumda bir değişiklik yapılmak suretiyle azaltılma yoluna gidilecektir.⁷³

1.2.1.1. Tutum Değişimi

Var olan tutumun yerini yenisinin alması durumu olarak tanımlanan tutum değişimi⁷⁴, geniş ve karmaşık bir konu olması dolayısıyla, tutum değişiminde önemli değişkenler olarak kabul edilen iletişim ve iknaya yaklaşımların, iletişimci, mesajın kaynağı, mesajın kendisi ve mesajın gerçekleştiği ortam gibi değişkenler de incelenmiştir.⁷⁵ Bu hususlar sosyo psikolojik açıdan Kur'ân kıssaları incelenirken değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Burada tutum değişikliğine kısa bir değini yapılacaktır.

Tutumlar, dünyayı anlama yollarıdır ve davranışa yol gösterirler.⁷⁶ Tutumlarla, değerler sistemi ve davranışlar arasında yakın bir ilişki bulunduğundan bunların kişiliği etkilediği bilinmektedir. Zira tutumlar, bir bütün oluşturmakta ve oluşan bu bütün kişinin değerler sistemini meydana getirmektedir. Davranışların tahmin edilmesinde “tutumun gücü” daha belirleyici bir öneme sahiptir. Örneğin organ

⁷¹ Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 142.

⁷² Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 192; Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 142;

⁷³ Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 147.

⁷⁴ Göksu, *Sosyal Psikoloji*, s. 101.

⁷⁵ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 265.

⁷⁶ Arkonaç, *Sosyal Psikolojide İnsanları Anlamak*, 141.

bağışlamanın dine aykırı olduğuna inanmış birinin bu tutumu, her ögesiyle çok güçlüdür ve her seferinde davranış doğru biçimde tahmin edilebilir.⁷⁷

Tutum değişikliğinde önemli bir hususta, herhangi bir konuda nötr olan kişinin tutum değişikliğidir. Bir konuda hiçbir görüşü olmayan bir kişiye bir görüş aşlamak pek zor değildir. Çünkü kişinin böyle bir etkiye direnç göstermesi için bir nedeni bulunmamaktadır. Mevcut bir “tutumun şiddetini” artırmak daha zor olmakla birlikte, “tutum değiştirmek” kadar güç değildir. Çünkü yerleşmiş tutumu değiştirmemek için kişi büyük bir direnç gösterecektir. Bunun nedeni, iletişimin hedefini oluşturan kişinin kendi görüşünden farklı bir iletişimle karşı karşıya gelmesidir. İletişimin iddiasıyla kendi görüşü arasındaki farkı bir tutarsızlık veya bilişsel bir çelişki oluşturacağından kişide sıkıntı yaratacaktır. Böylece, farklı görüşler arasındaki tutarsızlık rahatsız edici olduğundan, kişi bu tutarsızlıktan kurtulmaya çalışacaktır.⁷⁸ Zira tutum kavramı bireyin kişi ve olgu karşısındaki davranışının özetidir.⁷⁹ Bu sebepten dolayı tutum değiştirmede, davranıştan önce onu değiştirecek değişim güdülerinin anlaşılması gerekmektedir. Yani davranışın gerçek dinamikleri anlaşılmalıdır.

1.2.2. Davranış

Davranış kavramı, canlı organizmanın iç ve dış tesirlere karşı başlattığı bir hareketlenmedir.⁸⁰ Psikolojik anlamda davranış, insanın gözlenebilen veya ölçülebilen bilinçli faaliyetlerinin tümüdür. Bu anlamda davranış tepki, hareket, reaksiyon, düşünme ve beceri, tutum ve tercih gibi yönleri anlatmak için kullanılır.⁸¹

Kişi geriye dönemeyeceği bir karar verdikten sonra ortaya çıkan uyuşmazlığı, kararını değiştiremeyeceği için tutumunu yani kararını, davranışı doğrultusunda değiştirerek azaltmaya gayret gösterir. Böylece verdiği kararın akıllıca bir karar

⁷⁷ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 150-151; Arkonaç, *Sosyal Psikolojide İnsanları Anlamak*, s. 142.

⁷⁸ Silah, *Sosyal Psikoloji*, s. 183.

⁷⁹ Silah, *Sosyal Psikoloji*, s.308.

⁸⁰ Silah, *Sosyal Psikoloji*, s.33.

⁸¹ Silah, *Sosyal Psikoloji*, s.35.

olduğuna kendini inandırmaya çalışır.⁸² Kişinin davranışı ile tutumu arasında bir çelişki söz konusu olduğunda bu çelişkiyi açıklayabilecek ya da davranışını makbul gösterecek nesnel bir gerekçe bulamadığında, tutumunu değiştirerek davranışını, i yani öznel bir gerekçeyle, açıklamaya çalışacaktır. Nesnel bir dış gerekçe bulduğunda ise tutum değişimine gerek kalmayacaktır. Bu nesnel gerekçe bir başkasının zorlaması olabileceği gibi, kişinin davranışını makbul gösterebilecek başka herhangi bir Şeyde olabilir.⁸³

Tutum insanın sabit tek bir davranışının karşılığı olmadığından ancak birçok davranışın sonucunda anlaşılabilmektedir. Davranış ile tutum arasında eş yönlü bir ilişki varolduğundan bu yolla belli bir tutumun bilinmesi, o tutuma bağlı birçok davranışın anlaşılmasını da sağlar.⁸⁴

İnsan davranışının yönünü ve Şiddetini belirlemede tutumların etkisi inkar edilemez boyuttur. Tutumların davranışa dönüşme sürecinde etkili olan faktörleri Şu Şekilde sıralayabiliriz:

a. Tutumun Kuvvet Derecesi

Bir tutumun davranışa dönüşüp dönüşmeyeceğini belirleyen en önemli faktörlerden biri tutumun kuvvet derecesidir. Bir tutumun kuvvet derecesi daha çok duygusal bileşeni tarafından belirlenir. Duygusal boyuta gerekli ve yeterli bilgi de eklenince tutumun, davranışa dönüşme ihtimali artacak, hatta kuvvet derecesi düşük olan bir tutuma göre de daha fazla olacaktır.⁸⁵

b. Çevresel Faktör

İnsanların davranışları yalnızca tutumların etkisiyle oluşmaz. Çevreden gelen uyarıcıların ve baskıların da davranışların gerçekleşmesinde rolü büyüktür. Tutumların davranışa dönüşmesinde çevresel faktörler bazen teşvik edici bazen de engelleyici olabilir. Çevresel faktörler engelleme yönünde baskı yapıyorsa tutumun

⁸² Homans, George. C., *İnsan Grubu*, ev. Heyet, Sevinç Matbaası Ankara, 1971, s.17; Kağıtbaşı, *Yeni İnsan*, s. 161.

⁸³ Kağıtbaşı, *Yeni İnsan*, s. 161.

⁸⁴ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 143.

⁸⁵ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 264; Güney, *Sosyal Psikoloji* s. 143; Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 168.

davranışa dönüşme ihtimali az olur. Kısıktıcı bir rol oynuyorsa tutum kolayca davranışa dönüşebilir.⁸⁶

c. Davranışın Sonuçlarına İlişkin Beklentiler

Tutumların davranışa dönüşüp dönüşmeyeceğini belirleyen faktörlerden biride gerçekleşen davranışın doğuracağı sonuçlara ilişkin belirtilerdir.⁸⁷ Zira beklenti, tutumun davranışa dönüşme sürecinde oldukça etkilidir.

1.2.2.1. İnsanlar Niçin Uyuma Davranışı Gösterir

Toplumsal uyumun Sosyal Psikoloji'deki belirli bir şekline uyuma davranışı denir. Sosyal kurallara uyum sağlamak ile uyuma davranışı arasında temelde bir fark yok gibi görünse de bunlar davranışların oluşum dinamikleri açısından farklı şekillerde ele alınmaktadır. Uyuma davranışı sergilemek, toplumsal norma uyumun ötesinde, kişisel zaafı olan birey olmak anlamına gelmektedir. Zira uyuma davranışı, bireyin davranış ve görüşlerini gerçek veya hayali bir baskı aracılığıyla değiştirmesi ve baskı yönüne doğru uyum göstermesi biçiminde tanımlanmaktadır. Uyuma davranışının derecesi, baskının gücüne bağlı olarak artar veya azalır.⁸⁸

İnsanlar iki nedenden ötürü uyuma davranışı sergilerler. Bunlardan ilki, temelde doğru olma isteği yani varolan bilişsel etkidir. Bu etki iki temel noktaya bağlıdır. Birincisi, grubun ne kadar iyi ve bilgili olduğuna inanmak, diğeri ise verilen serbest kararlara olan güvendir. Grubun doğruluğuna olan güveni artıran her şey uymanın derecesini artırır. Buna karşılık grubun bilgisi ve güvenilirliği konusunda şüpheye düşüren her şey uyumu azaltır. Uyuma davranışı sergilemenin ikinci nedeni ise grubun onayını almak ya da grubun tepkisinden kaçmak olan normatif etkidir.⁸⁹

Butün bunların yanında, ters düşme korkusu, grupta söz birliği, grubun büyüklüğü, grubun uzmanlık derecesi, bireyin kendine güveni, bireyin grupta

⁸⁶ Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 172; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 143.

⁸⁷ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 144.

⁸⁸ Tolan, Barlas, Galip, İsen, *Ben ve Toplum: Sosyal Psikoloji*, Feryal Matbaacılık, Ankara, 1985, s.282-284.

⁸⁹ Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 358; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 165.

saygınlık isteği ve bağlanmışlığın etkisi gibi durumlar insanın uyma davranışı göstermesinde etkili olan faktörlerdir.⁹⁰

1.2.2.1.1. Uyma Davranışının Türleri

a. Benimseme

Kişinin üyesi olduğu grubun düşünce ve davranışlarının gerçekten doğru olduğuna inanması ve buna göre uyma davranışı sergilemesidir.⁹¹ Bu uyma biçiminde içsel bir onay söz konusudur.

b. Kabul Etme

Birey tarafından başka birinin istemine verilen davranışsal bir tepkidir.⁹² Kabul etmede karşıdaki kişinin gücü ve etkilemede kullandığı taktikler etkilidir.

c. İtaat

İnsanların yasal otoritesi olan kişi ya da grubun emirlerine boyun eğmesi sonucu davranış değişikliği sergilemeleridir.⁹³ İtaat, uyma davranışında etkileyici faktör ceza, korku ve baskıdır. Güç, insanların üzerinde kabul ve boyun eğmeyle sonuçlanan bir tahakküm kurarak onların davranışlarını kontrol altına almaktadır; bu bakımdan insanlar güç sahibi ise etkide bulunmaya ihtiyaçları yoktur.⁹⁴

Araştırmacılar insanların otorite sahibi bir kişiden gelen emirlere niçin uydukları konusuyla da ilgilenmişlerdir. İtaat davranışının temelinde bir zorlama, korku ve yaptırım mevcuttur. İtaat sonucu gerçekleşen uyma davranışının temelinde itaati sağlayan grubun gücü veya kontrolü vardır.⁹⁵ Bu yönüyle itaat, bireyin yasal bir otoritenin doğrudan emrine girerek davranışını değiştirme sürecidir. İtaat sonucu

⁹⁰ Freedman, *Sosyal Psikoloji*, s. 431.

⁹¹ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 270; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 164; Silah, *Sosyal Psikoloji*, s. 166.

⁹² Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 165.; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 270.; Silah, *Sosyal Psikoloji* s. 166.

⁹³ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 273; Silah, *Sosyal Psikoloji*, s. 166; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 165.

⁹⁴ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 233.

⁹⁵ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 177.

oluşan uyma davranışının temelinde, uyulanın, uyanın üzerindeki gücü ya da kontrolü vardır.⁹⁶ İtaat ve uyum aslında sosyal etkinin birer görünümüdür.

Uyma davranışının gerçekleşmesini sağlayan birçok faktör vardır. Bu faktörlerin bazıları bireylerin, bazıları grubun, bazıları da ortamın özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Şöyle ki; uyma davranışını gerçekleştirme açısından bireyler arasında farklılıklar mevcuttur. Çünkü insanların hepsi aynı oranda gruba uyma davranışı göstermezler. Bazıları gruba tam uyum sağlarken, bazıları da sürekli uyumsuzluk içinde olur. Grupların bireyleri uyma davranışına itme güçleri birbirinden farklıdır. Grubun bireyleri uyma davranışına itme gücü arasında doğru orantı vardır. Grubun bireyi uyma davranışına iten güçleri grup içindeki söz birliğidir. Grup üyeleri arasında söz birliği varsa bu durum, bireyin grup içinde uyma davranışı göstermesini önemli ölçüde etkilemektedir. Grup içinde söz birliğini bozan bir kişi çıksa bile bu durum bireyin uyma davranışını olumsuz biçimde etkilemektedir.⁹⁷

Uyma davranışını ortamsal faktörlerin özellikleri de etkilemektedir. Ortam belirsizliği uyma davranışını etkileyen önemli bir unsurdur. Bireyler ortamda bir belirsizlik sezdiklerinde ya da alınan kararların doğruluğundan şüpheye düştüklerinde uyma davranışını gösterme ihtimalleri azalmaktadır.⁹⁸ Uyma davranışını etkileyen diğer bir ortamsal faktörde bireyin grupla “yüz yüze” olmasıdır. Çoğunlukla insanlar grupla yüz yüze olduklarında daha kolay, uyma davranışları gösterirler. Yüz yüze olmadıklarında grubun etkisini pek hissetmezler.⁹⁹ Başka insanların yargılarının temel ya da başvuru çerçevesi olarak alınmasının etkisi ortadan kaldırıldıktan sonra, ya çok az bir uyma söz konusu olacak ya da hiç olmayacaktır. Psikolog Asch’a göre gerçekler onları desteklediği zaman insanlar kendi algı ve inançlarına güvenmelerine ve buna uygun olarak da farklı bir görüşte

⁹⁶ Silah, *Sosyal Psikoloji*, s. 167.

⁹⁷ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 166-167.

⁹⁸ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 281; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 167.

⁹⁹ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 167.

söz birliği etmiş bir grup karşısında bile bağımsız kalabilmelerine yetecek kadar rasyonel olabilmektedirler.¹⁰⁰

Sonuçlar açıktır. İnsanlar gerçekten başka insanlara uyarlar, hatta bu uyma açık belirgin bir durumda, dünyaya ilişkin kendi algılamalarına ters düşse bile grubun söylediğinin ya da grup yargısının doğru olduğuna gerçekte inanmamakta ve çoğu durumda kendi özel yargılarının doğru olduğuna inanmaktadırlar. Ancak sorulduğunda, yine de diğerlerinin yani çoğunluğun verdiği yanıtı katılmaktadırlar. Bu “boyun eğme” adı verilen bir olgudur. İnsanlar, bir fikre ve onu destekleyici her türlü bilgiye sahip olmalarına karşın, yine de başkalarının belirttiği fikirlere uymaktadırlar.¹⁰¹

1.2.2.2. Sosyal Etki ve Uyma Davranışı

Bireylerin düşünce, duygu ve davranışlarının başkalarının gerçek, hayali ve örtülü varlığı karşısında nasıl etkilendiğini anlama ve açıklama çabası olarak da tanımlanan Sosyal Psikoloji¹⁰², bireyin başka insanların tutum, fikir ve yargılarının etkisinde kalarak kendi tutum, fikir ve yargısını oluşturmada sosyal etkinin payını ve bu etkinin sonuçlarını da incelemiştir.¹⁰³ İnsanlar genellikle emirler vererek ya da propaganda yaparak veya güç kullanarak karşısındakilerin duygu, düşünce ve davranışlarını değiştirmeye yönelirler. İnsanlar devamlı olarak birbirlerini etkileme çabaları içindedirler. Bu nedenle sosyal etki ve uyma davranışı sosyal psikolojinin önemli konularından olmuştur.¹⁰⁴

Bir toplumda görülen ve uyma adı verilen davranış ve inanış benzerliğinin çoğu gereklilik ve öğrenme sonucudur. Öğrenme sonucu oluşan uyma genellikle olumsuz bir anlam taşısa bile çoğu kez insanların benzer niyetleri ve duaları, benzer davranışları için makul nedenleri vardır.¹⁰⁵

¹⁰⁰ Freedman, *Sosyal Psikoloji*, s. 430.

¹⁰¹ Freedman, *Sosyal Psikoloji*, s. 430.

¹⁰² Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 270

¹⁰³ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s.161

¹⁰⁴ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 270; Güney, *Sosyal Psikoloji* s.159.

¹⁰⁵ Freedman, *Sosyal Psikoloji*, s.427.

Sosyal psikolojik ele alışlarda, kişisel farklılıklardan ziyade benzer davranışların nedenleri üzerinde durulmaktadır. Bu nedenlerin temelinde de sosyal etki olayı yatmaktadır. Sosyal etki sonucu meydana gelen gruba uyma davranışı, kişilerin benzerliğini ve dolayısıyla sosyal davranış düzenliliğini yaratmıştır. Dolayısıyla birey, başkalarının davranışını önceden tahmin edebilir ve kendi davranışlarını ona göre ayarlayabilir.¹⁰⁶ İnsanların benzer davranışlarının çoğu erken yaşlarda başlayan ve yaşamları boyunca devam eden “ortak öğrenme” sonucu oluşmuştur.¹⁰⁷ Bir diğer deyişle uyma davranışının benzerliği ömür boyu süren ortak öğrenmelerin ürünüdür.¹⁰⁸

Sosyal düzenliliğin ve sosyal yaşamın temelinde yatan uyma davranışının kişiye ve gruba nasıl hizmet ettiğini ve hangi görevleri gördüğünü anlayabilmek için, insanın en önemli özelliklerinden biri onun sosyal bir varlık oluşunu incelemek gerekir. Zira insan, içinde yaşadığı toplumdan etkilenir, toplumu etkiler ve bu sosyal etki sonucu sosyal davranış gösterir.¹⁰⁹

Kişilerin benzer davranışlarının temelinde sosyal etki yatmaktadır. Sosyal etki sonucu meydana gelen “gruba uyma” davranışı insanların benzerlik düzeyini ve sosyal davranış düzenliliğini yansıtır. Bu düzenlilik başkalarının davranışlarını tahmin etme ve kendi davranışlarını ona göre ayarlama fırsatı sağlar. Sonuçta etkileşim çatışmasız, uyumlu olarak gerçekleşir. Ancak uyma davranışının karakteristiği bireysel ayrılıklar nedeniyle gene de kişiye özgü olmaktadır. Çünkü insanların benzerlikleri, ortak özellikleri yanında, asıl farklılıkları onun kimliğini oluşturmaktadır.¹¹⁰

Aynı tutum ve inançlar insanlar arasında benzerlikler yaratırlar. Bu benzerlikler nedeniyle de toplu halde yaşama gerçekleşir. İnsanın en belirgin özelliği onun sosyal bir varlık olmasıdır. Yani gruplar oluşturarak toplu halde yaşama arzusunda olurlar. Zira toplumu meydana getiren insandır.¹¹¹ İnsanlar tek başına değerlendirildiğinde

¹⁰⁶ Kağıtcıbaşı, *İnsan ve İnsanlar*, s. 68.

¹⁰⁷ Kağıtcıbaşı, *İnsan ve İnsanlar*, s. 68.

¹⁰⁸ Silah, *Sosyal Psikoloji*, s. 162.

¹⁰⁹ Silah, *Sosyal Psikoloji* s. 160.

¹¹⁰ Silah, *Sosyal Psikoloji*, s. 162.

¹¹¹ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s.159.

birbirlerinden çok farklı oldukları görülür. Çünkü her insanın kendine özgü eğilimleri, tutumları ve davranışları vardır. Bu özellikler onun kişiliğini oluşturur. Ancak insanlar toplu yaşam içinde yer almaya başlayınca bu farklılıklar yavaş yavaş ortadan kalkar. Bunun nedeni insanların toplu yaşama kurallarına ve standartlarına uymaları ve diğer insanlardan etkilenmeleridir. Birinin tutum ve davranışı, diğerini mutlaka etkilemektedir. Önceleri belli olan bir düşünce, tutum veya davranış içinde olan kişi veya kişiler daha sonra başkasının veya başkalarının etkisinde kalarak yeni düşüncelere sahip olmakta ya da yeni davranışlar sergilemektedir. Bu davranışların ortak noktası sosyal etkidir ve insanın yaşamı boyunca devam eden bir süreçtir.¹¹²

Sosyal yaşam tartışma, çatışma ve anlaşmazlıklarla doludur; böylesi bir ortamda bireyler ya da gruplar ikna, karşı sav, örnek, emir, propaganda ya da güç yoluyla başkalarının düşünce, duygu ve davranışlarını değiştirmeye çalışırlar. Sosyal yaşam ayrıca normlar yani, insanlar arasındaki tek biçimlilik, tutum ve davranış kalıpları, insanlar arasındaki normatif kurallar ya da sosyal benzerlik ve farklılıklar tarafından karakterize edilir.¹¹³

1.2.2.2.1. Sosyal Etki Biçimleri

Çoğunun ikna ya da zor kullanma yönteminin bir sonucu olarak davranışlarda ve dışa vurulan tutumlarda görünürde gerçekleşen bir değişimdir bu etki biçimleri. Bireyin kabulü iç değişimi yansıtmadığı için ancak davranış gözlemlendiği sürece varlığını hissettirmektedir. Bazı sosyal etki biçimleri ise aleni kabulü doğurmuştur.¹¹⁴

Kabul etmenin tersine diğer sosyal etki biçimleri kişisel onay ve içselleştirme yani benimseme doğurmaktadır. Özne benimseme ve görüş değiştirmeler gözlemlenmenin olmadığı koşullarda varlığını koruyan içsel bir değişim yaratır. Bu durum, gücü değil, normun tarif ettiği inanç ve eylemlerin doğru, uygun, geçerli ve sosyal açıdan istenir inanç ve davranışlar olduğuna duyulan güvene dayanır.¹¹⁵

¹¹² Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 273; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s.160.

¹¹³ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s.270.

¹¹⁴ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 162; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 271.

¹¹⁵ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 272.

Toplumda geçerli olan genel kurallara uyum gösterme sosyal ilişkilerin temelini oluşturur. Bundan dolayı insanlar toplu yaşamının kurallarına uyum gösterirler. Norma uyma bir kişinin inanç ya da davranışlarını grup standartlarıyla tutarlı olacak biçimde değiştirmesidir.¹¹⁶

Sosyal etki biçimlerinden olan zor kullanarak insanları bir şeyler yapmaya zorlamaya gelince, bu durum zor kullanma yoluyla insanları bir şeyler yapmaya mecbur ya da razı etmenin önemli bir ön koşulu, sosyal etki kaynağının, hedef kişi ya da kişilerin gözünde güç sahibi bir kaynak olarak algılanmasıdır; zira güç, kabul ettirmenin temelidir.¹¹⁷ Bu yargı, gücün doğrudan, anında davranışsal boyun eğmeyi, ortaya çıkaran bir etki olduğu görüşünü desteklemektedir.¹¹⁸ Zira çoğunluk ve azınlık güce göre tarif edilir. Bununla birlikte azınlığın, çoğunluğu etkilemesi mümkündür, çünkü hiçbir grup tam anlamıyla homojen değildir. Her zaman için potansiyel bölünmeleri bünyesinde taşır. Dolayısıyla gruptan sapan üyeler bu davranış, tutum veya görüşlerinde yeteri kadar ikna edici tarzda tutarlı bir hal gösterirlerse, gruptaki bu potansiyel bölünmeleri açığa çıkarırlar. Bu bölünmelerin sonucundaki çatışmalardan ise yeni normlar ortaya çıkabilir. Azınlığın, çoğunluk üzerindeki etki yapabilme kabiliyetini belirleyen öge de tutarlılıktır.¹¹⁹

İç zihinsel durumların gözlenen davranışlara bağlı olduğu yolunda komutlar olduğu için, kabul etmekle bir tutumu içselleştirmenin aynı şey olduğunu söylemek zordur. Kabul güç ilişkileriyle bağlantılıyken, uyma değildir. Güç, etki yaratma kapasitesi ya da yetisi olarak görülebilir. Etki ise eyleme geçmiş bir güç demektir.¹²⁰

Bir diğer sosyal etki biçimi bireyin uyma davranışı göstermesidir. Bu genellikle grup baskılarının olduğu yerde daha çok görülmektedir. Uyma yönünde grup baskısı bireyin benzersizliğine bir tehdit olarak görülmüştür. Uyma kişisel özgürlük ve kontrolün yitirilmesi olarak da görülebilir. Uyma bir taraftan toplumsal

¹¹⁶ Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 212.

¹¹⁷ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 270.

¹¹⁸ Arkonaç, *Sosyal Psikoloji*, s. 240.

¹¹⁹ Arkonaç, *Sosyal Psikoloji*, s. 229.

¹²⁰ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 269.

yaşam için açık bir gereklilik, öbür taraftan kişisel bağımsızlık ve bireyin kendisini ifade etme özgürlüğüne bir tehdit oluşturabilmektedir.¹²¹

Sosyal psikologlar insanların iki nedenle uyma davranışı gösterdiklerini görüşündedirler. Doğru olma ve sevilme.¹²² Bu görüşe göre insanların bilgili güvenilebilir ve sevilebilir kişiden gelen tutum değiştirme amaçlı iletilerden daha fazla etkilenmek eğiliminde oldukları gözlenmiştir. Benzer biçimde, insanlar grup üyelerinin haklı olduğuna inandıklarında ve grup tarafından sevilme istediklerinde grup davranışlarına daha fazla uyma eğiliminde olmuşlardır.¹²³

Bu eğilimlerin ilki ‘Bilgisel Etki’ yani doğru olanı bilme isteği ki, bu da uymanın başka insanların davranışlarından yararlı bilgi sağlama inancına dayanır.¹²⁴ Diğeri ‘kuralsal’ yani normatif etkidir ki, bu da sevilme isteğinden kaynaklı toplumsal onay arzudur ve genellikle, başkalarının sevgisini, kişinin kendisine karşı iyi davranmalarını istemesinden kaynaklanmaktadır.¹²⁵

Bireyin konumunu grubun sosyal etki doğrultusunda değiştirmesi; önceleri gruptan farklı düşünürken, daha sonra kendi düşüncesini değiştirip gruba yaklaşması, grup kararı ve davranışına uygun davranması durumunu izah etmektedir.¹²⁶ Uyma hareketinde, kişi yalnızken kendisine özgü bir biçimde davranırken, grup içindeyken diğerlerinden etkilenerek değişmekte, farklı bir biçimde davranabilmektedir. Eğer birey ve grup yaşantısında benimsediği davranışları özümseyerek, özel yaşantısında da devam ettiriyorsa bu bir uyma davranışı olarak kabul edilir. Ancak, gruba bireyin katılmasıyla gösterdiği grup merkezli uyum davranışı ile grubun baskısıyla oluşan bir davranış farklıdır. Baskı ürünü olan bu davranış, yapaydır ve kişinin özel yaşantısına aktarılmaz.¹²⁷

Kendi başlarına bir düşünce ve yargı standardı geliştirmiş olan bireyler, grup halindeyken ortak bir düşünce standardına ve yargıya doğru yönelmekte, bu şekilde

¹²¹ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 166; Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 215.

¹²² Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 215; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 163

¹²³ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 286; Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 216.

¹²⁴ Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 216.

¹²⁵ Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 216; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 163

¹²⁶ Silah, *Sosyal Psikoloji*, s. 164.

¹²⁷ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 286,290; Silah, *Sosyal Psikoloji*, s. 164.

bireysel olarak geliştirdikleri subjektif gerçeğin yerine grubun geliştirdiği sosyal gerçeği yerleştirmektedirler. Grup içinde önceleri olmayan, ortak bir düşünce ve yargı standardı bir norm halini alarak oluşunca, grubu meydana getiren bireyler tarafından benimsenmekte ve gerçeği yansıttığına inanılmaktadır.¹²⁸

1.2.2.2. Kalabalık Davranışı ve Kolektif Davranış

Kolektif davranış araştırmaları, kalabalığın nasıl davrandığını araştıran çalışmalardır. Kolektif davranış hedefe yönelik olup, pek çok insanı kapsayan, insanların bazı hedeflere ulaşmak için işbirliğine girdikleri sırada ortaya çıkan davranış biçimidir.¹²⁹ Burada aynı zamanda aynı yerde bulunan çok sayıda insanın bir anda ahenk içinde nasıl bir grup gibi davranabildikleri üzerinde durmak gerekir. Kolektif davranış genellikle aynı yerde ve aynı zamanda bir araya gelen çok sayıda ki insanın saman alevi gibi parlayan, oldukça duygusal bir niteliğe sahip olan ve sosyal normları çiğneyen tek biçimli davranışlarını anlatır.¹³⁰

Kolektif davranışa ilişkin ilk kuramlardan biri Le Bon (1896 – 1908) tarafından ortaya atılmıştır. Ona göre insan, salt organize kalabalığın parçası olmakla uygarlık merdiveninden birkaç basamak aşağı iner. Yani insan yalnızken aydın bir bireydir o, ama kalabalık içerisinde tam bir barbardır, yani içgüdüleri ile hareket eden bir mahlûktur.¹³¹ Ona göre kalabalıklar ilkel ve türdeş davranışlara yol açar. Gruba üyelik anonimleşir ve dolayısıyla bireyler, eylemlerinden dolayı kendilerini kişisel olarak sorumlu hissetmezler. Toplumsal bulaşma süreciyle birlikte bu fikirler ve duygular hızla tahmin edilemez bir biçimde yayılır.¹³²

Freud ise kitleyi bilinç dışını serbest bırakan topluluk diye tarif etmiştir.¹³³ Diğer bir önemli kuramcı Mc Dogual kitleyi şöyle karakterize eder: Kalabalık aşırı derecede duygusaldır, dürtülerine göre hareket eder, tahripkârdır, kaypaktır, kararsızdır, eylemlerinde aşırıdır, sadece kaba ve inceltilmemiş duygularını ortaya

¹²⁸ Silah, *Sosyal Psikoloji*, s. 165.

¹²⁹ Curtis, *Social Psychology*, s.354; Le Bon, Gustave, *Kitleler Psikolojisi*, Hayat Yay., İstanbul, 2001, s.29; Arkonaç, *Sosyal Psikolojide İnsanları Anlamak*, s. 279.

¹³⁰ Le Bon, Gustave, *Kitleler Psikolojisi*. s.29; Curtis, *Social Psychology*, s.354

¹³¹ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, Curtis, *Social Psychology*, s. 358; LeBon, *Kitleler Psikolojisi* s. 38.

¹³² LeBon, *Kitleler Psikolojisi*, 17; Hogg, *Sosyal Psikoloji* s. 459.

¹³³ Freud, Sigmund, *Kitle Psikolojisi*, Çev. Kamuran Şipal, Cem Yayınevi, İstanbul, 1996, s. 12.

serer, çok kolay etkilenir, karar verirken aceleci davranır, bir meselenin önünü ardını düşünmez, basit ve kusurlu akıl yürütmeler ve çıkarımlar yapar, kolayca çekip çevrilecek yönler bakar ve öz bilinçten yoksundur. Sorumluluk duygusu taşımaz, kendi gücünün bilinciyle sürüklenmeye hazırdır.¹³⁴

Kolektif davranışın olduğu yerde bireysel gelişimi kendine ilke olarak belirleyen birey yoktur. Artık bireylik yitimi söz konusudur. Böylece birey, büyük bir grubun içerisinde olmakla, insanların anonimlik örtüsüne büründüklerini ve bu sayede grubun eylemlerinden ötürü kişisel sorumluluk hissedilmemesi gerektiğine inanır. Bu durum kimliğin yitirilmesine ve sergilenen davranışların toplum tarafından nasıl karşılanacağına umursanmamasına, sorumsuzluğa yani bireyselliğin ortadan kalkmasına neden olur. Davranışlar artık kenetlenmiş değildir; akıl dışı, dürtüsel ve yıkıcıdır. Çünkü sosyal ve kişisel kontrol mekanizmalarının etkisi ortadan kalkmıştır.¹³⁵

Kalabalık anlamında böylesi grupların en etkileyici yönlerinden biri, insanların yalnız başlarına yapamayacakları şeyleri birlikte yapmalarıdır. Eylem ahlak, din ve şiddete dayalı davranışlar içerdiğinde ise bu çok çarpıcı ve korkutucu bir hal almaktadır. Bu olgu için genellikle yapılan açıklama, grup içinde bireylerin kişisel sorumluluk duygularını kısmen yitirdikleri biçimindedir¹³⁶ ve hiçbir grup üyesi yalnız olmaları durumundaki kadar güçlü bir sorumluluk da duymamaktadır.¹³⁷ Yani bireysellikten uzaklaşma meydana gelmektedir. Grup üyeleri kendilerini grubun daha fazla bir parçası olarak hissettikçe ve başkalarının da böyle görüldükçe, bireyler olarak daha az tanınabilir hale gelirler, kendilerine özgü bir kimlikleri olduğuna ilişkin duyguları da güçsüzleşir ve daha fazla sorumluluktan uzak davranırlar.¹³⁸ Kalabalıktaki insanların büyük bir çoğunluğu bireyler olarak davranamazlar ve kendilerine ait bir kimliğe de sahip değildirler.¹³⁹ Bu anlamda grup kültürü, kolektif

¹³⁴ Dogual, s. 45; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 460.

¹³⁵ Curtis, *Social Psychology*, s. 358; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 461.

¹³⁶ Freedman, *Sosyal Psikoloji*, s. 567.

¹³⁷ Freedman, *Sosyal Psikoloji*, s. 567.

¹³⁸ Freedman, *Sosyal Psikoloji*, s. 568.

¹³⁹ Curtis, *Social Psychology*, s. 358; Freedman, *Sosyal Psikoloji*, s. 568.

belleğin grubun hatırlaması, daha geniş ortak biliş kültürünün bir parçası olarak görülebilir.¹⁴⁰

1.2.3. Sosyal Biliş

Genel olarak sosyal biliş konusu, insanların toplumsal çevrelerine ilişkin bilgileri nasıl yorumlayıp nasıl çözümledikleri ve nasıl anımsayıp nasıl kullandıklarıyla ilgilidir. Çözümlenmek, saklamak ve sonradan geri çağırıp kullanmak bir tarafa, insan beyninin kendisine gelen her bilgi parçasına dikkat edip algılayabilmesi bile olanaksızdır. İnsanoğlu böylesine karmaşık, hızlı ve çeşitli bilgi akışıyla nasıl başa çıkmakta, toplumsal dünyasını nasıl anlamlı hale getirebilmektedir? Peki insan bu bilgilerden ne kadarını işleyebilmektedir? Bu ve benzeri başka sorular sosyal biliş yaklaşımının yanıtlamaya çalıştığı temel sorulardır. İnsan beyni sözü edilen türden bir bilgi akışı ile başa çıkabilmek için pek çok kestirme yol kullanmaktadır. O kadar ki sosyal psikologlar toplumsal dünyanın olaylarını anlayabilmek için insan belleğinin sürekli olarak en kolay ve kestirme yolu seçtiğine inanmaktadırlar.¹⁴¹

Sosyal biliş, insanların toplumsal çevrelerinden aldıkları bilgilerden yaptıkları çıkarımları nasıl biçimlendirdikleri üzerinde odaklaşır. Sosyal biliş üzerindeki araştırmalar insanların başka bireyler, toplumsal gruplar, toplumsal roller ve toplumsal durumlardaki kendi deneyimleri hakkında yargılara nasıl vardıklarını ortaya çıkarmaya çalışır.¹⁴² Bazen insanların ulaşabildiği bilgiler eksik, belirsiz ve açıkça çelişkili olabilmektedir. Tutarlı bir yargıya ulaşmak için bütün bu bilgiler nasıl kullanılır? Sosyal bilişle ilgili araştırmaların ana sorusu da budur.¹⁴³

Sosyal biliş, insanın çevresi hakkında bilgi sahibi olmasıyla ilgilidir. İnsanların algılamasını etkileyen unsurlar arasında tutumlar, değer yargıları, güdüler, yetiştirme tarzı, çevrede başka kimselerin mevcut olup olmaması ve diğer insanların prestij sahibi olup olmamasını saymak mümkündür. Bu unsurlar sosyal algının temelini

¹⁴⁰ Hoog, Michael A, ve Dğr. *Sosyal Psikoloji*, Çev. İbrahim Yıldız, Gelmez, Ütopya Yay., Ankara, 2007, s. 369.

¹⁴¹ Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 74.

¹⁴² Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 75.

¹⁴³ Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 75.

oluşturur. Sosyal algıda, uyarıcının organizmayı uyarmasından ziyade daha farklı değişkenlerin etkilemesi söz konusudur. Sosyal algı, beklentilerden, motive edilme tarzından, ihtiyaçlardan, beğenilerden, okunanlardan ve başkalarının bizlere aktardıklarından etkilenir.¹⁴⁴ Dolayısıyla insanların çevrelerinin farkına varmalarını sağlayan bir kolaylaştırma aracı olarak işlev gören algılama, davranışı etkileyen ve birçok özelliği olan bilişsel bir süreçtir ve duyu organları ile beyin arasındaki tüm organize faaliyetleri kapsar.¹⁴⁵

İnsanların başkalarına ilişkin yargılarda bulunurken birçok türden bilgiye dayanmak zorunda olduğu açıktır. Başkalarının davranışına ve bu davranışın içinde olduğu genel bağlama ilişkin bilgiler kullanılarak bir takım tahminlerde bulunulur.¹⁴⁶

Toplumsallık, bir dereceye kadar kişinin başka insanlarla etkileşimlerine ilişkin beklentileri ve onlar hakkındaki bilgileri tarafından belirlenir. Yüksek kaygı toplumsallığı azalttığından başkalarına ilişkin beklenti ve bilgiler, kısmen insanların başkaları hakkında oluşturduğu izlenimlere bağlı olduğundan sosyal algı konusu önemlidir. Çok sınırlı bilgi ve ipucuna dayanarak, başkalarına ilişkin izlenimler oluşturma insanlarda önemli ve evrensel bir eğilim halini almıştır. Genelde insanlar yalnızca birkaç kez gördükleri ve sınırlı sosyal etkileşimde buldukları bir kişinin ya da grubun çok sayıda özelliği hakkında yargılarda bulunmak eğilimindedirler. Buradan hareketle insanların çok sınırlı bilgiye dayanarak çok çabuk izlenimler edindikleri de söylenebilir.¹⁴⁷

1.2.4. Benlik ve Kültür

Sosyal yaşamda insanların yerini belirleyen en önemli faktörlerden biri benlik ve kimliktir. İnsanın kendini ve çevresini algılayış biçimi, genel tutum ve davranışlarını önemli derecede etkiler.¹⁴⁸ Benlik her şeyden önce bireyin kendine

¹⁴⁴ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 118.

¹⁴⁵ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 87.

¹⁴⁶ Freedman, *Sosyal Psikoloji*, s. 119.

¹⁴⁷ Freedman, *Sosyal Psikoloji*, s. 95.

¹⁴⁸ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 72.

ilişkin inançlarının bir bütünüdür. Bireyin kim olduğuna dair sahip olduğu bilgi ve inançların tümüne birden benlik adı verilir.¹⁴⁹

Benlik, insanın kendi kişiliğine ilişkin tanıma ve değerlendirme biçimi¹⁵⁰ olmasından ötürü her zaman özneliği, öznel yaşantıyı kapsar ve hayatın yegâne sığınağı, özü, kalbi ve “insan bilincini üreten şeyin kendisi”¹⁵¹ olarak görülmüştür.¹⁵²

Benlik, kavramsallaştırmasının ilk ve önemli özelliği onun refleksif olmasıdır.¹⁵³ Pek çok araştırma, insanı diğer bütün hayvanlardan ayıran şeyin refleksif düşünce, yani bireyin kendisi hakkında düşünme yeteneğinin olması olgusunu ileri sürmüştür. Refleksif düşünme, bireyin kendisi, kim olduğu, ne olmak istediği ve başkalarının kendisini hangi gözle görmelerini istediği hakkında düşünme anlamına gelir. İnsanlar oldukça gelişkin bir benlik duygusuna sahiptirler çünkü. Şu halde benlik ve kimlik, insan olmanın temel öğelerindedir.¹⁵⁴

Toplumsal yaşantılar aracılığı ile elde edilen kazanımlar benliğin oluşumunda çok etkilidir. Bireylerin çevrelerinde bulunan ve/veya etkileşimde buldukları insanların duygu, düşünce, tutum ve davranışları ile değerlendirmeleri, benliğin şekillenmesinde oldukça etkilidir.¹⁵⁵ Çünkü insan davranışlarını diğer insanların gösterecekleri tepkilere göre ya tekrarlar ya da tekrarlamaz.¹⁵⁶ İnsanlar toplumda sahip oldukları belli değerlerden ötürü toplumsal varlık olmanın gerektirdiği davranışları sergilediklerinde sosyal bir saygınlık kazandıklarını düşünürler. Bu saygınlık onları mutlu eder ve benliklerinin gelişmesine katkıda bulunur.¹⁵⁷

Bireyin tutum, davranış ve karar süreçlerinde önemli bir etkiye sahip olan kültür ise sosyal sistemlerin en önemli elemanlarından birisi olarak kabul edilmektedir.¹⁵⁸ Kültür kolaylıkla ele gelmeyen bir yapıdır. Genel yaklaşıma göre;

¹⁴⁹ Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s.105

¹⁵⁰ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 73.

¹⁵¹ Arkonaç, *Sosyal Psikolojide İnsanları Anlamak*, s. 193.

¹⁵² Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s.107;Arkonaç, *Sosyal Psikolojide İnsanları Anlamak*, s. 191.

¹⁵³ Arkonaç, *Sosyal Psikolojide İnsanları Anlamak*, s. 193.

¹⁵⁴ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 138.

¹⁵⁵ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 138;Güney, *Sosyal Psikoloji*, s.74.

¹⁵⁶ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 146; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s.74.

¹⁵⁷ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s.75; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 155-156

¹⁵⁸ Silah, *Sosyal Psikoloji*, s. 256

bir grubu meydana getiren bireylerin karşılıklı etkileşimlerinden oluşan ve çoğu zaman itaat edilmesi zorunlu olan kurallar bütünü olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle de bireyin karar ve davranışlarını önemli ölçüde etkileyip yönlendirme gücüne sahiptir. Kültürel değerlerle, dini ahlaki, ekonomik, hukuki değerler hep iç içe olup birbirlerini tamamlarlar. Bunlar kültürü meydana getiren kaynaklardır.¹⁵⁹

Her kültürün statik ve tutucu bir niteliği bulunur ve bu durum doğal kabul edilir. Çünkü toplumsal yaşamda uyulması ve uygulanması gereken standartların oluşabilmesi için belli bir zaman sürecine ihtiyaç duyulur. Belli bir süre sonra ise kültürel değerler insan kişiliğinin bir parçası haline gelir. Yaşam güvenliğinin doğal bir sonucu olan bu uyum eğilimi, toplum üyelerinin kültürel değerlere olan bağımlılığını güçlendirir. İşte bu niteliğinden dolayı değişiklik yapılmak istenen kurum ve toplumlarda, öncelikle kültürel yapının direnciyle karşılaşılır. Toplumlar da yenilik ve reform yapabilmek için de öncelikle bu direncin yumuşatılması ya da kırılması gerektiğine hep vurgu yapılmaktadır. Direncin kırılmasına ilişkin ise eğitim, ikna ya da zor kullanma yöntemleri ile yapılabildiği ifade edilmiştir. Bu perspektifle uyumlu olarak kültür, spesifik bir sosyal grubu tanımlayan ve onu diğer gruplardan ayıran biliş ve pratikler kümesi olarak da görülebilir.¹⁶⁰

1.2.5. Dil ve İletişim

İletişimin en belirgin biçimi olan dil, her bakımdan sosyal bir yapıdır. Bir simgeler dizgesi olarak toplumsal yaşamın merkezinde yer alır, ne ki dilin önemi bundan daha fazla da olabilir. Belki de düşüncenin kendisi dil tarafından belirlenmektedir. İnsan dünyayı dilsel kategorilerle kavrar ve düşünür, bu düşünme de genellikle sessiz bir monolog biçimindedir.¹⁶¹

İletişim, sosyal etkileşimin esasıdır ve sosyal etkileşim sürecinde en çok olup, biten şey de iletişimdir. Gerçekten de iletişimin olmadığı bir sosyal etkileşim düşünmek neredeyse imkânsızdır. İnsanlar bilerek ya da bilmeyerek algıları,

¹⁵⁹ Homans, George. C., *İnsan Grubu*, Çev. Heyet, Sevinç Matbaası Ankara, 1971, s.20; Silah, *Sosyal Psikoloji*, s. 255

¹⁶⁰ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 654.

¹⁶¹ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 619; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 223.

düşünceleri, duyguları, niyetleri ve kimlikleri hakkında sürekli bilgi alış verişinde bulunurlar. Bunu da doğrudan temas, yazılı sözcükler, ifadeler, jestler ve işaretler yoluyla yaparlar.¹⁶² Bu bilgi alışverişinin önemine dair olacak ki bazı sosyal psikologlarca iletişim, sosyal olarak etkilenmiş ve/veya belirlenmiş düşünce olan sosyal bilişin kayıp halkası olarak da düşünülmüştür.¹⁶³

Dilin ve iletişimin sosyal psikolojisi iletişim metniyle beraber, konuşma tarzlarını ve sosyal olmayan iletişimi de çözümler. Bunun yanında iletişim eylemini parçalara ayırır ve farklı kanalların etkileşiminden karmaşık iletişim biçimleri inşa eder. Sosyal psikologlar hem anlamı hem değeri işaretlemesi bakımından dile, gerçekliğin, yani yaşadığımız bu dünyada neyin gerçek olarak görüldüğüne sosyal inşacı olarak bakarlar. Gerçeklik, insanlar arasında dilin kullanılması ile inşa edilir. Her dil konuşan toplumu kuran, sözgelimi cinsiyetler, sosyal sınıflar, engelliler, ırk, din gibi sosyal grupların göreceli değerleriyle ilgili, belli varsayımlar inşa eder ve bunları taşır.¹⁶⁴ Dil en karmaşık, en sofistike ve en güçlü işaret sistemidir. Kelimelere anlamlarını veren bir değerler sistemi ve sosyal kurum olarak da, insanın sosyal gerçekliğinin inşa edildiği bir yoldur.¹⁶⁵

İletişim değerlendirmesinde etkin bir yöntem olan söylem analizinde Sosyal psikoloji dilin neyi söylediğinden ziyade nasıl söylediği ile ilgilenmiştir.¹⁶⁶ Analitik bir yöntem olarak “söylem analizi” birincil olarak insanların sosyal etkileşim esnasında açıklamalarını inşa ederlerken kendilerini izahlarına, mazeret bulmalarına, kendilerini savunacak pozisyonları bulma tekniklerine bakar.¹⁶⁷

Dil insanlar arasında duygu, düşünce, bilgi, tecrübe aktarma paylaşma aracıdır.¹⁶⁸ Ancak her insanın kelimelere yüklediği anlamlar çoğunlukla aynı olmakla beraber bazen farklı da olabilmektedir. İşte iletişim bu farklılıkları ortadan kaldırmaktadır. Neyi, nerede, ne zaman, nasıl ve kime karşı söyleneceğini belirleyen

¹⁶² Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 616; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 222.

¹⁶³ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 616

¹⁶⁴ Arkonaç, *Sosyal Psikolojide İnsanları Anlamak*, s.90.

¹⁶⁵ Arkonaç, *Sosyal Psikolojide İnsanları Anlamak*, s.91.

¹⁶⁶ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 619

¹⁶⁷ Arkonaç, *Sosyal Psikolojide İnsanları Anlamak*, s.72.

¹⁶⁸ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 616; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 223.

temel faktör de kültürel kurallardır. Bu anlamda iletişim, insanların belli ilişkileri sürdürmeleri belirli bir yapı içinde anlaşmalarını sağlamak için gerekli olan temel bir öge olarak görülmektedir.¹⁶⁹

İnsanlar yaşamları boyunca farkında olarak ya da olmayarak duygularını, düşüncülerini, isteklerini algılama, kimlik ve kişilikleri hakkında hem kendileri, hem de başkaları ile devamlı olarak bir bilgi alışverişi içindedirler. İnsanların çevrelerini daha iyi tanımalarına, diğer insanlarla uyumlu olarak amaçlar gerçekleştirmek için etkileşimde bulunmalarına ve mevcut bilgilerden yararlanmalarına yardım eden özel bir becerileri vardır. Bu beceri, insanın yüksek düzeydeki iletişim kurma kapasitesini göstermektedir.¹⁷⁰

İletişim insanın bilgi edinmesi ve bu bilgiye göre tutum ve davranışlarıyla tepki vermesi süreci olduğundan, bilgi ve davranışın bir bireyden diğerine aktarılması süreci olarak da kabul edilmektedir.¹⁷¹ Toplumsal yaşamın temelinde yer alan ve örgütsel yapının özünü oluşturan iletişim düzeni, birey, grup ve toplumlar arasında ilişkiler kurmayı amaçlayan bir süreçtir. Zira iletişim insani ilişkilerin temel elemanı ve gerçek hayatın ayrılmaz bir parçasıdır.¹⁷²

1.2.6. Grup Yapısı ve Dinamiği

İnsanlar, ihtiyaç ve düşüncelerini realize etmek isteyen bunun içinde ve bunun içinde bütün kaynaklarını birleştirebilen sosyal varlıklardır. Bu amaçla da bir araya gelme ihtiyacı hissederler. Amaçları için birbirleriyle ilişkiye giren, aynı düşünce inancı paylaşan iki veya daha fazla insanın oluşturduğu bütüne grup denir.¹⁷³ Grup içerisinde her an karşılıklı etkileşimler söz konusu olduğundan, bu etkileşimler de grup dinamiğini oluşturur.¹⁷⁴

¹⁶⁹ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 223.

¹⁷⁰ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 619; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 219.

¹⁷¹ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 221.

¹⁷² Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 222.

¹⁷³ Şerif, Muzaffer, *An Outline of Social Psychology*, Harper and Brothers Publishers, New York, 1948, s. 98

¹⁷⁴ Davis, Keith, *İşletmede İnsan Davranışı*, Çev., Heyet, İ.Ü.İ.F.Y., İstanbul, 1988, s. 295

Grup yapısı grup içindeki karşılıklı etkileşimlerden oluşur. Grup dinamiği, kendi içinde kişilerarası etki ve tepkileri ele aldığı grubun bir birim olarak dış şartlara bağlılığını ve diğer gruplarla ilişkilerini kapsar.¹⁷⁵ Grup hayatının bazı değişmezlik gösteren olguları vardır. Grup üyelerin, grup içerisindeki karşılıklı çekicilikleri, benzer görüşleri ve ortak hedefleri algılayıp geliştirmek üzere motive eder. Ancak aynı tutumlara sahip olsalar da bütün üyelerin aynı tarzda hareket ettiği söylenemez. Geçen zamanla birlikte üyeler birbirinden farklılaşır ve bu farklılaşmış ilişkiler değişmez bir düzenlilik içerisinde bir karara oturur. Bir karara oturmuş bu ilişkiler sonuçta grup yapısı olarak kalırlar.¹⁷⁶

Grup yapısı ile ilişkili bir kavram olan “*Referans Grupları*” terimi bireylerin kendi değerlerini düşünce ve davranışlarını geliştirmek amacıyla rehber edindikleri grup veya sosyal kategorileri ifade eder.¹⁷⁷ Yine “*Toplumsal Etki*” kavramı da, başkalarının etkilerinin olumlu ya da olumsuz, ne kadar güçlü olduğu sorusunu yanıtlama çabasının sonucunda ortaya çıkan grup yapısı ile ilgili bir kavram ve üründür.¹⁷⁸

Ayrı bir başlık altında ele alınmış olmakla birlikte, burada grup yapısı ile yakından ilişkili olması dolayısıyla “norm” kavramına da kısaca değinecek olursak, gruplar, üyelerinin davranışlarını düzenlemek, grubu tanımlamak ve onu diğer gruplardan ayırmak için esasen normlar geliştirir.¹⁷⁹ Norm ise bir sosyal birimin üyeleri için kabul edilebilir ve değişmez olan tutum ve davranışların yayılımını tarif eden bir değerler ögesidir. Norm, aşağı yukarı kesin bir şekilde grup üyelerinin nasıl davranması gerektiğine dair belirli kurallar belirler. Bireylerin kendi çevrelerini yapılandırmalarına ve haklarında tahminler yapılabilmesine yardımcı olur ve sonuç olarak grup içinde davranışın düzenlenebileceği ortalama bir davranış şekli belirler.¹⁸⁰

¹⁷⁵ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 204.

¹⁷⁶ Arkonaç, *Sosyal Psikolojide İnsanları Anlamak*, s. 275.

¹⁷⁷ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s.201.

¹⁷⁸ Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 310.

¹⁷⁹ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 342.

¹⁸⁰ Arkonaç, *Sosyal Psikolojide İnsanları Anlamak*, s. 279.

Toplumsal normlar insanların nasıl davranmaları gerektiği hakkında kurallar ve beklentilerdir; toplumsal rolleri ve grupta belirli konumdaki insanların hak ve sorumluluklarını tanımlar.¹⁸¹ İnsanlar bir grupta bir araya geldiklerinde, bütünüyle ayrılmamış olarak kalmazlar. Davranış örüntüleri geliştirir iş bölümü yaparlar ve farklı rolleri benimseyip üstlenirler. Bu örüntülere de grubun “toplumsal yapısı” adı verilir. Toplumsal yapının ise üç önemli ögesi vardır. Bunlar, toplumsal kurallar, toplumsal roller ve toplumsal kanunlardır.¹⁸² Toplumsal kurallar, bir grubun üyelerinin nasıl davranacakları hakkındaki ortak beklenti ve ilkelerden oluşur. Belirli bir konumdaki insanlar için geçerli kural toplulukları o insanların toplumsal rolünü oluşturur. Toplumsal konum ise saygınlık ve yetki derecesidir. Grup yapısında kendini açıkça rollerde, statü ilişkilerinde ve iletişimde gösterir. Sonuçta insanlar tek başlarına başaramayacakları bir işin üstesinden gelebilmek için, bir kimlik duygusu kazanmak, sosyal destek almak, ya da sırf sosyal etkileşimin hazzını yaşamak için veya başka bir sâikle gruplara katılabilmekte veya gruplar oluşturulabilmektedir.¹⁸³

1.2.6.1. Sosyal Grup

Grup kavramı, günlük kullanımda genellikle çoğunluk, insan kalabalığı¹⁸⁴ manasında kullanılmaktadır. Sosyal psikolojide ise “etkileşim halinde olan, ortak amaçları, ortak normları bulunan ve kendilerini “grup” olarak hisseden insanların oluşturduğu toplulukları ifade etmektedir.¹⁸⁵ Grup kavramı 18. yy başlarında sosyal bir anlam kazanmıştır. Etimolojik olarak kökeni tam olarak bilinmemesine karşın bir görüşe göre İtalyancadaki ‘Gruppa’ kelimesinden gelmektedir.¹⁸⁶ Grup terimi eskiden cemiyet ile aynı anlamda kullanılmaktaydı. Bugünkü sosyolojik anlamda ilk defa Florian Zaniecki tarafından kullanılmıştır.¹⁸⁷ Toplum bilimi dilinde kullanılan grup kavramı, hem sosyal grupları başka topluluklardan ayırmayı, hem de kendi içlerinde bir sınıflandırma yapmayı kolaylaştırmıştır. Sosyal bilimciler bu özelliklerden bazılarını dikkate alarak kendilerine göre grubun tanımını yapmışlardır.

¹⁸¹ Şerif, *An Outline of Social Psychology*, s.156; Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 340.

¹⁸² Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 316.

¹⁸³ Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 316; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 204.

¹⁸⁴ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 180.

¹⁸⁵ Göksu, *Sosyal Psikoloji*, s. 125.

¹⁸⁶ Arkonaç, *Sosyal Psikolojide İnsanları Anlamak* s. 180.

¹⁸⁷ Boysal, A. Can – Erdal Tekarslan, *Davranış Bilimleri*, İ.Ü. İşletme Fakültesi Yay., İst. 1987 s.102

Sosyal bilimcilerin kullandığı grup terimi, grup üyelerinin paylaşılan bir özelliğe sahip olmaları; düzenli olarak birbirlerini etkilemeleri, sosyal yapıya sahip olmaları ve fikir birliğine bağlı olmaları yönüyle bireylerin gelişigüzel kullandıklarından farklıdır.¹⁸⁸

Sosyal gruplar etkileşim içinde olan insanların birbirlerinden etkilenmeleri yolu ile oluştuğundan¹⁸⁹, onu karşılıklı rollere, statülere, değer yargılarına ve inançlara sahip olan ve bu özelliklerinin farkında olarak karşılıklı ilişki içinde bulunan ve bir takım ayırt edici özellikleri taşıyan birden fazla insanın oluşturduğu bir bütün¹⁹⁰ olarak tanımlayanlar olduğu gibi; sosyal bir etkileşim sonucunda bireylere benlik ve kişilik kazandıran insan topluluğu¹⁹¹ olarak tanımlayanlar da olmuştur. Neredeyse sosyal psikologların sayısı kadar sosyal grup tanımı olmasına karşın, şu tanımı ön plana çıkarabiliriz; grup, iki ya da daha fazla sayıda bireyin yüz yüze etkileşime girdiği, her birinin kendi grup üyeliğinin ve gruba üye olan diğer kişilerin farkında olduğu ve ortak hedeflere ulaşmaya çalışırken kendi pozitif bağımlılıklarının bilincinde olduğu bir oluşumdur.¹⁹² Esasen bu tanım sosyal psikolojinin grup süreçlerine yaklaşımının görece doğru bir portresini de çizmektedir.¹⁹³

Toplumsal yaşama, şekil veren ve insanların belirli düzeydeki amaçlarına ulaşmalarını sağlayan temel sistemlerden biri sosyal gruplardır. İnsanlar geçmişin her döneminde daima gruplar içinde yaşamış ve ihtiyaçları doğrultusunda da yeni gruplar oluşturmuşlardır. Toplumsal yapıda yer alan insanlar belirlenen ya da ani oluşan ihtiyaçlarını gidermek için daima birbirleriyle ilişki içinde olmuşlardır. Bu ilişkiler sonucunda sosyal gruplar ortaya çıkmıştır.¹⁹⁴ İnsanların gruplarda yer alması karşılıklı tercihe bağlıdır. Ortak amaçların gerçekleştirilmesi noktasında sosyal

¹⁸⁸ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s, 180-181.

¹⁸⁹ Shaun, Marvin E, *Group Dynamics*, New York, 1981, s. 11.

¹⁹⁰ Doğan, İsmail, *Sosyoloji*, Kurtis Matbaacılık, İstanbul, 1996, s. 69.

¹⁹¹ Ezil, *İşletmelerde Yönetim ve Organizasyon* s. 245.

¹⁹² Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 305.

¹⁹³ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 306.

¹⁹⁴ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s, 179.

gruplar oluşturulur. Ayrıca insanların birbirlerine karşı oluşturdukları tutum, duygu, düşünce değer ve inançlar neticesinde de gruplar meydana gelir.¹⁹⁵

İnsan toplumsal bir varlıktır. İnsanın toplumsal üyeliği grupla başlayıp, topluma açılmaktadır. Toplum, bireyler ve gruplar arasındaki ilişkilerden oluşan bir örgütlenmedir ve insanlar arasındaki işbirliğinin sonucudur. Toplumun var olabilmesi için kendisini meydana getiren birey ve grup gibi temel öğelere ve bunlar arasındaki anlayış, birlik ve bütünlüğe ihtiyaç duyulmaktadır.¹⁹⁶

Gruplar aynı zamanda insanların sosyal yönünü geliştirmektedir. Birer sosyalizasyon aracı olarak çalışmakta olan gruplar¹⁹⁷ insanların beşeri yönünü ve ne tür bir hayat yaşadığını belirler. Ait olduğu gruplar konuştuğu dili/aksanı, sahip olduğu tutumları, benimsediği kültürel pratikleri, aldığı eğitimi, refah düzeyini ve nihayet kim olduğunu belirler. Ait olunmayan gruplar bile, seçim ya da dışlama yoluyla yaşam üzerinde derinlemesine etkide bulunurlar. Grup etkisinin bu ezici matrisi içerisinde özerk, bağımsız ve özgün benliğe kalan alan oldukça sınırlı olabilmektedir.¹⁹⁸

1.2.6.1.1. Sosyal Grupların Oluşum Nedenleri

Gruplar resmi ve resmi olmayan diye sınıflandırılmıştır. Yasal ve biçimsel yetke altında belirli bir amaca ulaşmak veya verilen görevleri yerine getirmek amacıyla oluşturulan gruplara ‘resmi grup’ denir. Bu gruplarda yer alan üyeler arasında görev dağılımı önceden belirlenmiş ve grup yapısı da üyeler için net bir şekilde tanımlanmıştır.¹⁹⁹ Resmi düzeneklerin çeşitli ihtiyaçları karşılamak için yeterli olmadığına inanıldığı durumlarda, aynı görüşü paylaşan kişiler bir araya gelerek ‘resmi olmayan dayanışma’ ya da ‘baskı grupları’²⁰⁰ oluştururlar.²⁰¹ Resmi olmayan grupların oluşum nedenlerinde farklılıklar söz konusudur. Bu grupların

¹⁹⁵ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 179.

¹⁹⁶ Silah, *Sosyal Psikoloji*, s. 141.

¹⁹⁷ Göksu, *Sosyal Psikoloji*, s. 127.

¹⁹⁸ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s.304.

¹⁹⁹ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 196.

²⁰⁰ Silah, *Sosyal Psikoloji*, s. 160.

²⁰¹ Kirel Çiğdem ve Diğerleri, *Sosyal Psikoloji*, Anadolu Üniv., Yay., Eskişehir, 2004, s.171.

oluşumunda insanların birbirlerine yakın olmaları, sevgi ihtiyaçlarını gidermeleri, kendilerini ifade etmeleri, geleceklerini belirlemeleri gibi nedenler etkilidir.²⁰²

Grup, üyeler arası etkileşimin ürünü olarak ortaya çıkan sosyal bir olgudur. Burada önemli olan iletişimin gerçekleşmesi değil üyelerin birbirleri ile etkileşimidir. İşte grubu grup yapan da bu özellikli ilişkiler yani etkileşimdir. Grup ortamında gerçekleştirilen kişiler arası iletişim, insanın kendisi hakkındaki duygu ve düşüncesinin doğrulanmasının temel kaynağını oluşturur. Grup içindeki bireyin başkalarıyla gerçekleştirdiği ilişkileri ve etkileşimi bir çekim gücü oluşturabilirse, üye girdiği gruba bağlanabilmektedir. Bireylerin bir grubun üyesi olmak istemeleri, toplumsallaşabilmek ve bir takım ihtiyaçlarını böylece karşılayabilmek içindir.²⁰³

1.2.6.1.2. Liderlik

Kesin formüle edilemeyen bir süreç olmasından ötürü davranış bilimleri alanına giren liderlik konusu üzerine uzun yıllar tartışma ve araştırmalar yapılmasına rağmen, bir fikir birliğine varılamamıştır. Bununla birlikte liderlik anlamında yapılan her çalışma yeni yaklaşımları gündeme getirmiş ve liderliğin çağın şartlarına göre anlaşılmasına yardımcı olmuştur.²⁰⁴

Liderlik genel olarak daha çok inanmayı, etkilemeyi, cesareti, analitik ve yaratıcı düşünmeyi, vizyon oluşturmayı içeren bir kavramdır. Tanımlarda genellikle bu ifadeler çerçevesinde yapılmıştır. Liderliğin en temel özelliklerinden birisi etkidir. Genellikle lider grubun inançları ve etkinlikleri üzerinde en büyük etkiye sahip olan kişidir. Eylem başlatan, buyukları veren, kararları alan, üyeler arasındaki sorunları çözme görevini üstlenen ve yargıda bulunan hep odur. Bu işlemler liderin grup üzerindeki genel etkisinin göstergeleridir. Üyeler, başka üyeninkinden çok liderin istekleri doğrultusunda duyar, düşünür ve davranırlar.²⁰⁵

Lider ister demokrat lider olsun ister otoriter olsun bütün sosyal gruplarda temel bir yapıdır. Liderlik grubun üyeleri arasındaki hem mevki hem de davranışsal

²⁰² Güney, *Sosyal Psikoloji* s.184.

²⁰³ Silah, *Sosyal Psikoloji*, s. 159.

²⁰⁴ Güney. *Sosyal Psikoloji*, s. 348.

²⁰⁵ Freedman, *Sosyal Psikoloji*, s. 506; Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s.335.

farklılıkları kapsar. Grup içinde yüksek mevkide bulunan üyelerin önemli bir özelliği, grup içinde fikir ve faaliyetleri başlatan kişiler olmasıdır. Grup üyelerinin davranışlarını değiştirmede belli ölçülerde etki sahibi olabilmeleridir. Sosyal etki, üst üste binen bir süreç olduğu için lideri karakterize eden özelliğin daha ziyade gruptaki diğer üyeleri etkileyebilmesi olduğu söylenebilir.²⁰⁶

Tarih boyunca insanları etkileyen ve onları bir araya toplayıp örgütleyen bir lidere her zaman ihtiyaç duyulmuştur. Geçmişten günümüze kadar insanları idare eden ve onları belli amaç ve hedeflere yönelten liderlerin, toplumu oluşturan bireyler üzerindeki etkilerini görmek mümkündür.²⁰⁷ Grup üyeleri arasında hem mevkisi hem de davranışları farklı olduğundan, lider grubuna rehberlik eder ve grubun davranışlarını kolaylaştırır. Onun takipçileri ise liderin tekliflerini ve fikirlerini çoğu zaman kabul eder ve grubun hedefine ulaşmasında onun yol göstermesini bekler.²⁰⁸

Liderler grubun davranış ve inançları üzerinde en etkili olan kişilerdir. Bir görev ya da iş lideri grubun amaçlarını başarılı olarak yerine getirme üzerine yoğunlaştırır. Lider olan kişiler toplumsal anlamda becerili, grubun amaçlarına ulaşmasında yardımcı yeteneklerde üstün ve/ya da hırslı olmak eğilimindedir.²⁰⁹ Kişi, yönettikleriyle yani lideri olduğu kişilerle karşılıklı iletişim kuramıyorsa liderlik görevini sürdürmesi beklenemez. Böylece, özellikle başkalarının özgürce iletişim kuramadıkları durumlarda ve zamanlarda, özgürce iletişim kurabilen kişi, lider olmak için güçlü bir adaydır ve çoğu kez lider olur.²¹⁰

Liderlik, ister demokratik ister otokratik ya da ister gayri resmi, zorlayıcı, yahut mütevazı olarak pek çok farklı biçimde karşımıza çıksa da neredeyse bütün grupların temel bir özelliğidir. Liderler herkesin katıldığı “iyi” fikirlere sahip olan, herkesin peşinden gittiği, bir şeyleri gerçekleştirme gücüne sahip olan insanlardır. Liderler gruplarının üretken ve koordineli bütünler olarak işlemlerini sağlarlar.²¹¹ Liderlik aynı zamanda kişisel bir trajediyi toplumsal bir davaya dönüştürebilme

²⁰⁶ Kağıtcıbaşı, *Yeni İnsan ve İnsanlar*, s. 290.

²⁰⁷ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 346.

²⁰⁸ Arkonaç, *Sosyal Psikolojide İnsanları Anlamak*, s. 252.

²⁰⁹ Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 341.

²¹⁰ Freedman, *Sosyal Psikoloji*, s. 517.

²¹¹ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 347.

yeteneğidir.²¹² Toplumsal lider grup etkileşiminin duygusal ve kişiler arası yönleri üzerinde odaklıdır. Daha çok insanların duygularıyla ilgilidir ve grupta tutkunluğu cesaretlendirir.²¹³ Statü de liderliğin önemli bir belirleyicisidir. Yüksek statüdeki bir kişinin statüsü tümünden grubun dışında kalan etmenlerce belirlenmiş bile olsa, lider olma olasılığı yüksektir.²¹⁴

Sosyal psikoloji, liderlerin nasıl öncülük ettiğini, belli bir ortamda kimin lider olacağını hangi faktörlerin belirlendiğini ve liderliğin sosyal sonuçlarının ne olduğunu anlamak için bir dizi kuramsal bakış açısını ortaya koymaya çalışır.²¹⁵ Görünen o ki, liderlik işin ya da durumun talep ettiği şeylerin bir fonksiyonudur. Kişisel nitelikler belli bir rol oynasa da, salt bireysel kişiliğin bir özelliği değildir. Kişilik, liderlik başarısında özellikle önemli olabilir. Ancak davranışın önemi belkide daha belirgindir.²¹⁶

Toplum, idare edenler ve takip edenler olarak ikiye ayrılmıştır. Yani toplum içerisinde yöneten ve yönetilenler şeklinde bir statü farklılaşması meydana gelmiştir.²¹⁷ Takipçilerin olmadığı yerde lider de olmaz. Liderler ile takipçileri arasında dinamik bir etkileşim vardır. Bireye lider rolünü veren de, onun da ondan bu yetkiyi alan da grup üyeleridir. Bundan dolayı da liderlik, genel olarak, bireyin ortak hedefe ulaşmak için diğer insanların desteğini aldığı ve onları harekete geçirdiği sosyal etki süreci olarak tanımlanmaktadır.²¹⁸ Yönlendirici liderlere sahip ve birliktelik duygusu güçlü olan gruplar, grup düşüncesine eğilimlidirler; oy birliği sağlama yolunda aşırı gayretkeş çaba harcamak, grubun kötü kararlar almasına neden olabilir.²¹⁹

²¹² Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 336.

²¹³ Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 337.

²¹⁴ Freedman, *Sosyal Psikoloji*, s. 519.

²¹⁵ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 349.

²¹⁶ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 349.

²¹⁷ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 346.

²¹⁸ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 355.

²¹⁹ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 377.

1.2.6.2. Sosyal Yığın

Mekânsal ve fiziksel yakınlığa rağmen karşılıklı ilişkiler içerisinde bulunmayan ve aralarında birleştirici ve bütünleştirici ortak değer ve normlar olmayan insan topluluklarına sosyal yığın denir.²²⁰ Sosyal yığında yer alan insanlar bilinçli olarak birbirlerini tanımazlar.²²¹ Planda olmayan, rastlantısal nedenlerle bir araya gelen çok kısa bir süre sonra da dağılan insanlar, sosyal yığın oluşturur. Sosyal yığınlarda karşılıklı etkileşim olmadığı için katılan insanlarda çok az bir değişiklik olabilir.²²²

Kalabalık, ortak bir fikirle hareket eden, aynı heyecanı taşıyan, teşkilatsız ve sürekli olmayan insanlardan kurulu topluluklardan oluştuğundan kalabalıktaki insanların ilişkileri minimum düzeydedir. Birbirlerini tanımadıklarından ortak yönleri sadece gelip geçici heyecanı paylaşmalarıdır. Birbirlerine şuursuzca uyum gösterirler. İnsanlar büyük oranda duygusal ve tedirgindirler. Bir uyarının etkisiyle hemen eyleme geçebilirler. Çünkü anonimlik söz konusudur. Bireyler kalabalığın gücünü kendi güçleri olarak hissederler ve o anda onay gören tek amaca kuvvetle bağlanırlar.²²³

Kalabalığın insanlar üzerinde küçümsenemeyecek etkileri vardır. Ve bu etkileri, durumun ve insanların belirli özellikleri belirler.²²⁴ Kalabalık bazı ortak nesnelere tepki veren ve tümünün bunlara dikkat ettiği bireylerden oluşan bir toplanmadan ibarettir. Kalabalıklar temel ve şiddetli karakterin, mücadele gruplarıdır. Kalabalığın oluşması ise bireylerin ortak mücadele tepkilerinden kaynaklanır.²²⁵

Kalabalık olayı sadece toplanma gerçeğinden kaynaklanır ve kalabalık liderin elinde her doğrultuda kullanılmak için de büyük ve tarafsız bir güçte olur aynı

²²⁰ Dönmezer, Sulhi, *Toplumbilim*, Beta Yayın, İstanbul, 1994, s. 219; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 186.

²²¹ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 305; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 186.

²²² Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 186.

²²³ Ergil, Doğu, *Toplum ve İnsan*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1994, s.73; Göksu, *Sosyal Psikoloji*, s. 157; C.B. ve J.R., *Sosyolojinin Unsurları*, Çev. Kazım Nâmi Duru, M.E.B.E., İstanbul, 1975, s. 31,32

²²⁴ Freedman, *Sosyal Psikoloji*, s. 596.

²²⁵ Allport, *Sosyal Psikoloji*, s. 90.

zamanda. Bireylerin kalabalığa dönüştüğü gerçeği onları kolektif düşüncenin bir türüne iter, bu kolektif düşünce onların farklı tarzda düşünmelerine ve davranmalarına yol açar. Bu düşünce tarzı bireylerin yalnızken düşünebileceği veya davranabileceği tarzdan oldukça farklıdır.²²⁶ Bundan dolayıdır ki kalabalık içindeki birey, yalnızmış gibi davranır. Kalabalık içindeki bireyin davranışı yalnızken gösterdiği davranıştan çeşitli olarak farklı olmasa da, derece olarak daha büyüktür.

Kalabalık davranışının oluşumuna gelince, başlangıç evresinde önemli ve heyecanlı bir olay olduğunu düşünen insanlar bir araya gelirler. Daha sonra bu kişiler başkalarını da heyecanlandırır ve bu şekilde kendi heyecanları daha da artar. Sonra heyecan tüm kalabalığa yayılmaya ve bireyler eleştirel kimliklerini kaybetmeye başlarlar. Nihayet son evre, salgın evresidir ve heyecan tüm kalabalığı sarmış durumdadır. Kalabalık aynı sözle, duyguyla hareket eden bir vücut haline gelmiştir artık.²²⁷

1.2.7. Ön yargı ve Ayrımcılık

Ön yargının iki temel ögesi vardır. Birincisi, bir kişi ya da gruba karşı olumsuz bir duygunun var olmasıdır. İkincisi ise kişileri tanımadan onları bir grubun üyesi olarak değerlendirmek, yani kalıp yargılara sahip olmaktır. Buna göre ön yargıda hem duygusal hem de düşünsel unsurlar mevcuttur. İnsanlar bu iki ögenin etkisinde kalarak ayırt edici bazı davranışlarda bulunur. Bir başka ifade ile aynı şartlar altında aynı şekilde davranılması gereken iki kişiye farklı farklı davranılmasıdır.²²⁸

Ön yargı genelde bir tutum olarak ele alınmıştır. Temelinde mantıksızca sevmek ya da sevmemek vardır. İnsanların ön yargıları başka insanlar ve gruplar hakkındaki fikir, davranış ve tavırlarından ibarettir. Ön yargı kavramı belirli bir durum hakkında önceden bir yargıya varmak anlamına gelmektedir.²²⁹ İnsanların çevresindeki kişi ya da nesnelere hakkında toplayıp yorumladığı bilgiler neticesinde oluşur. İlk karşılaşmalarda izlenimler hemen oluşur ve bunların etkisi uzun süre

²²⁶ Allport, *Sosyal Psikoloji*, s. 91; C.B. ve J.R., *Sosyolojinin Unsurları*, s.31.

²²⁷ Göksu, *Sosyal Psikoloji*, s. 159.

²²⁸ Cüceloğlu, Doğan. *İnsan ve Davranışı*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005, s. 543.

²²⁹ Aronson, Elliot, *Social Animal*, W.H. Freeman and Company, New York, 1991, s. 288; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 152.

devam edebilir. Ön yargı süreci bilinçli düşünceler sayesinde fark edilmeden oluşur ve devam eder.²³⁰

Ön yargı terimi diğer insanları bağlı oldukları grup kimliklerine göre değerlendirmeyi içeren bir tutumu ifade eder. Başka bir deyişle belirli bir gruba ve o grubun üyelerine karşı oluşan dogmatik kanaatlerden ibaret olduğu için ön yargılarda önceden verilen kararlar oldukça etkilidir. Bu yönüyle de toplumsal yaşamda sosyal farklılaşmaya zemin hazırlayan önemli bir eğilimi oluşturur.²³¹

Ön yargı, toplumsal davranışın sık sık tüyler ürperten şiddet davranışlarına neden olan yıkıcı yönlerinden biri olabilmektedir. Böylesi durumlarda ön yargı, hedef bir gruba yönelik olumsuz duygulardan beslenmektedir.²³² İnsanları sırf grup üyelikleri nedeniyle dezavantajlı gruba koyup ona göre davranmaya ayrımcılık denir. Ön yargı duygusal, ayrımcılıksa davranışsaldır.²³³

Ön yargı öncelikle grup üyeliği temelinde değerlendirilir. Duygusal boyut üzerine kuruludur ve ek olarak bir de peşin hükme dayalıdır.²³⁴ Kişi çevrenin etkisi olmadan bir ön yargıyı çok zor oluşturur. Yani kişi kendi bireysel tecrübelerine dayanarak ön yargılar oluşturamaz. Bir grup başka bir gruba veya kişilere karşı ön yargılı olduğu zaman, o grubun üyesi olan kişi de ön yargılı olmaya başlar.²³⁵ Grup düşmanlığının bilişsel bileşeni olarak adlandırılan kalıp yargılar, belirli bir grup ya da toplumsal kategorideki insanlar tarafından paylaşılan özelliklere ilişkin inançlardır.²³⁶ Yapılan çalışmalarda aşırı ön yargılı insanların, geleneksel kalıp yargılarını tanımaya ve devam ettirmeye oldukça eğilimli kişiler oldukları ifade edilmektedir.²³⁷ Kalıp yargıların azda olsa bir doğruluk olasılığı da vardır. Kalıp

²³⁰ Matthew, Mc Kay ve Diğer., *İletişim Becerileri*, Çev., Özgür Gelbal, Hyb Yayıncılık, İstanbul, s. 191

²³¹ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 153.

²³² Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 179.

²³³ Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 179.

²³⁴ Şerif, Muzaffer, *An Outline of Social Psychology*, s.339; Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 182.

²³⁵ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 152.

²³⁶ Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 179.

²³⁷ Şerif, Muzaffer, *An Outline of Social Psychology*, s.342; Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 183.

yargılarla ilgili çok yalın bir kural, kalıp yargıların bilişsel, ön yargıların ise duygusal oluşudur. Gerçekte ise her ikisi de bir biliş ve duygu karışımını yansıtmaktadır.²³⁸

Ön yargının etkileri yıkıcı ve yaygındır. Kamuya ilişkin tercihleri de etkilemektedir.²³⁹ Örneğin müslümanlar hakkında ön yargılı ve fazla olumsuz tutuma sahip bir grup, onlarla ilgili insan haklarını destekleme programlarına ve müslümanlar için yaşam standartlarını iyileştirme amaçlı öteki çabalara destek çıkma olasılığı en düşük olanlardır.

Çoğunlukla haklılığı ispatlanmamış bir tutumu ifade etmek için kullanılan ön yargı²⁴⁰ daha açık bir tanımla, gerekli inceleme yapılmadan, bilgi edinilmeden ya da herhangi bir konuda yetersiz, hatta düşsel kanıtlara dayanılarak ulaşılan yargı ve kanaatleri²⁴¹ ifade etmesinden ötürü ön yargı sürecinde çok az bilgi ile gereğinden fazla ya da abartılı değerlendirmeler yapılır. Bu değerlendirmeler elbetteki gerçeği yansıtmaz. Zira yapılan değerlendirmeler duygu, düşünce ya da kişinin kendi dünya görüşüne göre yaptığı değerlendirmelerdir.²⁴²

1.2.7.1. Ön Yargıların Temel Özellikleri

Ön yargı, en temel özelliği olan insanları belirli bir sınıflandırmaya tabi tutmasından ve ön yargının konusu hakkında basmakalıp yargılar oluşturmasından dolayı insanlar arasında sosyal uzaklık yaratmaktadır. İnsanların kafasında, ön yargılardan dolayı tutum nesnesine karşı olumsuz düşüncelerin oluşmasıyla beraber tutum nesnesinden uzaklaşma fikride belirir. Örneğin; bir insanın önyargı nesnesi olan diğer bir insanla aynı oda da dahi bulunmak istememesi, böyle bir uzaklaşma fikrinden kaynaklanmaktadır.²⁴³

Ön yargılar, insanlar arasında düşmanlık duyguları da yaratırlar. Özellikle azınlık bir grupla çoğunluk bir grup arasında tehlikeli boyutlara ulaşabilen sosyal

²³⁸ Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 183.

²³⁹ Şerif, Muzaffer, *An Outline of Social Psychology*, s. 341; Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 182.

²⁴⁰ Clifford, T. Morgan, *Psikolojiye Giriş*, Çev., Hüsnü Arıcı ve Diğr., H.Ü.P.B.Y., Ankara, 1984, s. 367.

²⁴¹ Can Baysal, Ayşe, *Sosyal ve Örgütsel Psikolojide Tutumlar*, Avcıol Yayın, İstanbul, 1981, s. 24-28.

²⁴² Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 152.

²⁴³ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 382; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 154

çatışmalara neden olabilmektedir.²⁴⁴ Ön yargılı insanlar kendi düşünceleri doğrultusunda hareket ederler ve insanlar arasında ayırım yaparak ve ön yargılı davranırlar. Algılanan benzerlik ve farklılığın da ön yargının oluşmasında etkisi olduğundan, insanlar kendilerine benzeyenleri çekici bulup onlardan hoşlanmış benzemeyenleri ise olumsuz değerlendirmiş ve onlara karşı mesafe normu geliştirmişlerdir. Böyle olunca da mevcut farklılık ne kadar çok ise ön yargının şiddeti de o kadar yüksek olmuştur.²⁴⁵

Ön yargıların oluşması ve uzun süre devam etmesine neden olan bazı temel kaynaklar da mevcuttur.²⁴⁶ Bunlar:

a. İhtiyaçlar

Ön yargıların uzun süre değişmemesinin nedenlerinden biri, önyargıların insanların bazı ihtiyaçlarını gidermeleridir. Üstünlük duygusu, ön yargıların giderdiği ihtiyaçların başında gelmektedir.²⁴⁷ Örneğin; Firavun ve hanedanının kendileri ile Müslümanlar arasında sosyal bir ayırım yapmalarının temelinde, Firavun ve hanedanının kendilerini müslümanlardan üstün görme düşüncesi²⁴⁸ yatmaktadır.

b. Engellenmenin Yarattığı Saldırganlık

Ön yargıların oluşmasında ve devam etmesinde rolü olan faktörlerden biri de engellenmenin yarattığı, saldırganlıktır. Ekonomik, sosyal ve diğer yönlerden engellemelerle karşılaşan bir kişi veya grup bu engellemelerin yarattığı saldırganlık duygularını bulabildiği uygun bir nesneye yöneltir. Bulduğu bu nesne ise genellikle hakkında ön yargıları olan nesnedir.²⁴⁹

²⁴⁴ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 154.

²⁴⁵ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, s. 545.

²⁴⁶ Clifford, *Psikolojiye Giriş*, s. 370-371.

²⁴⁷ Clifford, *Psikolojiye Giriş*, s. 370

²⁴⁸ el-Kasas 28/39;17/78

²⁴⁹ Clifford, *Psikolojiye Giriş*, s. 371

c. Olayların Çarpıtılarak Algılanması

Yaşanan olayların ve aktarılan bilgilerin yanlış algılanması da insanların ön yargılara sahip olmasında etkilidir. İnsanlar kendilerine uygun bilgileri seçip algılayarak nesnelere veya kişilerle ilgili tutum oluştururlar. Bu seçicilik sayesinde insanlar tutumları ve olguları arasındaki çelişkilerin yaratabileceği rahatsızlıkları ortadan kaldırırlar. İşte ön yargıların devamlılığını sağlayan da insanların ön yargılarına uygun bilgileri seçip algılaması, aykırı gelen bilgileri ise algılamamasıdır. Dolayısıyla ön yargılı kişiler, olmasını istedikleri veya görmek istediklerini algırlar.²⁵⁰

d. Toplumsal Engeller

Bilişsel ve davranışsal öğelerle karşılıklı olarak gelişen ön yargı bireyin tutum ve davranışlarını güçlü bir biçimde etkilemektedir. Belli gruplara karşı kalıp yargı ve ön yargıların belki de en güçlü belirleyicisi toplumsal öğrenmedir.²⁵¹ Ön yargılı tutumlar genellikle hedef aldıkları grupların beklentilerine uygun bazı sonuçlar çıkarırlar. Bir grubun kendilerini diğer bir gruptan üstün görerek onların belli sosyal haklar elde etmelerine engel olabilmeleri örnek olarak verilebilir.²⁵² Ayrımcılık, dış grup düşmanlığının davranışsal bileşenidir ve bireylere yönelik olumsuz davranışlardan oluşur. Baskın gruplar var olan hiyerarşiyi değiştirmenin niçin mümkün olmadığını açıklamak için de meşrulaştırıcı sözde doğruları üretirler.²⁵³

1.2.8. Toplumsal Etken Olarak Propaganda

Etkileyici iletişim, bir sosyal etki olayı olarak kaynak, iletişim kanalı, hedef ve ortam öğelerinden oluşmaktadır. Bu öğelerden her biri etkileyici iletişimin etkinlik derecesini meydana getirir. Etkileyici iletişim propagandadan daha geniş bir kavramdır ve her türlü etki amacını içerir. Propaganda ise günlük konuşmalarda genellikle olumsuz bir anlam taşımakta, kandırmak ya da yanıltmak anlamlarında

²⁵⁰ Clifford, *Psikolojiye Giriş*, s. 371.

²⁵¹ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 155; Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 209.

²⁵² Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 183.

²⁵³ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 385; Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 183.

kullanılmaktadır.²⁵⁴ Gerçek anlamda propaganda etkileyici iletişimle eş anlamda kullanılmaktadır. Propaganda, kişi ya da grupların fikir, tutum ya da davranışlarını etkileme amacına yönelik iletişim, yani tek yönlü haberleşme olarak tanımlanmaktadır.²⁵⁵

Tek yönlü etkileyici bir iletişim biçimi olan propaganda, davranış değiştirmede, kişi ya da kitlenin duygu, düşünce ve kararlarını etkileyerek önemli bir değişim aracı olarak işlem görmektedir. Zira insanlar çoğu kere kendi tutumlarıyla propaganda da ileri sürülen görüş arasındaki tutarsızlıktan kurtulabilmek için, kendi tutumlarını değiştirerek propaganda yoluyla öne sürülen görüşü benimseyebilmektedirler.²⁵⁶

Ancak propagandanın amacının, kamuoyunu etkilemek ve oluşturmak olduğu açıktır. Propaganda ne fikir ve düşüncelerin serbestçe alışverişi ne de bir tür eğitimidir. Propaganda bir nevi yapay manevra ve strateji olduğundan bu yolla kısmi seçilmiş bilgiler, çoğu kere kaynağı da belirtilmeden muhataplara aktarılır. Propaganda şiddetten uzak, muhataplarda belirli bir görüşü veya eylem şeklini oluşturma, tartışma objektiflik dışındaki yollarla onları ikna etme çabası olduğundan propagandanın konusu olan kararları kabul ettirmek esastır. Yoksa asıl amacı kişileri olayın değeri üzerinde mantıki ve rasyonel analizlere yöneltmek değildir. Daha çok insanların his ve duygularına hitap ederek kamu oyu oluşmasını sağlama amacını güder.²⁵⁷

Araştırmalara göre bir propagandaya karşı çıkmanın beş yolu olduğu gözlenmiştir. Bunlar:

1. Propagandanın görüşünü bir karşı görüşle çürütmek
2. Propagandanın görüşünü reddetmek
3. Propagandayı peşinen reddetmek (Ön yargı)
4. Propagandada verilen bilgiyi esas amacından saptırmak bozmak

²⁵⁴ Dönmezer, *Toplumbilim*, s. 374; Silah, *Sosyal Psikoloji*, s. 182.

²⁵⁵ Kağıtçıbaşı, *Günümüzde İnsan ve İnsanlar*, s. 192; Dönmezer, *Toplumbilim*, s. 374; Silah, *Sosyal Psikoloji*, s. 182.

²⁵⁶ Silah, *Sosyal Psikoloji*, s. 183; Kağıtçıbaşı, *Günümüzde İnsan ve İnsanlar*, s. 193.

²⁵⁷ Dönmezer, *Toplumbilim*, s. 375.

5. Mantığa bürünme ve diğer savunma mekanizmalarına başvurmak²⁵⁸

1.2.9. Saldırganlık ve Nedenleri

Ortak bilinç ve davranış; benzer yapı, eğitim ve ortak uyarıcılar sonucunda, benzer özelliklere sahip bireylerin bu durumlarının ve reaksiyonlarının toplamından başka bir şey değildir. Sosyal uygulamaların çoğu, bu homojenlikten doğar. Sadece kitle anlayışının doğasından dolayı, kitlelerin mantıksız oldukları iddia edilir. Bu yüzden kitle davranışı kitlelerin ne yaptığına göre tanımlanır.²⁵⁹ Aynı zamanda birey bilinci²⁶⁰ olarak da adlandırılan sosyal psikoloji sayesinde kolektif düşünce teorileri, kitle düşüncesi ve saldırganlık konuları anlaşılmasına çalışılmıştır.

İnsanlardaki saldırganlık daha çok bilinçli olduğundan birey karşısındakine neden saldırdığının farkındadır ve sonunda karşısındakinin zarar görebileceğini bilir. Saldırganlığın, bilimsel temelde farklı parametreler dikkate alınarak tanımları yapılmıştır. Bir diğer ifade ile algılayıcıların sosyal ve kültürel özelliklerine göre değerlendirilip açıklanmıştır. Bazılar itme, vurma gibi, fiziksel dokunmalarla izah ederken, bazıları da tehdit, aşağılama ve hor görme gibi davranış biçimleriyle açıklamaya çalışmıştır.²⁶¹ Saldırganlığa neden olan faktörlerden bir ya da birkaçı dikkate alınarak yapılan tanımlardan ziyade “insana zarar verme düşüncesiyle gerçekleştirilen davranış ya da bireyi engelleyen nesne ya da kişiye karşı sergilenen davranış²⁶² şeklinde ifade edilen daha genel tanımlar da yapılmıştır.

Saldırganlık duygularının temel belirleyicileri arasında rahatsız edilme, saldırı ve engelleme ilk sıraları almaktadır. Kızgınlık duyguları dışında saldırgan davranışın temel belirleyicisi saldırgan tepkilerin doğrudan pekiştirilmesi, taklit ya da saldırgan davranışın belirli saldırganlık uyarıcılarına koşullanması olabilmektedir.²⁶³ Saldırganlık içsel bir durum olduğundan saldırganlığa neden olan duygu ve düşünce

²⁵⁸ Silah, *Sosyal Psikoloji*, s. 183.

²⁵⁹ Allport, *Sosyal Psikoloji*, s. 17-19.

²⁶⁰ Allport, *Sosyal Psikoloji*, s. 19.

²⁶¹ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s.64.

²⁶² Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 485-486; Freedman, *Sosyal Psikoloji*, s. 247; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 64.

²⁶³ Freedman, *Sosyal Psikoloji*, s. 293.

dışa vurulmadıkça yani davranışa dönüşmedikçe bilmek oldukça zordur. Saldırganlığa neden olan faktörler ise şunlardır.²⁶⁴

a. İçgüdü

Saldırganlıkta, dürtü ve güduları insanlarda doğuştan mevcut olduğu ileri sürülmüştür. Pek çok psikolog da aynı şekilde bu görüşü benimsemişlerdir. Bu görüşe göre, nasıl ki insanlar açlık ve susuzluk bakımından kendilerini uyarılmış olarak hissedebiliyorlarsa, saldırganlık bakımından da kendilerini uyarılmış hissedebilmektedirler, yani saldırganlığı temel dürtülerden biri olarak kabul etmektedirler.²⁶⁵ Bu görüş tutarlı gözükmemektedir. Zira saldırganlığın insanlarda mevcut olan bir dürtüsel durum olduğunu kesin olarak söylemek mümkün değildir. Çünkü, insanların saldırganlık dürtülerine sahip olup olmadıkları gözlemlenebilen bir durum değildir. Dolayısıyla insanlardaki saldırganlığın içgüdüsel dürtüden beslendiği gibi kesin bir söz söylemek doğru olmasa gerektir. Onu besleyen pek çok faktörün olması lazım gelir.

b. Rahatsız Edilme

İnsanların hemen hepsinde rahatsız edildiklerinde karşısındaki kişi ya da nesnelere tepkide bulunma eğilimi vardır. Rahatsız edilme yaşamın her alanında görülebilir. Bu nedenle insanlar nerede olursa olsunlar rahatsız edildiklerinde rahatsız eden kişi ya da nesneye karşı ya saldırgan bir düşünce içine girerler ya da doğrudan saldırgan bir davranışta bulunurlar.²⁶⁶ Ancak burada kritik soru, herkesin üzerinde uzlaşacağı “rahatsız edilme” durumunun tanımıdır. Zira rahatsız edilme durumu öznel olduğu oldukça yüksek bir kavramdır. Birine göre rahatsız edici bir durum bir başkası için rahatsız edici olarak görülmeyebilir. Dolayısıyla insanın hem maddi hem de manevi bütünlüğüne saygı temelli bir “rahatsız edilme” durumunu önermekteyiz. Bunun da temel insan hakları bağlamında ve kamu otoritesinin tanımından da bağımsız bir şekilde olmasının gereğini ifade etmek gerekir.

²⁶⁴ Freedman, *Sosyal Psikoloji*, s. 251- 263; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 487-492.

²⁶⁵ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 65; Freedman, *Sosyal Psikoloji*, s. 239.

²⁶⁶ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 491.

c. Engellenme

Engellenme, herhangi bir davranışın içsel ya da çevresel nedenle bloke edilmesidir. Başka bir deyişle, başarılı olmak için yapılan girişimlerin başarısızlığa uğratılması sonucu engellenme ya da sonu hüsrana olan olaylar ve ilişkiler beraberinde her zaman saldırganlığı doğurur. Engellenmenin şiddetine bağlı olarak saldırganlığın da şiddeti artabilir. Kişinin çok ulaşmak istediği bir şey engellenirse önce hayal kırıklığına uğrar; eğer engellenme devam ederse kişinin göstereceği tepki saldırganca bir hal alabilir. Kısaca hedefe ulaşma derecesinin şiddeti saldırganlığın derecesini belirler.²⁶⁷

Engellenme sadece kişisel sebeplerden kaynaklanmaz, bazen toplumsal şartlar da engellenmeyi yaratabilir. Toplumda yaşanan sıkıntılar bazı insanlar için büyük engellemelere neden olabilir.²⁶⁸

d. Genel Heyecansal Uyarılma İlişkisi

Bazı kaynakların neden olduğu uyarılma, kızgınlık olarak adlandırılıp algılandığında saldırganca davranışlara neden olabilir. İnsanlar fizyolojik açıdan uyarıldıkları zaman nasıl bir heyecan duydukları konusunda gerekli bilgiye sahip olmadıklarından genellikle çevrelerine bakar ve ona göre bir tavır takınırlar. Eğer çevreleri kızgın olmaları hususunda bazı ipuçları sunarlarsa kızgınca düşünce veya davranışlar içine girebilirler. Bu kızgınlık da yerine ve şartlara göre saldırganca davranışlara yol açabilir.²⁶⁹

Saldırganlık, başkalarını inciten ya da incitebilecek her türlü davranış olarak da tanımlanır.²⁷⁰ Bu tanımın iyi tarafı belirli bir eylemin saldırgan olup, olmadığını davranışın kendisinin belirlemesidir. Saldırganlık niyetten bağımsız olarak değil, niyetlerden söz ederek anlamlı bir biçimde tanımlanabilir. Bu açıdan bakıldığında

²⁶⁷ Freedman, *Sosyal Psikoloji*, s. 251- 263; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 487-492.

²⁶⁸ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 487-492.

²⁶⁹ Freedman, *Sosyal Psikoloji*, s. 251- 263; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 487-492.

²⁷⁰ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 64; Freedman, *Sosyal Psikoloji*, s. 235.

saldırganlık başkalarını incitmeyi amaçlayan niyet, her türlü davranış ya da eylemdir.²⁷¹

e. Taklit

Taklit bir kişinin davranışına biçim vermede önemli rol oynayan bir süreçtir. Tüm insanlarda güçlü bir şekilde başkasını taklit etme eğilimi vardır. Kişinin kendi saldırgan davranışı, başkalarında gözlediği davranışlar tarafından biçimlendirilir ve belirlenir. Sonuçta insanların bazı şeylere saldırmaya, önce olduğundan daha eğilimli olacakları düşünülmüş ve görülmüştür.²⁷² Bir diğer hususta insanların belirli ipuçları, işaretler ya da özendiriciler karşısında alışkanlığa dayalı tepki olarak saldırmayı öğrenmeleridir. Saldırganlığa yol açıcı böyle işaret ve ipuçları, bu nedenle kızgınlık duygusunun saldırganlığa dönüşmesi için yeterli koşulları oluşturur. Düzenli olarak ve tekrar tekrar saldırganlıkla birlikte bir arada görülüp algılanan her uyarıcı bir klasik koşullama süreci sonucu özendirici ipucu ya da işaret özelliğini kazanmaktadır.²⁷³

²⁷¹ Freedman, *Sosyal Psikoloji*, s. 236; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 64.

²⁷² Freedman, *Sosyal Psikoloji*, s. 253.

²⁷³ Freedman, *Sosyal Psikoloji*, s. 255.

II. BÖLÜM İSLAM TEFSİR GELENEĞİNDE KUR'ÂN KISSALARI

2.1. Kavramsal Çerçeve

Kıssa kelimesi, Arapça k-s-s kökünden türetilmiş bir kelime olup sözlükte; anlatmak, haber vermek, nakletmek ve iz bırakmak gibi anlamlara gelmektedir.²⁷⁴ Tefsir literatüründe ise peygamberler ve toplumlarla ilgili olarak Kur'ân-ı Kerîm' de anlatılan bilgilere denmektedir.²⁷⁵ Sözlükte “bir kimsenin izini sürmek, ardınca gitmek; bir kimseye bir haber veya sözü bildirmek” gibi manalara gelen kıssa bir kimse veya bir şeye ait olayların adım adım takip edilerek anlatılmasını ve bu niteliği taşıyan hikâyeyi ifade etmektedir. Kelimenin bu etimolojik anlamı, kıssa türü anlatıda olayın adım adım izlenecek nitelikte önemli ve ilginç olmasıyla doğru ve gerçekçi olması niteliklerini ön plana çıkarmaktadır. Kıssanın hikâyeden farkı da bu niteliklerinden kaynaklanmaktadır.²⁷⁶

Kıssalar, yalnız hikâye etmek manasına gelmediği için bu yönleriyle hikâyeden büyük ölçüde ayrılırlar. Zira hikâyenin “gerçek veya tasarlanmış olayları”²⁷⁷ anlatan tüm yazı türleri için kullanılan bir kavram olmasına karşın ‘kıssa’da vakıa ile örtüşme”²⁷⁸ ona denk düşme gibi özellikleri bünyesinde barındırmaktadır. Dolayısıyla hikâye lafzı alel ıtlak gerçek veya tasarlanmış olaylar için kullanılabilmesine karşılık, kıssa kavramı geçmişte gerçekleşmiş, fakat unutulmuş olayları doğru bir biçimde anlatarak insanları o zamanda yaşatmayı amaçlamak için kullanılır.²⁷⁹

Kıssa kelimesi Kur'ân-ı Kerîm' de geçmemektedir, ancak bir mastar olan kasas kelimesi “hikâye etmek” anlamında dört yerde²⁸⁰ kullanılmıştır. Ancak bu kök sanıldığı gibi sadece hikâye etmek manasına gelmez. Aynı zamanda özel bir manası

²⁷⁴ Ebu'l-Kâsım Râğıp el-İsfahî, el-Müfredât fi ğarî'l- Kur'ân, Beyrut, 1996, s. 671-672; İbnu'l-Manzur, Ebu'l Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mükerrrem el- İfrikî, Lisanu'l- Arab, Kahire, trz., V. 3650-3652.

²⁷⁵ Mennâ, Halîl el-Kattân, Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'ân, Beyrut, 1993, s. 306.

²⁷⁶ Şengül, İdris, “Kıssa”, *DİA*, Ankara, 2002, XXV. 499-500; Kılıç, Sadık, *Mitoloji Kitab-ı Mukaddes ve Kur'ân-ı Kerim*, Nil Yay., İzmir, 1993.s.178.

²⁷⁷ Büyük Türkçe Sözlük, “hikaye”,TDKY, Ankara, 2005, s.891.

²⁷⁸ Demir, Şehmus, *Mitoloji Kur'ân Kıssaları ve Tarihi Gerçeklik*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2003, s.58

²⁷⁹ Yıldırım, Suat, “*Kur'ân-ı Kerimde Kıssalar*”, A.Ü.İ.İ.F.D., 1979/3, s.38.

²⁸⁰ Âli-İmran 3/62; el-A'raf 7/176; el-Yusuf 12/3; el-Kasas 28/25.

ve kullanılışı vardır ki bu da kıssanın sonraki zamanlarda kullanılışını ve manasını şartlandırmıştır.²⁸¹ Kasas kelimesi ve türevleri dışında Kur'ân' da bu anlamda nebe', enba' ve hadis kelimeleri de geçmektedir. Sözlükte önemli, yararlı ve büyük haber manasına gelen nebe' ve çoğulu enba' ile bu kökten türeyen bir çok fiil Hz. Adem' in çocukları,²⁸² Nuh,²⁸³ İbrahim,²⁸⁴ Musa ve Firavun²⁸⁵ kıssalarındaki haberler anlatılırken kullanılmıştır.²⁸⁶

Yukarıda etimolojik yapısı ve Kur'ân' da kullanılışı, anlam ve kullanıldığı bağlamlar ışığında kıssayı şöyle tarif edebiliriz: Kıssa, tarih boyunca insanların yaşadıkları gerçekleri ve gelecekte insanlara yol göstermek için öğüt olabilecekleri hikmetlerden bahseden; yaşamla bağlantısı kurulduğunda daha iyi anlaşılacak, özellikle tarih boyunca vahye muhatap çevrelerin tutum ve davranışlarına bizleri yönlendirerek, kimi zaman süreç ve mekândan bağımsız kimi zaman da olayların detayları ile sunulduğu, Yüce Allah'ın razı olacağı birey ve toplum inşası için idrak ve terakkimize yöneltilmiş bir bilgi formudur.²⁸⁷

Bu çerçevede değinilmesi gereken bir diğer kavram da “mesel” kavramıdır. Sözlükte, örnek, misal, numune gibi anlamlara gelen mesel kelimesi de kıssa ile benzer içerik ve anlamda kullanılmıştır.²⁸⁸ Genellikle örnek alınacak söz yahut terbiye ve ahlaka dair faydalı hikâye şeklinde tanımlanan²⁸⁹ “mesel” çok kere temsili, farazi veya hayali olur.²⁹⁰ Dolayısıyla, tarihi gerçekliği olan bir hadise veya hikâye olma zorunluluğu yoktur.²⁹¹ Kıssa ile meseli ayıran en önemli fark da budur.

²⁸¹ İslam Ansiklopedisi, “Kıssa”, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1977, VI. 771.

²⁸² el-Maide 5/27.

²⁸³ el-Yunus 10/71.

²⁸⁴ eş-Şuara 26/69.

²⁸⁵ el-Kasas 28/3.

²⁸⁶ Adulbâki, Muhammed Fuad, “nbe” maddesi, *el- Mu'cemu'l Müfehres li Elfâzi'l Kur'âni'l Kerim*, Beyrut, trz., s.858-860.

²⁸⁷ Yıldırım, “*Kur'ân-ı Kerimde Kıssalar*”, s.38-39; Kılıç Sadık, “*Tarih Felsefesi Açısından Kıssalar*”, I. Kur'ân Sempozyumu, Bilgi Vakfı Yayınları, Ankara, 1994, s.88-89; İslam Ansiklopedisi, “Kıssa”, VI. 771; Görgün, Tahsin, “*Kur'ân Kıssaları'nın Neliği (Mahiyeti) Üzerine*”, *Kur'ân Kıssalarının Anlam ve Değeri*, IV. Kur'ân Sempozyumu, Fecr Yay., Ankara, 1998, s.29.

²⁸⁸ Ayetler için bkz: en-Nur 24/34; el-Furkan 25/39; et-Tahrim 66/10.

²⁸⁹ Şengül, İdris, *Kur'an Kıssaları Üzerine*, Işık Yay, İzmir, 1994, s.72-73.

²⁹⁰ İlgili ayetler için bkz: el-Bakara 2/62; er-Ra'd 13/17; el-İbrahim 14/24; en-Nahl 16/60.

²⁹¹ Şengül, İdris, “Kıssa”, *DİA*, s.499.

Kur'an, mesajını daha anlaşılır kılmak için muhataplarının bildiği kıssaları kullanmakla beraber, mesel olarak isimlendirilen, kurgulanmış senaryolara da yer vermektedir. Bazı müfessirler mesellerde anlatılan olayların da gerçekleşmiş olaylar olduğunu düşünmüş ve söz konusu olayların kahramanlarının kimler olduğunu, nerede ve ne zaman cereyan ettiğini araştırmışlardır. Bunun sonucunda başlıbaşına bir edebiyat geliştiği, ancak söz konusu edebiyatın incelenmesi sonucu birbiriyle çelişik belirlemeler bulunduğu, dolayısıyla da bu edebiyatın bir bilgi değeri olmadığı, mesellerde önemli olanın, ilgili meselle verilmek istenen mesajın kendisi olduğu vurgulanmıştır.²⁹²

Etimolojik açıdan incelendiğinde Grek asıllı 'mythus' maddesinin kök anlamını, 'söz', 'nutuk'; erken dönemde cereyan etmiş olanı anlatmak için kullanılan, ancak daha sonraları kelimeye, tamamiyle negatif anlamlar yüklenmiş; 'mitoloji', hayali bir anlatım içine kurgusal bir anlatıya muhayyel tanrıların, kendilerine insan üstü güçler izafe edilen kahramanların hikâyelerini katan ve arkaik zaman türüne ya da tarihsel zamanın ötesine uzanan bir anlatım biçimi olan²⁹³ dahası hurafe ile eşdeğer dahi kabul edilebilen²⁹⁴ mitolojinin ise kıssadan çok farklı bir anlam içeriğine sahip olduğunu da vurgulamak gerekir. Çünkü Mitler tarihsel bir zemine istinat eden kurgular olmayıp tamamıyla hayale dayalı, birey ya da kolektif şuur tarafından yapılanmış tasarımlardır.²⁹⁵

Mitoslarla kıssalar arasında bir şekilde ilişkiden söz edilebilir. Kıssa geçmişe ilişkin anlatılardır. Bu anlatılar tarihsel verilerle desteklenebilen hadiselerle yönelik olabileceği gibi, evrenin ve insanın yaratılışı, metafizik âlemde yaşanmış olaylar gibi geçmişe yönelik bilinmeyen hadiseler de olabilir. Dolayısıyla birçok kıssa, kutsalın öyküsü kapsamında düşünülebilir. Ancak kutsala yönelik anlatılar yalnızca geçmişe yönelik değildir; geleceğe yönelik anlatılar da bu kapsamdadır.²⁹⁶

²⁹² Özsoy, *Konuların Göre Kur'an Fihristi*, s.841.

²⁹³ Kılıç, *Mitoloji Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an-ı Kerim*, s.1,50.

²⁹⁴ Demir, *Mitoloji Kur'an Kıssaları ve Tarihi Gerçeklik*, s.9; Eliade, Mircae, *Modern Dünyanın Mitleri*", çev. Sadık Kılıç, Dergah, 1993/38, s. 16.

²⁹⁵ Kılıç, *Tarih Felsefesi Açısından Kıssalar*, 88.

²⁹⁶ Gündüz, Şinasi, *Kutsal Hakkında Konuşmak: Dinsel Söylemde Mitos*, (Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi, Cilt:6, Sayı:1, 2009),s.21

2.2. İçerik ve Kaynak Açısından Kur'ân Kıssaları

Kur'ân-ı Kerîm, insanların gerçeği daha iyi anlamaları ve ibret almaları, ilahi mesaj ve hidayet yolunu daha iyi kavramaları için çeşitli beyan ve üslup şekillerini kullandığını, çeşit çeşit örnekler ihtiva eden ayetleri açıkladığını önemle vurgulamaktadır.²⁹⁷ Bu açıdan bakıldığında insanlık tarihi boyunca İlahi mesajın insanlığa sunulduğu semavi kitaplar zincirinin son halkasını teşkil eden Kur'ân-ı Kerim'in kullandığı üslup şekillerinden birisi belki de en önemlilerinden birisi olarak Kur'ân kıssaları görülebilir.²⁹⁸ Kur'ân-ı Kerim'in kıssalar vasıtasıyla insanlara genel anlamda bir tarih bilinci perspektifiyle ahlaki ve dini öğütler vermeyi de amaçladığını söyleyebiliriz.

Konuya bu amaç ekseninde yaklaştığımızda şunu belirtmeliyiz ki, Kur'ân'ın naklettiği kıssalar, vuku bulan hadiselerin bir anlatımı olup, ibret alınması; sapkınlık gösterenlerin yeri ile hidayete erenlerin derecesini ve dalâlet ile hidayetin neticesini beyan eden i'câzu'l Kur'ân'ın bir tezahürünü oluşturmaktadır. Dolayısıyla Kur'ân'ın, spekülâtif bir tarih yerine, somut olguların, bütün insanlığa yolunu aydınlatacak ilahi bir yorumu ve aksettirmesi şeklinde tecelli eden tarih boyutu, tarihen olmamış muhayyel olaylar üzerine tarihsel yargıların oturtulmasına manidir. Çünkü Kur'ân'ın beşer ve kâinat tarihi, kabullenilmiş beşeri gerçeklerin bir yargılanması, tahlili ve 'hakiki gerçeğe' bir yönlendirmedi.²⁹⁹

Buradan hareketle kıssaların tarihen gerçek hadiseler olmasının zaruretine ilişkin olarak kıssalarda yer alan kelimelerin semantiği, tarihi bilgiler ve arkeolojik keşifler, tarih felsefesi, ders ve ibret yönleri, sarîh Kur'ân ayetleri açısından değerlendirme ve analizler yapılmak suretiyle kıssaların gerçeklik değerine ilişkin bir perspektif oluşturulmaya çalışılmıştır.³⁰⁰ Ancak modern dönemde Kur'ân kıssalarının tarihi gerçekliğini sorgulayan ilim adamları, muhtemelen batılıların saldırı ve etkilerine karşı Kur'ân'ı savunmak amacıyla, Kur'ân'ın makul olmayan bir şeyi

²⁹⁷ Ayetler için bkz: 6/46,65,105; 7/58; 17/41,89; 18/54; 20/113; 46/27.

²⁹⁸ Şengül, İdris, "Kur'ân Kıssalarının Tarihî Değeri", Diyanet İlmî Dergi, 1996, cilt: XXXII, sayı: 4, s. 63.

²⁹⁹ Kılıç, *Mitoloji Kitab-ı Mukaddes ve Kur'ân-ı Kerim*, s. 173.

³⁰⁰ Şengül, "Kur'ân Kıssalarının Tarihî Değeri", s.177-181.

içermediği, içerir gibi görünen yerlerin ise mecâzi veya sembolik olarak algılanabileceği düşüncesinde olmuşlardır.³⁰¹

Hemen belirtmek gerekir ki kıssalar gerçek bir hadise hakkındaki bir bilgilendirmenin kemal ve olgunluğun zirvesine çıktığı, böylece beşeriyet için yararlı olan bir hakikatin tecelli edip, Allah'ın yasalarından birinin ortaya konulduğu tarihi bir panoramadır. Bundan ötürü kıssalarda hayale yer olmadığı gibi, mübalağaya da yer yoktur.³⁰² Kur'ân naklettiği olayların gerçeğe mutabık oluşlarına delil olmak üzere tarihsel bir tesbit, yani tarih belirtme yolunu tutmamış, tamamen farklı olarak, hadiselerin özgün seyri ve bunların fert ve toplum hayatına yansıyan sonuçlarıyla, kendisinin onlar hakkındaki değer yargısının bütünlük, iç örgü ve kendisine has dinamizminin tutarlılığını sunmaktadır.³⁰³

Esasen kıssaların realiteden bahsetmesi gerektiği, onların anlatımından hemen sonra getirilen ifade ve üsluptan da anlaşılmaktadır. Örneğin Ashab-ı Kehf kıssası anlatılırken “*Biz sana onların başından geçenleri gerçek olarak anlatıyoruz.*” yani biz “sana onların hak ile, gerçekle iç içe, ona adeta bitişik olan haberlerini anlatıyoruz.” denilmek istenir. Bir kıssanın ve kendisi vasıtasıyla, vâki olgulara muttali olduğumuz anlatımların “*hak ile iç içe olarak*” tavsif edilmesi, hiçbir şüpheye yer vermeyen katilik ve doğrulukla³⁰⁴ dopdolu olarak sunulduklarını ifade eder.³⁰⁵ Bununla beraber “*İşte böyle. Şüphesiz biz onun (Zülkarneyn'in) yanındakileri ilmimizle kuşatmışızdır.*”³⁰⁶ ayetindeki “*ilmimizle kuşatmışızdır*” ifadesi de ilgili kıssanın gerçekliğine delalet etmektedir.³⁰⁷

Kur'ân kıssalarının içeriğinin gerçekliği sadedinde değinilmesi gereken bir konu da kıssaların, ictihad ehlinin başvuracağı isnad kaynakları arasında yer almasıdır. Kur'ân'da kıssaların lafız ve manaları ile ictihad yapılmasını engelleyen

³⁰¹ Demir, *Mitoloji Kur'ân Kıssaları ve Tarihi Gerçeklik*, s.126.

³⁰² Kılıç, *Tarih Felsefesi Açısından Kıssalar*, I. Kur'ân Sempozyumu, Bilgi Vakfı 1-3 Nisan 1994, Ankara, s. 89.

³⁰³ Kılıç, *Mitoloji Kitab-ı Mukaddes ve Kur'ân-ı Kerim*, s. 169.

³⁰⁴ et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'an*, XVI/50.

³⁰⁵ Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, s.376. Kılıç, *Mitoloji Kitab-ı Mukaddes ve Kur'ân-ı Kerim*, s. 175.

³⁰⁶ el-Kehf 18/91.

³⁰⁷ Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, s.377.

bir nass bulunmamaktadır. Dolayısıyla kıssaların icthadi meselelerde delil olabileceği, onlardan hukuk alanında da istifade edilebileceği ve sorunlara yaklaşımda mesned zenginliği olabileceği düşünülmüştür. Nitekim icthadlarında Kur'ân'ın bütününe dikkate alan fakihler, kıssalar da dahil olmak üzere onun her ayetini icthad kaynağı olarak kullanmışlardır.³⁰⁸ Kıssalardan hukuk alanında istifade edilmesine rağmen, onlardan “hukuk normu” denilebilecek tarzda ve müstakil bir hukuk kuralı elde edilmemiş, daha çok tali meseleler için bazı temel ilkeler ışığında delil olarak kullanılmıştır. Sarih ayetlerle hükmü bildirilen namaz, oruç, hac, zekat, faiz, kısas, hırsızlık vb. fiillerin meşruiyetinde kıssalar külli kaideler olarak değil yardımcı delil olarak kullanılmıştır.³⁰⁹ Dolayısıyla gerçeklik alanına tekabül etmeyen hususlardan hüküm istinbat edilmesi doğal olarak onların meşruiyet sorgulamasını da beraberinde getirecektir.

Kur'ân'ın Yüce Allah tarafından gönderilen bir vahiy ürünü olduğu gerçeğini kabul etmeyen gayrimüslimler, müslümanlarla ilişki kurdukları erken dönemlerden itibaren Kur'ân' daki materyalin kaynağını tesbit etme çabası içine girmişlerdir.³¹⁰ Nitekim gayri müslimlerin, Hz. Muhammed'e “*bütün bu bilgileri mutlaka bir insan öğretiyor!*”³¹¹ iddiası ve daha ötesi Kur'ân'ı “*Bu, eski zamanların masallarından başka bir şey değil!*”³¹² biçimindeki nitelermeleri, Hz. Muhammed'in Kur'ân'ı bazı kaynaklardan almış olabileceğine dair birtakım iddialarından bazılarıdır. Ortaçağ boyunca da gayrimüslimler, Kur'ân'ın muhtemel kaynağı konusunda ki benzer iddialarını sürdürmüşlerdir.³¹³

Benzer amaçlarla kimi müsteşrikler Batıda yapılan bazı tarih araştırmalarını basamak yaparak Kur'ân' da geçen bazı kıssaların tarihi gerçeklerle bağdaşmadığını ileri sürmüşlerdir. Roman ve hikâye gibi bazı edebi türlerin gerçeklere dayanmamalarına karşın toplumu etkilediğini gören ve Batılı müsteşriklerin

³⁰⁸ Acar, Abdullah, *Bir İctihad Kaynağı Olarak Kur'ân Kıssaları*, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, Sayı:9, 2007), s. 149.

³⁰⁹ Acar, *Bir İctihad Kaynağı Olarak Kur'ân Kıssaları*, s.150.

³¹⁰ Gündüz, Şinasi, “*Kur'ân Kıssalarının Kaynağı Eski Ahit mi*”, IV. Kur'ân Sempozyumu, Fecr Yay., Ankara, 1988, s. 41.

³¹¹ en-Nahl 16/103.

³¹² el-Ahkaf 46/17.

³¹³ Gündüz, “*Kur'ân Kıssalarının Kaynağı Eski Ahit mi*”, s. 42.

saldırıları karşısında psikolojik yenilgiye uğramış kimi Müslüman araştırmacılar, Kur'ân kıssalarının gerçek olaylara dayanma mecburiyetlerinin bulunmadığını; kıssaların hikmetlerinin insanların ibret almaları olduğunu ve onlardan ibret almaları için de gerçek olmalarının gerekmediğini savunmuşlardır.³¹⁴

Kıssaların gerçekliği temelinde ileri sürülen iddiaların ilki, birçok ayette müşriklerin Kur'ân'ın “evvelkilerin masalları”³¹⁵ olduğuna ilişkin iddialarına yer verdiği halde, başka herhangi bir yerde bu ayetleri reddetmiş olmadığıdır. Oysa Kur'ân “Ona âyetlerimiz okunduğu zaman: o, ‘Öncekilerin masalları!’ der.”³¹⁶ Öncelikle, Kur'ân geçtiği her yerde müşriklerin Kur'ân'ın ayetlerine yönelik “Öncekilerin masalları!” ifadesini telaffuz etmeyi negatif, kötü bir davranış olarak tanımlamaktadır. Dahası bu ve daha başka benzer davranışların da içinde bulunduğu katalog suçların “Allah'ın ayetlerini yalan sayma ve ona iman etmeme ile eşdeğer”³¹⁷ olduğunu da ifade etmektedir. Yine ayrıca Yüce Allah böylesi iddia da bulunanları cezalandıracağını³¹⁸ buyurmaktadır. Bu iddiayı ileri sürenler gerçek olan bir durumu dile getiriyorlar ise, bu söyledikleri niçin cezalandırılınsın?³¹⁹

Bir diğer husus da hemen hemen bütün kıssaların anlatımında bunların gayb haberleri oldukları ve Hz. Muhammed'in bu olayların cereyan ettiği dönemlerde orada olmadığıdır.³²⁰ Şayet kıssalar gerçek hayattan alınmış yaşam kesitleri olmasaydı o zaman bu hususun ifade edilmesi zaid olmaz mıydı?³²¹

İslam dünyasında kimi ilim adamlarının, Kur'ân kıssalarının tarihi gerçekliğinin olmayabileceği düşüncelerini temellendirmede kullandıkları önemli bir diğer argüman da, Kur'ân'ın tarih bilgisi sunmayı değil, öğüt ve ibret almayı hedeflemiş olduğu, görüşüdür. Dolayısıyla tarih bilgisi sunmanın amaçlanmamış olmasından ötürü de, kıssaların tarihi gerçekliğinin olmayabileceğini düşünmek,

³¹⁴ Şimşek, Said, *Günümüz Tefsir Problemleri*, Kitap Dünyası Yay., Konya, 2004, s.372.

³¹⁵ el-Enam 6/25; el-Enfal 8/24; el-Mü'minun 23/83; el-Furkan 25/5; en-Neml 27/68; el-Ahkaf 46/17; el-Kalem 68/15; el-Mutaffifin 83/13.

³¹⁶ el-Kalem 68/15.

³¹⁷ el-Enam 6/27.

³¹⁸ el-Kalem 68/16.

³¹⁹ Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, s.374.

³²⁰ Âli-İmran 3/44; el-Yusuf 12/102.

³²¹ Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, s.374.

Kur'ân'ın hak oluşuna hâlel getirmeyecektir. Ancak şunu hemen belirtmek gerekir ki, tarih bilgisi sunmanın amaçlanmamış olması veya kıssaların edebi boyutunun bulunması, kıssalarda sunulan bilgilerin tarih dışı veya tarihe aykırı olmasını gerektirmez. Bu nedenle, tarih bilgisi sunmanın amaçlanmamış olması ile sunulan bilgilerin tarihi gerçekliğinin olmayabileceği arasında nedensel bir bağın bulunduğunu düşünmek yanlış olacaktır.³²²

Kur'ân kıssalarının tarihsel gerçeklik değerine ilişkin yapılan tartışmalara katılan ve bu alanda çalışanlardan özellikle Muhammed İkbâl ve Muhammed Abduh gibi düşünürlerce kısmen örtük bir şekilde ifade edilip, Halefullah tarafından ise açıkça seslendirilen³²³ “Kur'ân'da mitolojik kıssa vardır,” ifadesi ve ‘Muhammed Arkoun’un kıssalar ‘mitik bir yapının eşsiz örneklerini ihtiva eden bilgilerdir’³²⁴ fikri ve bu fikre bağlı olarak söz konusu kıssaları modern dönem Müslümanların dini-ahlaki tecrübelerine varoluşsal tarzda bir anlam katacak tarzda yorumlamak, aslında bir tür demitolojizasyon, yani kıssaları mitolojiden arındırma çabasıdır.³²⁵ Esasen Kur'ân'ın hak olarak nitelenmesi, onun tarihi realitelere mutabık bilgiler ihtiva etmesi yanında, tarihî zaman, kısaca “tarihsellik” çizgisini aşan özgün bir tarih çerçevesine sahip olması da demektir. Bu yönüyle, profan bir zaman ürünü sayılabilecek hiçbir söz, karakter ve nitelikleri belli olan mitolojiler ile hiçbir ilgisi yoktur.³²⁶

Diğer taraftan Kitabı Mukaddes'i incelemeye yönelik kimi faaliyetler sonucu geliştirilen tenkit yöntemleri son yüzyıllarda Kur'ân üzerinde de uygulanmaya çalışılmış; dinsel bir metin olan Kur'ân'ın insan ürünü bir kitap olduğu ön yargısıyla hareket eden batılı araştırmacılar, bu ön yargılarını ispatlama noktasında Kur'ân metnini inceleme altına almışlar ve bu konuda çeşitli çalışmalar yapmışlardır.³²⁷ Batıda yaygınlaşan ve yöntem olarak Kitabı Mukaddes kritikçilerinin usûlleriyle

³²² Demir, *Mitoloji Kur'ân Kıssaları ve Tarihi Gerçeklik*, s.126.

³²³ Karataş, Şaban, *Muhammed Ahmed Halefullah, Eserleri ve Kur'ân Tefsiri ile İlgili Görüşleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2002, s. 37-155.

³²⁴ Polat, Fethi Ahmet, *Çağdaş İslam Düşüncesinde Kur'ân'a Yaklaşımlar*(Hanefî,Ebu Zeyd ve Arkoun Örneği), Adal Ofset, Konya, 2005, s.61.

³²⁵ Öztürk, Mustafa, *Kıssaların Dili*, Avrasya Yay., Ankara, 2006, s. 46.

³²⁶ Kılıç, *Mitoloji Kitab-ı Mukaddes ve Kur'ân-ı Kerim*, s. 168.

³²⁷ Watt, W. Montgomery, *Kur'an'a Giriş*, Çev., Süleymen Kalkan, Ankara Okulu Yay., 1998, s. 55-71; Gündüz, “*Kur'ân Kıssalarının Kaynağı Eski Ahit mi*”, s. 44.

örtüşen Kur'ân'a yönelik tenkit çabaları İslam âleminde de etkisini göstermiş, Kur'ân kıssaları üzerine yapılan çalışmalarla Kur'ân metnini anlama ve yorumlama noktasında batıda Kitabı Mukaddes'e yönelik tenkit yöntemlerini kullanma girişimleri bu defa Kur'ân metnine yönlendirilerek yeni bir boyut kazanmıştır.³²⁸

Kur'ân'daki Kitab-ı Mukaddes'le ilişkili görülen materyalin özellikle de kıssaların, Yahudi ve Hristiyan çevrelerden adapte edilmiş fikirler olduğu düşüncesi ve kanaati, batı dünyasında genel kabul görmekte ve günümüzde pek çok oryantalist tarafından dile getirilmektedir. Bazı ortaçağ hristiyan yazarları da Kur'ân'daki bu alıntuların Hz. Muhammed sonrası bir dönemde adapte edildikleri kanaatindedir. Ayrıca Kur'ân'a çeşitli ilavelerin yapıldığı ya da Kur'an'ın farklı kaynaklara ve farklı tarihsel dönemlere ait materyalleri bünyesinde topladığı, dolayısıyla Kur'ân'da tek bir kaynağın ve bütünlüğün söz konusu olmadığı fikri de birçok modern oryantalist tarafından savunulmuştur.³²⁹

Öte yandan Kur'an'daki, Kitabı Mukaddes'le ilişkili materyalin doğrudan Kitabı Mukaddes'ten değil, Kitabı Mukaddes yorum ve tefsirleriyle Yahudi ve Hristiyan heterodoksisine ait kaynaklardan alınmış olduğu düşüncesi de yaygın şekilde savunulmuştur. Bu doğrultuda, Ortaçağ'da yaşayan birçok batılı, Kur'ân kıssalarının kaynağının Eski Ahit'le ilgili apokrif metinler ya da Talmud olduğunu iddia etmişlerdir. Kur'ân kıssalarının, Yahudi ve Hristiyan geleneğinden bir adaptasyon olduğu iddiası modern dönemde de yaygın bir şekilde sürdürülmüş çoğu batılı araştırmacı Kur'ân kıssalarının kaynağının, Yahudiler ve Hristiyanlar tarafından Kur'ân öncesi dönemde Arabistan'da yayılan Kitabı Mukaddes kıssaları olduğunu ileri sürmüşlerdir.³³⁰

Kur'ân kıssalarıyla Eski Ahit kıssaları arasındaki ilişkiler bağlamında dile getirilen bir diğer husus, kaynak olarak Kitab-ı Mukaddes'le Kur'ân'ı Kerîm'i aynı kategoriye koyma ve Eski Ahit kıssalarına uygulanan tenkit kriterlerini Kur'ân'a ve Kur'ân kıssalarına uygulama çabasıdır. Uzun bir tarihsel süreç içerisinde derlenen Kitabı Mukaddes'deki tarihi realitelere aykırı, kendi içerisinde çelişik ya da

³²⁸ Gündüz, "Kur'ân Kıssalarının Kaynağı Eski Ahit mi", s. 45.

³²⁹ Gündüz, "Kur'ân Kıssalarının Kaynağı Eski Ahit mi", s. 43.

³³⁰ Gündüz, "Kur'ân Kıssalarının Kaynağı Eski Ahit mi", s. 43-44.

mitolojik karakter taşıyan ve farklı dönemlerin karakteristik özelliklerini yansıtan materyali alegorik tarzda ele alıp açıklama konusundaki girişimler erken sayılabilecek bir dönemde başlamış ve böylece Kitabı Mukaddes'in otantik bir kaynak olup olmadığı ve muhtevası yapı, biçim ve kaynak açısından tahlil ve tenkite tabi tutulmuştur.³³¹

Kur'ân kıssalarının kaynağının Eski Ahit olamayacağı açıktır. Zira büyük çoğunlukla aynı kıssalar konu edinilmiş olsa da Kur'ân kıssaları temel vurgu, anlatım biçimi, yapı ve muhteva açısından Torah kıssalarından farklıdır. Kur'ân kıssalarında tarihsel bilgilerin ön plana çıkarılmış olmaması, bu doğrultuda olayların zaman, mekan ve kahramanlar gibi özelliklerine girilmemesi, kıssalara Kur'ân'ın bütününe hâkim olan "Tevhid merkezliliğin" ana tema olarak hâkim olması, çelişkiler ve tutarsızlıklar ya da mitolojik unsurlara yer verilmemesi ve kıssaların olaylardan ziyade mesajları vurgulamayı hedeflemesi Kur'ân kıssalarını Torah kıssalarından ayıran temel karakteristikler arasındadır. Bununla birlikte kaynağı, derleniş dönemi, ihtiva ettiği materyal ve günümüze kadar geliş öyküsü açısından Torah, Kur'ân'ın dengi olabilecek ya da Kur'ân' la karşılaştırılabilecek olan bir kaynak değildir. Onun değil Kur'ân'ın, hadis literatürünün hatta güvenilir bir siyer kitabının bile dengi olduğunu söylemek güçtür.³³²

Daha önce de belirtildiği gibi Kur'ân'ın kaynağını Kitabı Mukaddes'e dayandırma girişimlerinde en çok öne çıkan, Kur'ân kıssaları ile Kitabı Mukaddes' te anlatılan kıssalar arasında benzer unsurların bulunması iddiası esasen doğaldır. Ancak Kur'an kıssaları açısından bakıldığında şekil ve muhteva açısından büyük farklılıkların olduğunu ifade etmek gerekir.³³³ Örneğin Tevrat'ın tarih bilgisini ön plana çıkaran ayrıntılı bir biçimde tarihi detaylara yer veren³³⁴ bir anlatım içerdiği görülecektir. Tevrat' taki kıssaların en belirgin özelliği, verilen bilgiler tarih, mekan, yer gibi özellikleri içeren yoğun bir detay sunumu içermesidir. Hatta öyleki asıl amacı gölgede bırakırcasına oldukça yoğun bir detay sunumu yapılarak en ince

³³¹ Gündüz, "Kur'ân Kıssalarının Kaynağı Eski Ahit mi", s. 44.

³³² Gündüz, "Kur'ân Kıssalarının Kaynağı Eski Ahit mi", s. 75.

³³³ Demir, *Mitoloji Kur'ân Kıssaları ve Tarihi Gerçeklik*, s.70; Gündüz, "Kur'ân Kıssalarının Kaynağı Eski Ahit mi", s. 75.

³³⁴ Bkz. Tekvin 6-11.

ayrıntının dahi ihmal edilmediği bir usul göze çarpmaktadır. Örneğin Nuh Tufanı ile ilgili olayın anlatımında oldukça derin ayrıntılara yer verilmekte Hz. Nuh'un gemiyi nasıl yaptığından, Tufan sonrası meydana gelen olaylara ve Hz. Nuh soyundan gelen insanların listeler halinde uzun bir anlatımla sunulmasına kadar derin ayrıntı bulmak mümkündür.³³⁵

Buna mukabil Kur'an'da önemli bir yer oluşturmasına rağmen Kur'an kıssaları, Tevrat'ta olduğu gibi bir tarih kitabı görünümü arz etmemektedir. Kur'an kıssalarında özellikle mekân, zaman gibi özellikler; çoğu zaman olayların kahramanları da hazfedilememektedir. Tarih unsuru, hiçbir zaman verilmek istenen mesajı gölgeleyecek bir biçimde öne çıkmamış, sürekli arka planda yer almıştır.³³⁶

İfade edilmesi gereken bir diğer farklılık ise, Tevrat'a hâkim olan tarih kitabı görünümünün "İsrailoğulları" merkezli bir yapı arz etmesidir. Yani Tevrat, kendilerinin seçilmiş bir kavim olduklarına inanan İsrailoğullarını konu alan tarihi bir kitap görünümündedir. Oysa Kur'an da belirli kavim ve/veya topluluk öncelenmemiş,³³⁷ aksine bütün kıssalar tevhid ekseninde ve hidayet merkezli ve bütün insanlığı kuşatan bir üslupta³³⁸ verilmiştir.³³⁹

Dolayısıyla yukarıda bahsi geçen hususlar, Kur'an kıssalarını Kitabı Mukaddes kıssalarından ayıran temel özelliklerdir. Bu sebeplerden ötürü, Kur'an kıssalarıyla Kitabı Mukaddes kıssaları arasında üslup ve içerik yönüyle büyük farklılık olduğunu ve Kur'an kıssalarının kaynağının Kitab-ı Mukaddes olamayacağını ise tartışma götürmez bir gerçek olarak ifade etmek mümkündür.

Kur'an kıssalarının kaynağına ilişkin bir diğer tartışma konusu ise Kur'an kıssalarının Kur'an'ın nüzul dönemi olan yedinci yüzyıl Arap yarımadasındaki hâkim kültür ile olan ilişkisidir. Bu ilişkinin özünün ise Kur'an'da yer alan kıssaların

³³⁵ Tekvin 6-11; Berger, L. Peter, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, Çev. Ali Coşkun, İnsan Yay., İstanbul, 1993, s. 175-176; Demir, *Mitoloji Kur'an Kıssaları ve Tarihi Gerçeklik*, s.71; Gündüz, "Kur'an Kıssalarının Kaynağı Eski Ahit mi", s. 54.

³³⁶ Demir, *Mitoloji Kur'an Kıssaları ve Tarihi Gerçeklik*, s.71.

³³⁷ Bkz. Âli-İmran 3/138; en-Nisa 4/79; el-En'am 6/90.

³³⁸ eş-Şuara 26/121,174; 21/72; 15/77.

³³⁹ Demir, *Mitoloji Kur'an Kıssaları ve Tarihi Gerçeklik*, s.71; Gündüz, "Kur'an Kıssalarının Kaynağı Eski Ahit mi", s. 53-56.

Arap kültüründe varolan şekline Kur'ân'ın bir itirazının bulunmadığı ve mevcut biçimiyle Kur'ân' da yer aldığı iddiasıdır.³⁴⁰

Burada şu hususu hemen belirtmek gerekir ki, batılı oryantalist araştırmacıların Kur'ân'da yer alan kıssaların Arap kültüründe varolan şekliyle bir blok halinde alındığı tezini ve böyle bir önyargının barındığı düşünce sistemiyle Kur'an kıssalarının kaynağını izah çalışmalarını, Kur'ân'ın birtakım çelişkiler içerdiği iddiasını temellendirme gayretleri olarak görüyoruz. Zira Kur'ân bunun böyle olmadığını ifade ediyor. Örneğin Hz. Nuh kıssası anlatılırken Hz. Nuh'a vahyedilen bilgilerin bazı gayb haberlerinden olduğu, dolayısıyla bunları daha önceleri ne Hz. Nuh'un ne de kavminin bildiği ifade edilmektedir.³⁴¹ Bu nedenle Arapların bilmediği kıssaların varlığı aşikardır. Aslında burada, kıssaların Araplarca bilinen kıssalar olmasının ötesinde imlenen husus, Arapların bilgilerinin esas alınması dolayısıyla tarihen bir takım yanlış ve çelişkili bilgilerin kıssalarda mevcut olduğu iddiasıdır. Kur'ân Müslümanlar nezdinde yanlış bilgi ve çelişki içermeyen mahfuz bir kitaptır.³⁴² Kaldı ki yukarıda da ifade etmeye çalıştığımız gibi Kur'ân'ın bazı kıssalarının gayb bilgisi olmasının ifadesi, o konuya ilişkin vahye muhatap peygamberin ve kavminin bilmediğinin ifadesidir. Belki de burada üzerinde durulması gereken en önemli husus, inmiş olduğu toplumun kültürünü ve dil yapısını gözetmiş olmakla birlikte Kur'ân'ın, tarihin belli bir dönemine hasredilecek evrensel yönü bulunmayan tarihsel bir metin olmadığıdır. Kur'ân' da, tarihsel yerel unsurların evrensel bir formda bulunduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla bu evrensel form, yerel, tarihsel durumların yanlış bilgilerini bünyesinde barındırmasına engel oluşturmaktadır.³⁴³

Kur'ân kıssalarının tarihi gerçekliğinin olmayabileceği veya bazı kıssaların mitolojik olabileceği düşüncesinin arka planında rasyonalist bakış açısının akıl dışı kabul ettiği unsurların makul bir forma indirgenmesi hedefinin bulunduğunu da ifade

³⁴⁰ Watt, *Hazreti Muhammed'in Mekkesi*, s. 12; a.mlf., *İslami Hareketler ve Modernlik*, Çev., Turan Koç, İz Yay., İstanbul, 1997, s. 127; Demir, *Mitoloji Kur'ân Kıssaları ve Tarihi Gerçeklik*, s.72-79.

³⁴¹ en-Neseft, Ebu'l-Berekât, Abdullah b. Ahmed (461-537), *Tefsîru'n-Neseft (el-Medârik)*, Eda Neşriyat, İstanbul, ts., II/192; Ayrıca bkz: Âli-İmran 3/44; Yusuf 12/102.

³⁴² el-Bakara 2/2

³⁴³ Yıldırım, *Kur'ân-ı Kerim'de Kıssalar*, A.Ü.İ.F.D., 3/1979, s. 41; Demir, *Mitoloji Kur'ân Kıssaları ve Tarihi Gerçeklik*, s.79.

etmek mümkündür. Başka bir ifadeyle, kıssaların tarihi gerçekliğinin olmayabileceği düşüncesi ile mucize konusu arasında yakın bir bağlantının bulunduğunu belirtmek gerekmektedir. Zira kimi düşünürlerin bazı kıssaların tarihi gerçekliğinin olmayabileceği veya Kur'ân'da ifade edilen şekilden farklı bir tarzda anlaşılması gerektiği konusu, çoğunlukla olağanüstülük boyutu bulunan, başka bir ifade ile mucizevi unsurlar taşıyan kıssalar olduğunu söylemek mümkündür. Bu yaklaşımda olanlar mucizevî boyutu bulunan kıssaların ya tarihi gerçekliğini reddetme ve temsili olduğunu ifade etme yoluna gitmişler veya literal anlamın ötesine geçip, olağanüstü unsurlardan arındırılmış, dolayısıyla rasyonel akılla çatışma içerisinde bulunmayan bir yorumu tercih etmişlerdir. Bunun yanında kıssaların tarihi gerçekliğinin olmayabileceği, yani edebi, temsili, sembolik bir yapı arzettikleri düşüncesinin ortaya atılması, kaçınılmaz bir şekilde, tümünün mü, bir kısmının mı veya hangilerinin sembolik olduğu sorusunu da gündeme taşıyacaktır. Kıssalara bu şekilde bakmayı tecviz edenlerin verecekleri cevap ise, farklılık arz edecektir.³⁴⁴

Kur'ân-ı Kerîm kıssalarının özünü her ne kadar “ibret ve öğüt” gayesi oluşturuyor; hatta, bu gayenin gerçekleşmesinin temini için tarihi hadiselerin sunulmasının temel şartı olan zaman bakımından bir sıraya ve tertibe riayet edilmiyorsa da,³⁴⁵ Hz. Peygambere ve ümmetine bir teyid ve takviye olabilmesi için muhayyel ve icad edilmiş olaylardan ve şahıslardan değil, tarih ve zaman çerçevesinde vaki olmuş hadiselerden bahsetmesi gerekir! Zira niteliği ne olursa olsun, realite ile münasebeti olmayan, uydurma ve masal olan anlatımların ruhi ve manevi bir güç kaynağı; geleceğin insanlığına, toplum ve bireyelerine bir ışık oluşturması, zaman boyutunda yaşayan ‘*tarih içindeki varlıklara*’ müessir olması mümkün görülmemektedir. Dolayısıyla efsane ve ütopyalarda anlatılan cezbedici ve göz kamaştırıcı anlatım ve sahneler, duygu ve özlemlerimizi aşırı biçimde kamçılamanın ötesinde, insana en mükemmel oluş açısından, uygulayabileceği ve gerçekleştirebileceği tarihsel bir model de sunmamaktadır.³⁴⁶

³⁴⁴ Demir, *Mitoloji Kur'ân Kıssaları ve Tarihi Gerçeklik*, s.127.

³⁴⁵ el-Hicr 15/61-75; el-Hud 11/77-83.

³⁴⁶ Kılıç, *Mitoloji Kitab-ı Mukaddes ve Kur'ân-ı Kerim*, s. 174.

Sonuç olarak Kur'ân'ın apaçık gerçeklik oluşu, onun menşei meselesini ilgilendirmektedir. Bu nedenle Kur'ân-ı Kerîm, sürekli olarak kendisinin hakkın ta kendisi olduğu gerçeğini gündemde tutarak vurgulamış, kendisinde gayrı ilahî hiçbir müdahalenin bulunmadığını açık seçik olarak beyan etmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'in apaçık gerçeklik oluşu, onun tarihi olgulara mutabık bilgiler ihtiva etmesi yanında, "tarihilik" boyutunu aşan özgün bir tarih ve zaman perspektifine sahip olması da demektir. Dolayısıyla Kur'ân ile, ne kronoloji ve tarih bakımından tenkide tabi tutulmuş olan Kitab-ı Mukaddes, ne de mitolojik düşünce manzumeleri arasında benzerlikler kurmak kesinlikle doğru olmayıp, böyle bir çaba, Kur'ân'ın ancak bir vahiy olması mümtazlığına aykırıdır.³⁴⁷

2.3. Kıssaların Anlatılış Yöntemi

Kur'an-Kerîm, kıssalar yoluyla üslubuyla ilahi mesajları insanlara sunarken, insanlığın özünde mevcut sosyal ve psikolojik yönleri de göz önüne alarak daha canlı ve etkileyici bir üslup takip ettiğini söyleyebiliriz. Gerçekten de insan fitratı, anlayış ve kavrama yönünden her zaman fikirleri dinlemekten ziyade müşahhas olaylara ve fikirlere karşı daha mütemayildir. Kur'ân', kıssaları insanların gözünün önünde cereyan ediyormuşçasına canlı ve dinamik bir şekilde anlatıp, kıssalar diliyle adeta olayları somutlaştırmaktadır. Bu yöntemle okuyanların ve dinleyenlerin kolay anlaması amaçlanmaktadır.³⁴⁸ Kıssalar diliyle yüksek dini ve ilahi mesajlar tecrübî olaylarla, adeta gözlere izlettirilip, kulaklara işittirilmektedir. Böylece Yüce Allah'ın bildirmek istediği yüksek manalar akl-ı selimin idrakine kolayca sunulmaktadır.³⁴⁹ Kur'ân'daki kıssaların kiminde akla, kiminde ise kalp ve duygulara hitap daha ağırlıklıdır.³⁵⁰ Bu yapıdaki kıssalarda insanların yaşamlarından bahsedilirken olayların tarihi gelişim seyri değil insani yönü üzerinde durulmuştur.³⁵¹

Kur'ân'ı Kerîm bir hidayet ve din kaynağı olarak ilahi mesajları insanlara sunarken insanlık anlayış ve kültüründe varolan beyan ve üslupları ilahi beyan ve

³⁴⁷ Kılıç, *Mitoloji Kitab-ı Mukaddes ve Kur'ân-ı Kerim*, s. 204.

³⁴⁸ el-Kamer 54/22.

³⁴⁹ Şengül, İdris, "Kur'ân Kıssalarının Tarihî Değeri", IV. Kur'ân Haftası Kur'ân Sempozyumu, Fecr., Yay., Ankara, 1998, 170.

³⁵⁰ Şimşek, Said, *Kur'ân Kıssalarına Giriş*, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1993, s. 101.

³⁵¹ Turgay, Nurettin, *Kur'ân Kıssaları*, D.Ü.İ.F.Y., No: 4, 2000, s. 8.

üsluba uygun bir biçimde kullanmıştır.³⁵² Kur'ân, insanlar gerçeği anlasın, ders ve ibret çıkarsın hidayet yolunu daha iyi kavrasın diye³⁵³ çeşitli beyan ve üslup şekillerini kullandığını, bunları içeren ayetleri açıkladığını önemle vurgulamaktadır.³⁵⁴ Zira kıssalar ibret alabilene ibreti, düşünebilene öğüdü, nasihat kabul edip söz dinleyene basireti, islami yaşamak isteyen en güzel örneği, hakikatten ötürü zulme uğrayana da teselli imkânı sağlamaktadır.³⁵⁵ Genellikle, tebliğ, ibret ve irşad maksadına yetecek miktarı zikredilmiş, bazı yerlerde konunun muhtevası ve verilmek istenen mesajın doğası gereği ayrıntıya girilmiş,³⁵⁶ kronolojik sıralama terkedilmiştir. Bunun yanında değişik temsil ve tasvir anlatımlarına yer verilerek, önce en çarpıcı tablo sahnelenerek kişinin dikkati çekilmiş, sonra diğer hususlara geçilmiştir. Bazen kıssanın en ibret verici yönü bir özet halinde girişte anlatılmış, ardından yeniden ele alınmıştır.³⁵⁷

Kur'ân' da kıssa üslubu, birinci derecede müminlerin ruhlarına, kalplerine, akıl ve vicdanlarına inanç esaslarını sağlam bir biçimde yerleştirmek için etkili bir araç olarak kullanılmıştır. Bu nedenle kıssa ya da kıssanın bölümleri münasebet gereği bir çok sureye dağıtılarak anlatılmıştır. Münasebet, ilgili husus tekrar ettikçe kıssadan halin gerektirdiği bölüm zikredilmiştir.³⁵⁸ Tekrar, olayların maksada yetecek kadarının anlatılması, kıssalarda ibret alınacak hususların ne olduğunun belirtilmesi gibi hususlar, Kur'an kıssalarının anlatılış yöntemlerinde üç temel özellik olarak göze çarpmaktadır. Adem, Nuh, Musa kıssalarında olduğu gibi kıssaların birçoğu her defasında bağlama göre değişen ayrıntılarla ve farklı üsluplarla dini amacın, tebliğ ve mesajın gerektirdiği ilave ve yeniliklerle tekrarlanmıştır.³⁵⁹

Bu hususu kısaca ifade etmek gerekirse, kıssalarla, müslümanların içinde yaşadıkları manevi gerçekliği kavramaları konusunda modeller verilmiştir. Bu

³⁵² Şengül, “Kur'ân Kıssalarının Tarihi Değeri”, s. 170.

³⁵³ es-Sad 38/29.

³⁵⁴ Ayetler için bkz: 6/46,65,105; 7/58; 17/41,89; 18/54; 20/113; 46/27; 25/50.

³⁵⁵ Kaya, Remzi, *Kur'ân-ı Kerim Kıssaları ve Düşündürdükleri*, U.Ü.İ.F.D., Cilt:11, Sayı: 2, 2002, s.39.

³⁵⁶ Örneğin Hz. Yusuf ve Hz. Musa kıssasına ilişkin detaylar için bkz: el-Yusuf 12/8-37; el-Kasas 28/3-34.

³⁵⁷ el-Kehf 18/9-22.

³⁵⁸ Şengül, “Kur'ân Kıssalarının Tarihi Değeri”, s. 172.

³⁵⁹ Şengül, “Kıssa”, *DİA*, s.499.

modeller ancak, kendilerine konu olan olgular arasında kurulan bağlantıların, yani olguların mantığının tesbiti ve bunun içinde yaşanan manevi (sosyal, siyasi, ahlaki, iktisadi vs.) gerçeklikteki karşılıklarının tesbiti sayesinde insanların bu alanlardaki hidayet rehberi olurlar.³⁶⁰ Kıssaların bir model olarak insanın gerçekliği kavramasının yolu olarak “kavramsal” bir değer taşıdıklarında şüphe yoktur. Kavramsal değer taşıyan bu modelleri ise en genel anlamda iki kısma ayırmak mümkündür: Birinci kısım modeller, olanı tasvir ederler; bu halleriyle onlar gerçekliğin bir temsilidir. İkinci kısım modeller ise olması gerekeni gösterirler.³⁶¹ Birinci halde modeller bir netice olarak, olmuş bitmiş bir olayın tekrar edebilir hususiyetlerinin barizleştirildiği örnekler olurken, ikinci halde olanlar ise birer ‘neden’, yani ‘doğru davranış’ modelleridir.³⁶²

Diğer taraftan Kur’ân bir tarih kitabı olmadığı için, tarihi tarih için anlatmış değildir. Kur’ân’ın tarihi anlatma keyfiyeti, O’nun asıl hedefi olan dini gayeyi gerçekleştirme amacına matuftur. Bu sebeptendir ki daha öncede kısaca değindiğimiz gibi, Kur’ân kıssalarında bir tarihi olayın esaslarını oluşturan kahramanlar, zaman ve mekân gibi ana unsurlara önemli olmayacak nadir bir tarzın dışında yer verilmemektedir. Kur’ân’ın bazen bu tarihi unsurlara yer vermesindeki hedefi, yine mesajı çarpıcı ve etkileyici bir tarzda muhataplarına iletmeğidir.³⁶³ Kur’ân kıssaları anlatırken asıl hedefi dini gayeyi ön planda tutmaktır. Zira kıssalar insanları Allah’a davet etmede etkin bir rol oynamaktadır. Kıssalar çekici bir üsluba sahip olduğundan onlarda işlenen konular kalplerde bir karşılık bulabilmektedir. Hatta kişi Kur’ân’ı anlayarak okuduğunda adeta onu yaşıyormuş gibi bir hal alıp ve neticede kendisine gelen güven ile onu kabullendikten sonra artık o olay, toplumun bir parçası olan kişi ile adeta özdeşleşebilmektedir.³⁶⁴

Kur’ân’ı Kerîm, toplumların ve milletlerin kaderini yöneten faktörlerle, onların yeryüzündeki mutlulukları konusunda bütüncül bir görüş de oluşturmaktadır. Kur’ân’ın münhasıran buna bir bölüm ayırmadığı bir gerçektir. Bu konudaki

³⁶⁰ Görgün, *Kur’ân Kıssaları’nın Neliği (Mahiyeti) Üzerine*, s.30.

³⁶¹ el-Ahzab 33/21; el-Mümtehine 60/6.

³⁶² Görgün, *Kur’ân Kıssaları’nın Neliği (Mahiyeti) Üzerine*, s.31.

³⁶³ Şengül, “*Kur’ân Kıssalarının Tarihi Değeri*”, s. 171.

³⁶⁴ Kutup, Seyyid, *et-Tasviru’l Fenni fi’l-Kur’ân*, Kahire, ts.,s.120.

açıklamalar Kur'ân bütünü içinde yer almaktadır. Bazı eski kavimlerin dünyevî amelleri konusunda bir dizi yorum getirir. Fakat tüm bu yorumlar bir araya getirilip de bir bütün olarak ele alınırsa, o zaman, Kur'ân'a göre genelde bir ulusun ya da toplumun kaderini etkileyen ve biçimlendiren faktörlerin açık bir tasviri ortaya çıkmaktadır. Örneğin Kur'ân maddi refah ve bunun bir ürünü olan kendini beğenmişliğe değinir; ancak bunlar Allah'a karşı bir alçakgönüllülük ve teslimiyet duygusuyla birleştirilmediği ve O'nun egemenliği en güçlü faktörlerden biri olarak ele alınmadığı takdirde, toplumun çöküşüne katkıda bulunabilmektedir.³⁶⁵

Aynı biçimde, O, ticari irtikâpları da çöküşün bir belirtisi olarak görür. Yine Kur'ân, milletler yalnız doğru olanın yapılmamasından değil, yanlış olanlardan da başkalarını engellemeye ve sakındırmaya çalışmaktan oluşan olumlu bir salihlik kavramından yoksun oldukları için helak olmuştur, der. Kur'ân'a göre, günahkar ve bozguncu bir önderliğin ortaya çıkışıyla onu halkın benimsemesi de ulusal musibetlerin etkin nedenlerinden görülmüştür. Böylelikle Kur'ân ve dolayısıyla kıssalar, önderliğin denetime açık olduğu bir hayat çerçevesi ortaya koymaktadır. Hepsinin üstünde adaletsizlik ve zulüm, toplumsal dayanışmanın ve toplum içi bağlılığın en kötü düşmanıdır,³⁶⁶ demek suretiyle toplumsal yapı ile ilgili bir perspektifte sunmaktadır.

Kur'ân üzerinde durduğu tarihi olayları sadece bir rivayet gibi anlatmayı ve böylece insanları bilgilendirmeyi gaye edinmediğinden Onun temel amacı, insanın değişmeyen fitrat özelliklerini, varlık âlemine, toplumlara hükmeden ve aleme istikrar sağlayan değişmez sünnetleri açıklamak olmuştur. Kur'ân bunları açıklarken bazen cereyan eden olayların yerini ve zamanını hatta şahısları bile zikretmiş, bazen de tafsilat vermeden ibret alınacak noktalara kısaca işaret etmiştir. Ancak burada önemli olan dini, peygamberi yalanlayanların başlarına gelen olayların, bu gün de yarın da insanlığın başına gelebileceğinin işlenmesidir.³⁶⁷ Nitekim Hz. Nuh'un kavminin İlahi mesaja olumlu karşılık vermemeleri sonucunda boğulmaları ile neticelenen helaki; Ad kavminin dondurucu bir rüzgâr ile yok edilmeleri ve Semud

³⁶⁵ Siddikî, Mazharuddîn, *Kur'ân'da Tarih Kavramı*, Çev. Süleyman Kalkan, Pınar Yayınevi, 1982, s. 61-62.

³⁶⁶ Siddikî, *Kur'ân'da Tarih Kavramı*, s. 62.

³⁶⁷ Kutup, Seyyid, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, Dâru's-Şuruk, Beyrut, 1408/1988.,I/479.

kavminin ise çılgılık ile helakinin bir benzerinin kaçınılmaz son olarak kendilerine de isabet edebileceğinden ötürü³⁶⁸ “*Ey kavmim! Benimle ayrı yol tutmanız sakın sizi günaha sürüklemesin; yoksa Nuh halkının, Hud halkının, Salih halkının başına gelen sizin de başınıza gelir; ve (hatırlayın ki,) Lut kavmi sizden fazla uzak değil!*”³⁶⁹ şeklindeki onların yalanlamalarının maliyetine ilişkin kavmini uyarmasının da aynı amaca yönelik olduğunu ifade edebiliriz.

Ayrıca Kur’ân-ı Kerîm’in geçmişte yaşanan olayları anlatma gaye ve yöntemine paralel tarihten kesitlere yer verirken mutedil bir yöntem izlediğini de ifade etmek mümkündür. Çünkü Kur’ân kıssalarının anlatım yöntemi muhatabın zihnini ve dikkatini dini gayeden uzaklaştıracak tarihi tafsilattan kaçınmayı gerektirmektedir. Sadece İlahi Mesaj’ın muhataplara sunulmasına yeterli ölçüde yer vermiştir.³⁷⁰ Bu noktaya bizzat Kur’ân bazı tarihi olayları anlatmasının hemen ardından işaret etmektedir.³⁷¹ Ancak hemen belirtelim ki bazen nadir de olsa mesajın muhataplara iletilmesinde tarihi detaylar da sunulmuştur. Ancak bu detay anlatılmak istenen hadisenin doğası gereği dayandığı zeminin kapsamında yer almış olmasından ötürüdür. Örneğin Musa kıssası³⁷² ve Yusuf kıssasında³⁷³ olduğu gibi.

Bunun yanında Kur’ân kıssalarına baktığımızda büyük bir çoğunluğunda Kur’âni üsluba konu olan materyalin peygamberler ve bunların hak davalarının tarihi olduğunu ifade edebiliriz. Acaba ilahi davetler karşısında insanların durumu ne olmuştur? Daveti kabul edenler, etmeyenler ve aralarında cereyan eden mücadelenin seyri ve sonucu Kur’ân muhataplarına öz olarak anlatılmaktadır. Gaye, Kur’ân muhataplarını daha önce düşülen hatalara, İlahi değerlere karşı olumsuz tavır sergileyen bireylerin ve/veya toplumların durumuna karşı uyararak ve aynı hatalara düşmekten onları alıkoymaktır. Kur’ân kıssalar aracılığıyla peygamberler tarihi dışında, insanlık tarihi sürecinde meydana gelen inanç ve din konularında her zaman

³⁶⁸ el-Beyzâvî, *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl*, III/119.

³⁶⁹ el-Hud 11/89.

³⁷⁰ Şengül, “*Kur’ân Kıssalarının Tarihî Değeri*”, s. 171.

³⁷¹ Bkz: en -Nisa 4/164; el-Mü’min 40/78.

³⁷² el-Kasas 28/3-43.

³⁷³ el-Yusuf 12/4-102.

insanlar için ders ve ibret olacak bazı olay ve şahsiyetleri de anlatmaktadır. Bu nedenle Kur'ân hem ilahi davet kitabı, hem de onun tarihini anlatan bir kitaptır.³⁷⁴

Kur'ân kıssalarının, çeşitli şekilleriyle tezahür eden dini amaca hizmet için verildiğinden hareketle, kıssaların gerçek kahramanlarının anlatılan olayların çevresinde cereyan eden insanın bizzat kendisi olmadığı; gerçek kahramanın, insanın inancına, ahlak ve davranışına sıkı bir şekilde bağlı olan tarihi kanun olduğu da şöyle ifade edilmiştir: Neticeleri mümin veya kâfir insanın sözlerinde ya da işlerinde ortaya çıkan bu kanundur gerçek kahraman. Örneğin Hz. İbrahim'in gönderildiği topluma ilişkin Kur'ân'da yer alan kıssanın kahramanları gerçekte tevhid ve bunun karşısında yer alan düşünce sistematığıydı. Firavun ile Hz. Musa arasında yer alan mücadelede gerçek kahraman Hak, ve bunun karşısında yer alan Güç'ün mücadelesiydi. Kur'ân kıssalar aracılığıyla olaylara ve bu olaylardaki tutum ve davranışlara dikkat çektiğinden zaman ve mekân unsurlarına yer verilmemiştir.³⁷⁵

Esasen 'Kıssalarda sarîh yer ve şahıs isimlerinin zikredilmemesinin en önemli sebebi, verilmek istenen mesajın teferruat yığınlarında kaybolmamasını sağlamaktır.³⁷⁶ Zira hikmet ve ibret amacına hizmet etmeyecek detayların kıssaların içeriğinden uzak tutulduğunu ifade edebiliriz. Çünkü Kur'ân, kıssaları önemsiz ayrıntılardan, zaman ve mekân kayıtlarından uzak olarak, sırf olay, tutum ve davranış açısından insanlığa yön verecek kanunlara ışık tutan ve muhataplarını mükemmel insan tasavvuruna yükselten bir niteliğe sahiptir. Kur'ân kıssaları, doğruluğu, amacı ve yöntemi itibarıyla dinden sayılır. Dolayısıyla kıssa bizatihi, çeşitli şekilleriyle tezahür eden dini amaca hizmet için verilmektedir.³⁷⁷

Kur'an'daki kıssaların gerek konularında, gerek anlatımlarında ve gerekse kıssalardaki olayların yönetilmesinde, salt bir sanat hadisesi de söz konusu değildir. Kıssa, Kur'ân'ın asıl amacını gerçekleştirme araçlarından sadece birisidir. Kur'ân her şeyden önce, bir dini davet ve tebliğ kitabıdır. Kıssa bu daveti duyurma ve tebliği benimsetme araçlarındandır. Ancak, hemen belirtelim ki, kıssaların dini gayeye

³⁷⁴ Şengül, "Kur'ân Kıssalarının Tarihî Değeri", s. 170.

³⁷⁵ Yıldırım, Suat, *Kur'ân-ı Kerim'de Kıssalar*, A.Ü.İ.F.D., 3/1979, s. 48.

³⁷⁶ Polat, Fethi Ahmet, *Çağdaş İslam Düşüncesinde Kur'ân'a Yaklaşımlar*, s.176.

³⁷⁷ Yıldırım, *Kur'ân-ı Kerim'de Kıssalar*, s. 48.

hizmet etmesi, onların verilmesinde sanat özelliklerinin görülmesine engel değildir. Kur'ân'ın ifadeleri kıssalarda ifade edildiği biçimiyle dini gaye ile edebi gayeyi birleştirip, insan ruhuna sanat güzelliği ile hitap etmektedir. Bu yüksek sanat özelliğini idrak etmek ise muhatabı dini tesiri içselleştirmeye hazırlamaktadır.³⁷⁸

Kur'ân'ın ifadesine göre Yüce Allah kötülükte ısrar edeni ve iyiye doğru yol almayan toplumları olduğu gibi bırakacaktır. Kur'ân'ın üzerinde durduğu umumi değişim yasası genelde şu ayete dayandırılır: “... Gerçek şu ki, insanlar kendi iç dünyalarını değiştirmeden Allah onların durumunu değiştirmez...”³⁷⁹ bu ayet değişim sürecinin temeli biçiminde bir toplum yasası olarak karşımıza çıkmaktadır. Kur'ân'ın kıssalar vasıtasıyla arzuladığı değişim anlayışı, tüm insanlığı kapsamına alan evrensel bir yasanın ifadesidir. Bu da daha çok bireysel değil, evrensel bir değişim şeklinde tezahür etmektedir. Fakat nefiste (içsel) olanı değiştirme gücünü elde edenler, toplumda olanı da değiştirmeye güç yetirebilir. Toplumlar da böyledir.³⁸⁰

Kur'ân'ın tarihi olayların zamanını ve çoğu kere de mekânını belirtmemesi toplumun ihtiyacı ile ilgili olan bir konudur. Toplumun ihtiyaç duyduğu şey böyle bir bilgiye ulaşmak olmadığı için Kur'ân bu konuda açık belirlemeler yapmamış, toplumun sorunlarının tespiti ve çözümünde geçmişin hale yönelik olarak yapabileceği katkıyı ön plana çıkartmıştır.³⁸¹

Kıssalar aracılığıyla insanlara varlığın ve değerın esasını nerede aramaları gerektiğine ilişkin bir esas, bir düşünme modeli de sunmuştur. Toplumların varlığı ve yok oluşları arasındaki ilişki konusunda, eğer varolmak isteniyorsa nelere dikkat edilmesi gerektiği; varlığını sürdürüp yok olmamak için nelere dikkat etmek gerektiğine dair bir kavrayış modeli verilmektedir. Bunun yanında bir taraftan ‘yok olan’ ümmet ve kavimlerin yok oluş sürecini kavramamız için bir model verilirken, diğer taraftan bir ümmet veya kavim olarak ortaya çıkacak olanlara da neyi nasıl

³⁷⁸ Yıldırım, *Kur'ân-ı Kerim'de Kıssalar*, s. 39.

³⁷⁹ er-Ra'd 13/11.

³⁸⁰ Cevdet, Said, *Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları*, Çev., İhsan Kutluer, B.Y.Y. 1998, s. 13,54.

³⁸¹ Pazarbaşı, Erdoğan, *Kur'ân'daki Tarihi Anlatımlarda Maddi ve Varlık ve Etkinlik İlişkisi*, (Ekev Akademi Dergisi, Ankara, 2002, Sayı:13), s. 109.

yapmaları gerektiği konusunda bir model sunulmaktadır. Bir diğer husus yöntem olarak zulmün, insanların parçası oldukları ve işlemesine katkıda buldukları bir çark olduğunu, bunu teşhis etmeden adalete ulaşılamayacağını göstermekte ve nihayet her şeyin bireyle başlayıp bireyle bittiğini ve neticesinin de ona döneceğini göstermektedir. Bu haliyle de bize ahlaki sorumluluk ile, siyasi gidişat arasındaki ilginin nasıl kurulacağına dair bir model sunulmaktadır.³⁸² Özellikle peygamberler aracılığıyla insanlar, imtihanın mahiyetini, sınırlarını ve varlığını öğrenirler. Kur’ân’ın bahsettiği toplumsal hadiselerin çoğu, üçüncü bölümde detaylı işleyeceğimiz gibi, milletlerin, peygamberlerin tebliğleri karşısında takındıkları tutum ve davranışlarla ilgilidir.³⁸³

Kur’ân olayları kendi tarih mantığı ve perspektifi içinde sunduğundan, ne salt kronolojik, ne de detaylandırılmış bir tarih perspektifinden yana bir tavrı vardır. Burada vurgulanması gereken husus, Kur’ân’ın somut hadiseleri aşan “manevi” bir bakış açısının hâkim olduğu kesintisiz bir tarih mesajıyla yüklü olduğudur. Onun bu özelliği, “tevhid” ruhunun tarihe açılan pencereyi de yönlendirmiş olmasından kaynaklanır. Kur’ânî tarih sunuşunun önemli bir kısmını teşkil eden Kur’ân kıssaları önemsiz ayrıntılardan uzak olarak sırf iş ve olay açısından, insanlığa hükmeden kanunlara ışık tutan ve muhataplarını mükemmel insan tasavvuruna yükselten bir niteliğe sahiptir.³⁸⁴

2.4. Kıssaların Amacı

Çeşitli maksatlarla Kur’ân’da anlatılan kıssaların amaçlarının ilki veya en önemlisi, ‘kıssadaki ana temanın’ ilk hitap çevresine Allah’ın varlığı ve birliğini kabule yönelik bir hidayet çağrısı ile eş değer olmasıdır.³⁸⁵ Geçmişte yaşamış toplumların başından geçen olayların anlatımı olan kıssaların amaçları arasında, Yüce Allah’ın, hakka davet olan meşakkatli yolda zorluklar karşısında Hz. Muhammed’in bir peygamber olarak kendisini yalnızlık duygusuna itmemesi ve

³⁸² Görgün, *Kur’ân Kıssaları’nın Neliği (Mahiyeti) Üzerine*, s.39.

³⁸³ Cebeci, Lütfullah, *Kur’ân Sosyolojisi Üzerine Bir Deneme*, İslami Araştırmalar, Sayı: 3, Ocak 1987, s.17.

³⁸⁴ Kılıç, *Mitoloji Kitab-ı Mukaddes ve Kur’ân-ı Kerim*, s. 169.

³⁸⁵ Öztürk, *Kıssaların Dili*, 35,36.

üzülmemesi gerektiğini; zira önceki peygamberlerin de benzeri zorluklarla karşılaştıklarını, ancak bu zorlukların onları amaçlarından alıkoymadığını, sebat ederek dirençlerini korumaları neticesinde Yüce Allah'ın kendilerini başarıya ulaştırdığını anlatarak,³⁸⁶ azmini kuvvetlendirmek ve onu teselli etmek; bunun yanı sıra Kur'ân'a muhatap olan herkesin kıssalarda anlatılan olaylar üzerine oluşturacağı tutum ve davranış ekseninde düşünüp doğru tavır takınmalarını ve ibret almalarını sağlamak olduğuda ifade edilmiştir. Zira Kur'ân-ı Kerîm, toplum kanunlarının değişmezliğini özenle vurgulamış, geçmişi tanımanın gelecek için önemine vurgu yapmıştır.³⁸⁷

Esasen Kur'ân kıssalarının nakledilmesi, Kur'ân'ın indiriliş amaçlarının gerçekleştirilme yöntemlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Hiç kuşkusuz kıssalar, Kur'ân'ın Allah tarafından gelen vahiy olduğunu, Hz. Muhammed' inde onun tebliğcisi olduğunu ispat etmektir. Bütün peygamberlerin, İslamı tebliğ ettiklerini göstermek; muhatabın kıssalardan ibret almalarını sağlamak³⁸⁸; örneğin Kamer suresi³⁸⁹ ve Şuara suresinde³⁹⁰ ifade edildiği gibi peygamberlerini yalanlayan kimi ümmetler ile onların belli başlı suçları bildirmektedir. Ardından bu suçları nedeniyle helak edilmeleri ve bu vesileyle de Yüce Allah'ın güç ve kudreti hatırlatılır. Geçmiş toplulukların durumlarına ilişkin bilgilerin, ibret maksatlı ifade edilmesinin örneklerinin Kur'ân' da oldukça fazla bir biçimde yer aldığını rahatlıkla ifade edebiliriz. Örneğin Nuh kavmini sapkınlık ve mağrurlukları³⁹¹; Lut kavmini, fuhuş ve sefahetleri³⁹²; Ad kavminin dünyevi güç ve kuvvetleri³⁹³; Semud kavminin dünya nimetlerine perestijleri ve kibirleri³⁹⁴; Medyen halkının ölçü ve tartıya, alışverişe hile karıştırmaları³⁹⁵; İsrailoğullarının inat ve taasupları, Kur'ân' da ibret amaçlı anlatılan pasajlardır.

³⁸⁶ el-Hud 11/120; el-Ankebut 29/14-40.

³⁸⁷ Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, s.371.

³⁸⁸ Yıldırım, *Kur'ân-ı Kerim'de Kıssalar*, s. 41.

³⁸⁹ el-Kamer 54/9-12.

³⁹⁰ eş-Şuara 26/11-190.

³⁹¹ el-A'raf 7/59; el-Hud 11/25-28 eş-Şuara 26/105-111.

³⁹² el-A'raf 7/80-82; en-Neml 27/54-55.

³⁹³ el-A'raf 7/65-70.

³⁹⁴ el-Kamer 54/23-26.

³⁹⁵ el-A'raf 7/85; el-Ankebut 29/36.

Kıssaların nirengi noktalarından birisini de kıssalar yoluyla “ibret alma” oluşturmaktadır. Ders ve ibret içerikli mesajlarla amaçlanan, Cenabı Allah’ın muradını ortaya koymak olduğundan, tarihen yaşanmış olayların kendisinden ziyade işaret ettiği mefhuma değer atfedilmiş dolayısıyla bu amaca hizmet etmeyecek ya da en azından onun muradını gölgeleyebilecek zaman, mekân ve şahıs gibi unsurlar önemsenmemiştir. Bu sebeple bir kıssa zikredildiği zaman, onun zımında bir veya daha fazla ibret söz konusudur. “Parmağın kendisine işaret ettiği ay” mesabesindeki bu ahlaki gaye, muhatabı daha dinamik bir hedefe yönlendirmekte; bir anlamda, bizâtihi gâye olmayı aşarken, doğru yola ileten ve irşad eden işaretler yerine geçmektedir. Arzu olunsun diye, sebepleriyle birlikte nimetleri, diğer yandan da, vesilelerinden kaçınılsın diye, illetleriyle birlikte azab ve acıların zikredilmesi suretiyle, ibret ve öğüt alınması arzulanan bütün kıssalar, daima uhrevi bir geleceğe, yani ebediliğe dönüşü doğru yönlendirilmiş örnek bir tarih ile, derinlikten yoksun, profan bir tarih görüşü arasındaki gerilimi de ifade eder. Şunu da belirtmek gerekir ki, peygamberler tarihi, basit ahlaki modeller önermemektedir; onlar uhrevi bir gaye ve hedefi takviye ederler ve böylece harikulâde olana doğru açılan bir bilince yönelirler.³⁹⁶

Diğer taraftan Yüce Allah’ın peygamberlerine ve seçkin kullarına ihsan etmiş olduğu nimetlerin kıssalar vasıtasıyla bildirmesi de kıssaların anlatılış amaçlarından biridir. Buralarda nimetlerin bildirilmesi ana gayelerdendir. İbrahim, Yunus, Davud, Süleyman, Zekeriyya, Yahya peygamberin kıssalarında olduğu gibi. Böylece Yüce Allah kendisine olan bağlılığı karşılıksız bırakmayacağını bildirmek suretiyle İlahi vahye muhatap olanları da onlara benzemeleri yönünde özendirmiştir.³⁹⁷

Şeytanın aldatmasına karşı insanoğlunu uyarmak ve şeytanla arasındaki düşmanlığı belirtmek de kıssaların amaçlarından biridir. Hz. Adem ile İblis arasında geçen kıssa Kur’ân’da pek çok ayette tekrarlanmak suretiyle bütün insanların benliğinde ve kainatta her an devam ettiği vurgulanmaktadır. Bir diğer amaç da tekil konuların arka planındaki genel prensipleri ortaya çıkarmaktır. Hz. Adem’in

³⁹⁶ Kılıç, *Mitoloji Kitab-ı Mukaddes ve Kur’ân-ı Kerim*, s. 170.

³⁹⁷ Yıldırım, *Kur’ân-ı Kerim’de Kıssalar*, s. 44.

meleklerle üstün gelişi, Allah'ın ona bütün isimleri öğrettiği³⁹⁸ cüz' i hadisesine dayandırmaktadır. Ancak gerçekte bu olay genel bir kanunun habercisidir. Yüce Allah insana sınırsız yetenekler verdiğini, böylece onun, Allah'ın halifesi olmaya hak kazandığını bildirmektedir. Keza, İblis'in Adem'e secde etmemesi³⁹⁹ tekil gaybi hadise Kur'ân'da değişik bağlamlarda tekrar edilmektedir.⁴⁰⁰ Bu da insanlık dramında müşahede edilen genel bir gerçeği ifade etmektedir. Kur'an meleklerin Hz. Adem'e secde ettiklerini bildirmekle kainatın maddi nevilerinin olduğu gibi onlara müvekkel olan manevi temsilcilerinin de insana inkiyad ettiğini anlatmaktadır. Ayrıca şeytanın Adem'in üstünlüğünü kabul etmediğini bildirmesiyle de İnsanoğlunun fitratını bozan, onları yanlış yollara sürükleyen bütün olumsuzlukların, kendisinin gelişimine engel unsurlar olduğu hatırlatılmaktadır. Böylece Kur'ân yalnız Adem ile İblis'in münferit bir hadisesini anlatıyor görünürken, gerçekte bütün kainatla ve bütün insanlıkla konuşmaktadır.⁴⁰¹

Kur'ân kıssalarında gözetilen amaçlar arasında Hz. Peygamberin ve müminlerin felaket ve sıkıntılara karşı dayanma gücünü artırmak⁴⁰² onları teselli etmek, dua, sabır ve tevekküle teşvik etmek, Allah'ın peygamberlerine seçkin kullarına ihsan ettiği nimetleri hatırlatmak gibi hususlar da yer alır.⁴⁰³ Bazen de kıssaya kendisinde bildirilecek olayların hikmet ve sebebi açıklanarak başlanmaktadır.⁴⁰⁴ Ayrıca, kıssada önemli görülen sahne ortaya konduktan sonra; gerisi ve bağlantılar muhatabın muhayyilesine bırakılmaktadır.

Kur'ân kıssalarında gözetilen amaçlar Kur'ân'ın indiriliş amaçlarıyla örtüşmektedir. Bu bakımdan Araf, Hud, Enbiya, Şuara gibi surelerde anlatılan peygamber kıssaları Allah'ın birliği, O'na itaat ve kulluk temelinde odaklanmıştır. Ashab-ı Karye, Ashab-ı Kehf, harab olmuş kasabaya uğrayan kişiye ait⁴⁰⁵ kıssalarda ise ahiret inancı, cennet ve cehennem konuları işlenmiştir. Bu sebeple hepsinin

³⁹⁸ el-Bakara 2/31.

³⁹⁹ el-Bakara 2/34.

⁴⁰⁰ el- Araf 7/11; 17/61,62.

⁴⁰¹ Yıldırım, *Kur'ân-ı Kerim'de Kıssalar*, s. 44-47.

⁴⁰² Hud, 11/102

⁴⁰³ Şengül, "Kıssa", *DİA*, s.499

⁴⁰⁴ el-Kasas 28/2-6

⁴⁰⁵ el-Bakara, 2/259

Allah'ın birliği ve ahiret inancı ile iyiliği emir, kötülükten alıkoymak gibi temel amaçlarda birleştini göstermek de kıssaların ana gayelerindedir. Bunun yanısıra kıssaların sonunda bildirilen⁴⁰⁶ ibret ve ders alınmasını sağlamak da kıssaların temel amaçlarındandır.⁴⁰⁷ Bu bağlamda geçmiş toplulukların başına gelen felaketlerin anlatılmasıyla aynı davranışı sergileyenlerin aynı akibete uğrayacakları gibi çok temel ve naif bir gerçeğe vurgu yapmak kıssalar bağlamında temel amaçlardandır. Dolayısıyla erdeme ve ahlaki olgunluğa kılavuzlama ve nihai olarak Kur'an ahlaklı bir toplum oluşturmanın, kıssaların amaçlarından olduğunu ifade edebiliriz.

Yüce Allah'ın mevcudu belirli bir düzen, vasıf ve kabiliyetlerle donanmış olarak yaratmıştır. İnsana düşen mevcudun bu alanlarını yaratılış düzenleri içinde kavramak olarak durmaktadır. Manevi alan söz konusu olduğunda, iki meselede kendisini göstermektedir. Birincisi kendi manevi dünyamızı tenzili hidayete tabi olarak kurmak biçiminde; ikincisi ise içinde yaşadığımız manevi dünyayı kendisine ittiba ile kavrayacağımız unsurlar şeklinde yani 'kıssalarla' verilmiştir.⁴⁰⁸

Kıssalar günümüz insanı için de bir müjde ve ikaz amacı taşımaktadır. Kıssaların günümüz insanı için ihtiva ettiği amaçları, biri somut diğeri de soyut amaç olarak iki kategoride ele alınabilir. Somut amacı kısaca tarihten ibret almak; soyut amacı ise tarih bilinci kazanmak olarak ifade etmek mümkündür.⁴⁰⁹

Bütün bunların yanı sıra, Kur'an'ın insanın yaşamında gerçekleştirmek istediği en temel amaçlar olduğundan hareketle, kıssaların da insanlara gönderilmesindeki temel amaçların, genel hatlarıyla, insanın canını, inancını, malını, neslini ve aklını korumak suretiyle yaşamlarında fitrata uygun bir varoluşun sergilenmesi olarak da ifade edilmiştir. Bu yönüyle kıssalarla, Kur'an'ın temel amaçları muhataba edebi ve etkili bir tarzda aktarılması hedeflenmiştir. Bir başka açıdan Kur'an'da kıssa tekniği özellikle model olay ve örnek kişilikler etrafında hayattan bir kesit ve yukarıda bahsi geçen beş tümel ilkenin tikel uygulamaları olarak işlev görmektedir. Bu da kıssaların

⁴⁰⁶ eş-Şuara 26/103, 121, 139, 174; Âli-İmran 3/49; el-Yusuf 12/111.

⁴⁰⁷ Şengül, "Kıssa", *DİA*, s.499.

⁴⁰⁸ Görgün, *Kur'an Kıssaları'nın Neliği (Mahiyeti) Üzerine*, s.29.

⁴⁰⁹ Eyüpoğlu, Osman, *Günümüze Bakan Yönleriyle Peygamber Kıssaları*, XI. Kur'an Sempozyumu, Fecr Yay., Ankara, 2009, s.115.

beş tümel amacın muhataba etkili bir tarzda iletilmesinin yanı sıra fert ve toplumlar için de fitrata uygun hayat modelleri oluşturmaları anlamına gelmektedir.⁴¹⁰ Kıssalar ‘lisanda varlığı’ olan birimler olarak bize ulaştığından; biz önce onları zihnimizde varlıklar haline getirir; daha sonra içinde yaşadığımız gerçeklikten onlara nelerin tekabul ettiğini tayin ederek teşhise çalışırız. Bu husus sadece tekil olgular veya şahıslar için geçerli değildir; daha geniş ilişki düzenleri, yani sistemler içinde geçerlidir. İçinde yaşadığımız ‘sistem çağının enstrmanlarını kendi nokta-i nazarımızdan tayin ve teşhis edebilmek, yani onları tanımlayabilmek için kıssalar bizlere gerekli imkânı da sağlamaktadır.⁴¹¹

Kısaca ifade etmek gerekirse, 80’ i aşkın konu ve 1600’ e yakın ayeti ihtiva eden Kur’an kıssalarını, belirli bir zamanla sınırlamak Kur’an’ın vermek istediği amaçla örtüşmez. Muhtevaları itibariyle evrensel gerçeklikleri ifade eden⁴¹² kıssalarda anlatılan olaylar her asrın insanına ihtiyaç hissedebileceği mesajları içermektedir, diyebiliriz.⁴¹³

⁴¹⁰ Yavuz, Ömer Faruk, *Kur’an’ın Temel Amaçlarının İfade Edilmesinde Bir Anlatım Tekniği Olarak “Kıssa”nın Rolü*, (Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi, cilt: 6 sayı: 1 Ocak – Nisan 2009), s.133-136.

⁴¹¹ Görgün, *Kur’an Kıssaları’nın Neliği (Mahiyeti) zerine*, s.32-33.

⁴¹² Polat, *ağdaş İslam Düşüncesinde Kur’an’a Yaklaşımlar*, s.178.

⁴¹³ Kaya, *Kur’an-ı Kerim Kıssaları ve Düşündürdükleri*, s. 56.

III. BÖLÜM

SOSYO PSİKOLOJİK BOYUTLARI AÇISINDAN KUR'ÂN KISSALARI

Bu bölümde Sosyal Psikoloji biliminin, yer yer de Sosyoloji ve Psikolojinin Kur'an kıssalarında anlatılan olayları anlama ve kavrama hususunda katkısı olabileceğini düşündüğümüz konuları seçilmiştir. Bir diğer ifade ile işlediğimiz konuları açıklamada bahsi geçen disiplinlerin, araçsal kabiliyetinin yüksek olduğunu düşündüğümüz konularına daha yakın ilgi gösterilmiştir. Bu ilgi kaymalarının hiçbiri ne belli konuların önemli olmadığı ne de bazı konuların diğerlerine nispetle daha önemli olduğu anlamına gelir. Burada belirleyici yegâne unsur, Kur'ân kıssalarının işaret ettiği hususların anlaşılmasına ve ifade biçimine uygun araçları arama gayretidir. Bununla beraber Sosyal Psikoloji'nin bazı konularda diğerlerine oranla daha fazla araştırma ve ilerlemeye sahip olduğu da bir gerçektir. Biz de değerlendirme ve analizini yapacağımız konular açısından daha açıklayıcı ve yardımcı olabileceğini düşündüğümüz konuları ön plana çıkardık.

3.1. İnsan Etkileşiminin Oluşumu ve Kur'ân Kıssalarındaki İz Düşümleri

İnsan etkileşiminin oluşumu ve Kur'ân kıssalarındaki iz düşümlerine ilişkin olarak kıssalarda anlatılan olay ve olgular ile insan tiplerinin bu olaylar karşısında sergiledikleri tutum ve davranışlar üzerinde sosyo psikolojik bakış açısı ile Kur'ân kıssalarında ortaya konan değerler ve normlara uyan tutum ve davranışlar, sosyal kökenli güdüler olarak kabul edilen tutumlar, yapılanmamış uyaran durumlarındaki algısal tepkiler, iletişim, kolektif davranış biçimleri, güdüler, doğrudan sözel ifadeler vb. gibi konuların değerlendirme ve analizleri yapılmaya çalışılacaktır. Burada sözel ifadelerden yola çıkılarak yapılacak değerlendirmeler çalışmamızda oldukça geniş yer tutacaktır. Bu tür analizlerin sırf sözel ifadelere dayanılarak yapılabileceği ve bu yolla elde edilen bulguların, doğru sonuçlar olduğu da yapılan çalışmalarda da ifade edilmektedir.⁴¹⁴ Bunun yanında dilin kültürden bağımsız olmadığını, hatta büyük ölçüde kültürün bir ürünü olduğunu; dolayısıyla, bir dili kullanmakla, o dilin ait olduğu kültür evrenine girilmiş olacağı göz önünde bulundurulduğunda, Kur'ân'ın

⁴¹⁴ Curtis, *Social Psychology*, s. 22; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, Çev., Mustafa Atakay -Aysun Yavuz, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1996. s. 489.

muhataplarıyla kurduğu yakınlığın, kuşkusuz dil vasıtasıyla gerçekleştiğini ancak, dilsel düzeyden ibaret olmadığını belirtmek gerekir.⁴¹⁵

Sosyal psikoloji insanı, kültürü hem öğrenen hem de onu oluşturan bir varlık olarak gören bir anlayışla, insanın bunları yapabilme kapasitesinden yola çıkmaktadır. İnsan, canlılar âleminin öğrenen, meydana getiren ve bunları kültürel miras, yoluyla gelecek kuşaklara aktaran tek üyesi olmasından ötürü, insana özgü davranışların can alıcı noktası, onun tipik işleyiş düzeyini yöneten kapasitelerinde yatmaktadır. İnsanın tipik işleyişi de kavramsal düzeydedir. Kavramsal düzey ise insanın bebeklikten sonra kelimeler aracılığı ile iletişim kurması ve bu gelişimin onun psikolojik işleyişinin her evresine sinen kalıcı sonuçları olması anlamına gelmektedir. Kavramlar ise standartlaşmış genellemelerdir ve bunlar dil sistemlerinde kelimelerle ifade edilmektedir.⁴¹⁶

Kavramsal işleyiş kapasitesi, insanın kültür oluşturmasını ve bilgi birikimlerini, davranış standartlarını, inançlarını, tutum ve davranış biçimlerini vb. sonraki kuşaklara aktarmasını mümkün kılmaktadır. Ancak insan etkileşimi tamamıyla kültürel ürünlerin öğrenilmesi ya da birikimlerin oluşturulmasından ibaret değildir. İnsanlar gündelik yaşamlarında da anlam taşıyan nesnelere, icatları ya da ilişkileri kapsayan yeni durumlarda birbirleriyle etkileşimde buldukları zaman yeni kavramlar ortaya çıkar. Kavramlar genellikle nesne ve olayların hayatın can alıcı yönleri ile ilgisinden kaynaklanan ihtiyaçları yansıtmaktadır. İnsanlar kavramları, önemli etkinlikler içerisinde birbirleriyle etkileşimlerinde yani karşılıklı kelimelerin söylenmesi, konuşma, yazılı dil vb. yoluyla oluştururlar. Tipik olarak insanlar arasındaki etkileşim kavramsal düzeyde gerçekleştiğinden, sosyal psikolojik bakış, geçerli genel ilkeleri, bireyin işleyişi ile ilgili uyaran durumlarının özellikleri arasındaki ilişkilerden elde etmektedir.⁴¹⁷

⁴¹⁵ Özsoy, *Çağdaş Bir Sorun Olarak Kur'an'ın Anlaşılması Sorunu*, s. 42.

⁴¹⁶ Arkonaç, Sibel, *Sosyal Psikoloji*, Alfa Yay., İstanbul, 2001, s. 11; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.8.

⁴¹⁷ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s. 5.

3.1.1. Sosyal Durumların Deneyim ve Davranış Üzerine Etkisi

Sosyal durum, kişinin kendi işiyle uğraşı ilişkisini, iki veya daha fazla kişinin ilişkisini ya da organize bir grubun etkileşimini içerebilir. Burada amaç birey grup ve/veya grupların deneyim ve davranışları üzerindeki sosyal durumun etkilerini incelemektir. Zira bu etkiler bireysel ilişkilere, bireysel veya ortak kararlara ya da standart normlara yön vermektedir.⁴¹⁸

Herhangi bir psikolojik süreçle ilgili olarak geçerli genellemelere ulaşmada uyarıların ele alınmasının zorunlu olması gibi, sosyal uyaran durumlarının özellikleri de sosyal psikolojik bakışın önemli boyutlarından biri olmaktadır. Kişinin deneyimleri diğer insanlar tarafından doğrudan gözlenemediğinden onun deneyimleri, söylediği sözleri, bir hareketi ya da bir edimi, bazı davranışlarından çıkarılır.⁴¹⁹ Bu çıkarılmayı yalnızca davranışla da sınırlandırmamak icab eder. Bununla beraber bireyin sosyal durumlar karşısında oluşan ancak doğrudan gözlenemeyen önemli tepkilerini de ihmal etmemek gerekir. Çünkü insanların deneyimlerinin hemen ardından davranışın ortaya çıkması gerekmez; fakat sonraki davranışlar, ancak önceki deneyimler yoluyla anlaşılabilir.

Deneyim ve davranışın belirlenmesi nadiren tek yönlüdür. Birey pasif bir varlık olmadığından, belirleyici etkiler tümüyle bireye etki eden dış koşullara da atfedilmez. Birey doğduğu andan itibaren, dış etkilere -sosyal ya da değil- tepki verisi ve bunu özümseyişi, dış uyaran durumlarının özellikleri bireyin seçiciliği tarafından birlikte belirlenmektedir.⁴²⁰ Burada hemen şunu belirtmek gerekir ki Kur'an-ı Kerim'de varolan kıssalarla ilgili anlatımlar özellikle de deneyim ve davranışla ilgili olan mevcut veriler, dört başı mamur bir deneyim ve davranış analizi yapmaya imkan veriyor mu? sorusu kritik bir sorudur. Hemen belirtelim ki Kur'an-ı Kerim'de kıssalar bağlamında anlatılan deneyim ve davranışla ilgili her olayda "belirleyici etkilerin" tümü aynı netlikte verilmemiştir. Ancak belirleyici etkilerin tümünün her kıssada aynı netlikte verilmeyişi, bu anlamda sağlam bir anlama, değerlendirme ve analizin yapılmasını mümkün kılmadığı gibi bir iddia da

⁴¹⁸ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.119.

⁴¹⁹ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s.134-135; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.5.

⁴²⁰ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 295,341; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.6.

kanaatimizce doğru değildir. Zira Kur'ân mevcut verileriyle, insanların bilgi, birikim ve yetenekleri doğrultusunda ön yargıdan uzak bir bakış açısı ile okunup anlaşılmasını ve gerekli ibret ve öğüdün herkesin nasibince almasını mümkün kılan ilahi bir kitaptır. Aksini savunmak ise, Kur'ân'da belirli konuların anlaşılmaz olduğu gibi bir sonucu doğurabilir ki bu, Kuran-ı Kerîm için asla ifade edilmeyecek bir iddia olur. Zira bunun böyle olmadığını bizzat Kur'ân-ı Kerim şu ayetle ifade etmiştir: “*Bu İlahi bir kitaptır ki, ayetleri her şeyden bütünüyle haberdar olan hikmet sahibi (Allah) tarafından kendi içlerinde açık ve anlaşılır kılınmış, birbirleriyle açıklanmış ve ayrıca birbirleriyle bağlantılı olarak etraflı biçimde dile getirilmiştir.*”⁴²¹

Deneyim ve davranışı, bireyin kendi içinden ve onu çevreleyen kültür ve gruplardan gelen etkilerin ortak ürünü olarak görmek gerekir. Her iki etkinin de, belirli deneyim ve davranışları biçimlendirmedeki karşılıklı etkileşimine önem verilmektedir. Çünkü tüm durumların sonucunu önceden belirleyecek, egemen, değişmez bir şeyin olduğu iddia edilemez.⁴²²

İnsanın deneyim ve davranışını anlamada yalnızca bireyin kendisinden kaynaklanan etkileri belirlemek de her zaman yeterli olmayabilir. Bazen bireyin karşılaştığı uyaran durumlarının kapsam alanını ve özelliklerini bilmek gerekebilir. Burada sosyal etkiler yaratan durumlar da göz önünde bulundurulması gerekir. Deneyim ve davranış üzerindeki sosyal etkiler, sosyal durumun niteliğine göre değişebilmektedir. Çünkü davranışların sosyal belirleyicileri arasında, bireyin söz konusu durumda yer alan diğer sosyal etkiler ve ilişkiler söz konusudur.⁴²³ Standart sosyal etkiler, nesne, kişi ve olaylar karşısında gösterilen tepkiler, algı ve yargı üzerinde büyük bir etkide bulunduğunu gösteren deneyim ve davranıştaki farklılıklara, çokça örnek vermek mümkündür.⁴²⁴ Burada benzer pek çok durumu temsilen şu ayet örnek olarak verilebilir. “*Firavun ailesinden, inancını (o güne kadar) gizlemiş olan bir mümin (şöyle) haykırdı: ‘Rabbim Allah'tır dediği için adam mı öldüreceksiniz? Oysa o, size Rabbinizden kanıtlar getirmiştir. Eğer o, bir yalancı ise yalanı kendi aleyhine dönecektir; ama gerçeği söylüyorsa, sizi uyardığı (azabın)*

⁴²¹ el-Hud 11/1.

⁴²² Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 654; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.11.

⁴²³ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 270,271; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.143.

⁴²⁴ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s. 43-44; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 166.

*bir kısmı başınıza gelecek, çünkü Allah, (kendileri hakkında) yalan söyleyerek kendi kişiliklerini harcayanları doğru yola ulaştırmaz.*⁴²⁵ Ayette geçen “*inancını (o güne kadar) gizlemiş olan, Firavun ailesinden bir mümin*” ifadesi, ilişkilerin yönünü büyük oranda bir grubun yerleşmiş uygulamalarının ve standartlarının belirlediğine dair ikna edici kanıtlar sunmaktadır. Çünkü Firavun’a göre özgürlük, cari normların aleyhine bir talepte bulunulmadığı zaman “bahşedilmesi” gereken bir haktır. Firavun korku salmak suretiyle otoritesini tahkim ve devam ettirmenin hesabındaydı. “Burada yerleşik düzenin değişmesi için hiçbir geçerli neden görmemenin ötesinde, mevcut yapıyı daha da sağlam kılabilmek için her türlü tehdit ve yok etme kültürünü benimseyen ve zulüm taraftarları olan Firavun ve düzeni,⁴²⁶ müslümanlara inanç özgürlüğü tanımamanın onları köle olarak kullanmanın altında yatan gerçek nedenin kendi stratejisinin fantastik unsurlarının ötesinde kıran kırana süren bir hâkimiyet mücadelesi olduğu ise açıktı.

Firavun, karşısındaki bireyi kültür yapısının ve ideolojisinin dolacağı boş bir havuz gibi görerek, onun sosyal durumlar karşısındaki tepkilerini, baskıcı güç ile karşısında direnen ve yenik düşmesini umduğu ve buna gayret gösterdiği bireyle sürekli bir mücadele içinde olma eğilimindeydi. Yani Firavun isteğini yansıtan cari durum ile bu isteğin nesnesi konumunda olan bireyin kendi arzusu, güçlü bir çatışma içermekteydi.

İnsanların ortamın gerekleri ve baskısı nedeniyle rencide edici baskıdan dolayı beklenenden çok farklı davranıyor görünmemek için ellerinden geleni yaparken aslında hınçla dolu olduğu, gerçek fikirlerini ifade etmemek için kendilerini zor tuttıkları zamanlar olur. Sosyalleşmesi sırasında birey, uygulanan yaptırımlar kendi direncinden daha güçlü olmadıkça ya da sosyal değerler ve normlar kişisel olarak benimsediği değerlerle aynı olmadıkça genellikle uyuma karşı direnç gösterir. Bu durum, bireyi kültürün pasif alıcısı olarak düşünmenin doğru olmadığını bir göstergesidir.⁴²⁷ Esasen Firavunun yaptığı da bireyi, kültürün pasif alıcısı olarak görmekten çok farklı değildir. Hatta bir inanca bağlı olmayı ya da bir dine inanmayı dahi, kendi emrine bağladığını ifade eden stratejik bir belge niteliğindeki şu ifadeleri

⁴²⁵ el-Mü’min 40/28.

⁴²⁶ et-Taberi, *Câmiu’l-Beyân an-Te’vili’l-Kur’an*, XXIV/57.

⁴²⁷ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.7.

de bunun böyle olduğunun açık kanıtı idi: “*Ben size izin vermeden ona (Hz. Musa’ya) inandınız, öyle mi?*”⁴²⁸ Bu sözler, Firavun’un işgal ettiği makam ve sosyal statüsünün bir gereği olarak ortaya konan bu fiili asla kabul etmediğinin ve oldukça çirkin bulduğunun bir ifadesiydi.⁴²⁹ Oysa Hz. Musa’ya inananlar “inançlarının doğruluğuna öyle kâni olmuşlardı ki tehdit edildikleri en korkunç işkenceler karşısında bile, bundan vazgeçmeyi düşünmemeleri,”⁴³⁰ uygulanan yaptırımların konu inanç olduğunda, kendi dirençlerinden daha güçlü olsa ve bu yaptırımın şekli de işkence dahi olsa yaptırıma uymama yönünde direnç göstermeleri, imanlarına olan güçlü sadakatın yanında bireyi kültürün pasif alıcısı olarak düşünmenin doğru olmadığını bir göstergesi olacağını da düşünüyoruz.

3.1.2. Grupların Özellikleri ve Referans Çerçevesi

Grup yapısı, görelî bir kanun ve işlemler sisteminden, yani statü ve rol ilişkilerinden oluşur. Üyeler arasındaki bağıllık gruptaki her bir üyeyi bağlayan bir örüntü şeklinde az çok oturmuş olmasından dolayı ortak değerler, davranış standartları ve grup normları oluşmuştur. Artık her bireyin diğer kişiler nazarında bir sıfat ya da konuma sahip ilişki örüntüsü mevcuttur.⁴³¹ Bireyler arasında belirli statü ve rol ilişkileri olduğu ve bir dizi ortak değer ve ortak norma sahip oldukları ölçüde ancak bir gruptan söz edilebilmektedir.⁴³² Aksi takdirde grup, bir araya toplanmış tüm insan kümeleri için kullanılan bir terimi ifade etmektedir. Dolayısıyla bireyler arasında belirli statü ve rol ilişkisi, bir dizi ortak değer ve norm, grup için kritik kavramlardır.⁴³³ Firavun kendisine has bir üslûp ve erkanla emir ve yasakların kaynağını, kendisi kabul ederek hiç kimsenin emir vermeye yetkili olmadığını,⁴³⁴ bunu da statü ve rolünün verdiği güçten alarak “*Ey ileri gelenler! Sizin için benden*

⁴²⁸ el-A’raf 7/123

⁴²⁹ et-Tabatabai, *el- Mizân fi Tefsîri’l- Kur’an*, VIII/217.

⁴³⁰ Beydâvi, *Tefsîru’l-Beydâvi III/ 23*; Mevdudi, *Ebu’l-A’lâ, Tefhimu’l-Kur’an*, Çev., Heyet, İnsan Yay., İstanbul, 1996., II/83.

⁴³¹ Crutchfield, Richard, *Social Psychology and Group Processes*, Annu. Rev. Psychol, 1954, 5:173; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.15.

⁴³² Crutchfield, *Social Psychology and Group Processes*, 5: 176; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.14; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 304.

⁴³³ Crutchfield, *Social Psychology and Group Processes*, 5: 176; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.144.

⁴³⁴ Mevdudi, *Tefhimu’l-Kur’an*, IV/184.

başka bir ilâh tanımıyorum...⁴³⁵ biçimindeki sözünü “kendisinden başka İlah ve kendisi dışında bir ma’bud” olarak değerlendirenler olduğu gibi,⁴³⁶ “yaratıcı hakiki ulûhiyet sahibi anlamında değil yüce iktidar sahibi anlamında”⁴³⁷ olduğunu düşünenler de vardır. Yapılan değerlendirmelerden bağımsız olarak, Firavun, kendisi tarafından tanımlanan bu normatif dengeye göre toplumun diğer üyelerine bir perspektif, statü ve rol tayin etmekte olduğunu ve açıkça sınırları belli olmayan bir yetki ve kudretin kendisinde olduğunu iddia ettiğini ifade edebiliriz.

Üyeler arası ilişkiler ve grubun bir birim olarak devamlılığının sağlanması gibi konularda her grubun deneyim ve davranışlara ilişkin standartlarının ya da normlarının olması, grup için önemli olan konularda deneyim ve davranışların bu standart ve normlara göre düzenlendiğini göstermektedir.⁴³⁸ Bir grubun grup olarak devamlılığını sağlaması konusunda, deneyim ve davranışlara ilişkin standart ve normlara ihtiyaç vardır. Bu nedendir ki “*grup için önemli olan konularda*” deneyim ve davranışın, grup normlarına göre düzenlendiği ifade edilmektedir.⁴³⁹ Deneyim ve davranış ise bireye yalnızca dışarıdan etki eden ya da kişinin kendinden kaynaklanan faktörlere göre açıklanamaz. İç ve dış etkiler, birbirine etki ve tepkide bulunmak suretiyle, imgeleme, algılama, yargıda bulunma gibi hususlarda kendini gösteren belirli bir psikolojik örüntüyü biçimlendirmektedir. Dolayısıyla davranış, hem dış hem de iç faktörlerin birlikte belirlediği merkezi psikolojik bütünleşmenin ardından gelmektedir.⁴⁴⁰

Belli bir anda birbirine bağımlı bir şekilde işleyen dış ve iç faktörlerin tümü ise deneyim ve davranışların ‘referans çerçevesi’ni oluşturur. Referans çerçevesi, belirli bir durumda davranışı etkileyen uyarım art alanı olarak tanımlanmaktadır. Bu art alan göze çarpan uyarıların yanı sıra iç ve dış uyarıların içerebildiği gibi, düşünce

⁴³⁵ el-Kasas 28/38.

⁴³⁶ et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'an*, XX/77; el-Meraği, Ahmed Mustafa, *Tefsîru'l-Meraği*, Şirketü Mektebet-i ve Matbaat-i Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır, 1373/1953., XX/60.

⁴³⁷ er-Razi, Fahrudin, *et-Tefsîru'l-Kebir*, XXIV/252; Mevdudi, *Tefhimu'l-Kur'an*, IV/183,184.

⁴³⁸ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.144.

⁴³⁹ Crutchfield, *Social Psychology and Group Processes*, 5: 177; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.144

⁴⁴⁰ Schuman, Howard, Johnson, Michael,P., *Attitudes and Behavior*, Annu. Rev. Sociol. 1976.2:163; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s. 40.

ve anlamları da içerebilir. Dolayısıyla belli bir anda işleyen etkilerin oluşturduğu işlevsel ilişkiler sistemi de referans çerçevesi dâhilinde değerlendirilmektedir.⁴⁴¹

Referans çerçevesi, yargı ya da algı gibi psikolojik bir olgu değildir. Bu nedenle psikolojik bir olguya etki eden faktörler durumdan duruma farklılık göstereceğinden, çeşitli konuları spesifik olarak ele alırken bu kavramı “belirli deneyim ve davranışların referans çerçevesi” olarak belirtmekte yarar vardır. Zaten herhangi bir yargıyı belirleyen referans çerçevesinde, birbirleriyle ilintili birden fazla dayanağın var olması da ortak etkilerinin net bir kanıtıdır.⁴⁴²

Belirli bir anda etkili olan, birbirleriyle işlevsel olarak ilişkili iç ve dış faktörlerin, ortaya çıkan tepkinin referans çerçevesini oluşturduğunu ifade etmiştik. Gözlemlenen davranış sözel olsun veya olmasın, kendi uygun referans çerçevesi veya ilişkiler sistemi dâhilinde incelendiğinde ancak tam olarak anlaşılabilir ve değerlendirilebilir. Referans çerçevesi kavramı, daha ziyade psikolojik yapıyı ve dolayısıyla davranışı belirleyen belli bir anda etkili olan faktörler arasındaki işlevsel ilişkiler sistemine karşılık gelmektedir. Dış faktörler, bireyin dışındaki nesnelere, olaylar, diğer kişiler ve topluluklar, kültürel ürünler vb. uyaran durumlarıdır. İç faktörler ise güdüler, duygular, tutumlar, kişinin genel durumu ve önceki deneyimlerinin etkilerinden oluşur. Bu anlamda veriler, sözel veya sözel olmayan, gözlemlenen davranış öğelerinden ve dış uyaran durumlarından oluşmaktadır. Tutum, deneyim ve güdü ise spesifik durumlarda gözlemlenen davranıştan çıkarsanır. Açık eylem, söylenen veya yazılı kelimeler, incelikli mimikler ve jestler, hep davranış olarak değerlendirilmektedir. Deneyim ve davranış bütünlüğü bu eylemler arasında söz konusu olmaktadır.⁴⁴³

Deneyim ve davranış bütünlüğü ilişkili olarak sosyal faktörlerin etkileri incelenirken, kişinin bu etkileri içeren uyaran durumlarıyla ilişkili güdü ve tutumları bağlantılı olarak ele alınmaktadır. Aksi takdirde o anda referans çerçevesinin

⁴⁴¹ Schuman, Howard, Johnson, Michael, P., *Attitudes and Behavior*, 2:186; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s. 41.

⁴⁴² Wilpert B., *Organisational Behavior*, Annu. Rev. Psychol. 1995.46:82; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.72; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 201-202.

⁴⁴³ Schuman, Howard, Johnson, Michael, P., *Attitudes and Behavior*, 2:177; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.80.

parçaları olarak etkili olan bazı önemli iç faktörler göz ardı edilmiş olacaktır. Dış uyaran durumlarının yapısı azaldıkça, sosyal etkilerin görece ağırlığı, dış sosyal dayanaklar ile iç faktörleri oluşturan güdüler ve tutumlar arasındaki ilişki bağlamında anlaşılabilir.⁴⁴⁴ Bu anlamda Kur'ân kıssalarındaki bazı olgular, deneyim ve davranışın uygun referans çerçevesi dâhilinde ele alınacaktır. Buna geçmeden önce deneyim ve davranışın referans çerçevesini anlamaya katkısı olacak uyaran durumlarına kısaca değinmenin yararlı olabileceğini düşünüyoruz. Uyaran durumları genellikle iki başlık altında incelenmektedir:

a. Yapılanmış Uyaran Durumları

İnsanların çevresindeki uyaran dünyası, birey, topluluk, nesnelere ve görünür dünyadaki bütün hatlardan oluşmaktadır. Bu tarz yapılanmış uyaran durumlarıyla insanlar ilgilendiği zaman algı yapısı genel anlamda maddi yapılara karşılık gelir. Ancak yapılanmış uyaran durumlarının bireyin psikolojik yapılandırma seçeneklerini sınırlandırdığını ifade etmek gerekir.⁴⁴⁵

b. Yapılanmamış Uyaran Durumları

Yapılanmamış uyaran durumlarında psikolojik yapılandırma seçenekleri artar ve çeşitli derecelerde nesnel yapı eksikliği gösteren uyaran durumlarına karşılık gelir. Çeşitli derecede nesnel yapı eksikliği gösteren uyaran durumları vardır. Böyle durumlarda hatlar, zamanın başlangıç ve bitim noktaları, nesne ve olayların sırası kesin bir şekilde tanımlanmıştır. Sağlam nesnel dayanakları yoktur. Bu nedenle psikolojik yapılandırmada çeşitli seçenekler mümkün hale gelmektedir. Uyaran durumunun nesnel yapısı azaldıkça, örüntüsü zayıfladıkça, belirsizliği arttıkça, daha karışık hale geldikçe ve durum ya da olayın sınır çizgilerinin kesinliği azaldıkça algısal yapılandırma seçenekleri artış göstermektedir. Bu türden uyaran durumlarına yapılanmamış uyaran durumları adı verilmektedir.⁴⁴⁶

Uyaran durumu ne kadar az yapılanmışsa referans çerçevesindeki iç faktörlerin görece etkisi de o kadar büyük olmaktadır. Bir diğer ifade ile uyaran durumlarının

⁴⁴⁴ Şerif, Muzaffer, *An Outline of Social Psychology*, s. 138; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.82.

⁴⁴⁵ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 93,100-102; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.81.

⁴⁴⁶ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 100-101; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s. 81-82

yapılanması azaldıkça bireyin tutumları, özdeşleşmeleri, geçmiş deneyimleri ve iç faktörleri, bireyin psikolojik yapısı üzerindeki görece etkileri olarak artış gösterecektir. Uyarıcı durumu ne kadar az yapılmışsa, referans çerçevesindeki dış faktörlerin görece etkisi de o kadar büyük olur. Uyarıcı durumu, ne kadar az yapılmış ve ne kadar belirsizse, psikolojik yapılandırmadaki kişisel telkin, bilgi, grubun talepleri, çoğunluğun fikri gibi sosyal faktörlerin etkileri de o kadar fazla olacaktır.⁴⁴⁷ Kıssalarda pek çok peygamberin gönderildikleri toplulukların grup liderleri ve seçkinleri belli bir zümre tarafından tapınma nesnesi ve adeta bir ihtiyaç nesnesi olarak kabul ettikleri putlara yüklemiş oldukları güç ve fonksiyonların bu veriler ışığında daha anlamlı hale geldiği kanaatindeyiz. Zira o toplumlarda putların mevcut gerçeklik durumuna daima grup liderleri ve seçkinleri sınıf (mele), suni bir şekilde tanrı olma özelliği atfetmek suretiyle putları adeta yüksek gerilimli enerji alanları haline getirip, onları dokunulmaz ve ancak tanımladıkları anlamda anlaşılması gerekli varlıklar olarak niteleyip, böylece insanların algı ve yargı alanlarına yön vermek suretiyle gizemli bir referans çerçevesi oluşturma ve bunu devam ettirme çabasında olmuşlardır.⁴⁴⁸ Oysa burada söz konusu uyarıcı durumunun nesnesi olan putlarla ilgili olarak mevcut yapı, yapılandırılmamış olsa bu durumda oluşacak referans çerçevesindeki dış faktörlerin etkisi de uyarılmış bir biçimde inşa edilmiş olmayacak ve belki de insan kendi fitrat verileri doğrultusunda daha farklı bir düşünce sistematiği oluşturabilecekti. Oysa bırakın böyle bir olgusal alanın oluşmasını, farklı bir düşünce yapısı oluşturacak⁴⁴⁹ algısal bir yapıya dahi izin verilmemiştir.

Her ne kadar referans çerçevesi içinde parçalar olarak işlev gören faktörlerin tümü diğer parçaları etkiliyorsa da, bazı belli faktörler ya da belirli bir faktör, yapının ana niteliğini belirlemede *sınırlayıcı* etki göstermektedir. Sınırlayıcı faktörler değiştirilirse veya ortadan kaldırılırsa yapının ve diğer parçaların niteliği değişir ya da dönüşür. Bu sınırlayıcı ağırlıklı faktörlere referans çerçevesindeki ‘*ana dayanaklar*’ adı verilmektedir. Dayanak kavramı, kişinin bir sosyal grubun üyesi olmasının veya kendisini bir sosyal gruba ilişkilendirmesinin sonuçlarını anlamada

⁴⁴⁷ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s. 82; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 103.

⁴⁴⁸ Ayetler için bkz: 26/71; 37/36; 46/22; 6/136; 25/42.

⁴⁴⁹ el-A'raf 7/123.

esaslı bir görev görür. Bir kişinin temel grup dayanağında meydana gelen değişiklik, yani referans gruplarının değişmesi, kişinin kendisinin veya diğer kişilerin özellikle hedef almadığı pek çok tutumunda da değişiklikler ortaya çıkarır.⁴⁵⁰

Uyaranların yapılanmış ya da yapılanmamış olması algının ve yargının organizasyonunu da etkiler. Bu konu ile ilgili olarak şöyle denilebilir: ‘*Bütün peygamberlerin getirmiş oldukları mesajlar da uyaran durumunun yapılanmış halidir.*’ Ancak bu görüş doğru değildir. Zira bütün peygamberlerin getirmiş oldukları mesajlar, uyaran durumunun yapılanmamış halidir. Çünkü peygamberler mesajlarını, insanların özgür iradelerine Allah’tan aldıkları asli formuna uygun yani nesnel yapısıyla sunmaktadırlar.⁴⁵¹ Onu farklı hale sokacak bir davranışa asla girmezler. Allah’ın mesajını insanlara olduğu şekliyle aktarırlar. Teemmülü, tefekkürü ve tercihi insana bırakırlar.⁴⁵² Ancak, Allah’ın insanlara gönderdiği vahiylerin hüküm ve şeriatına ilişkin kimi konuları daha iyi anlamaları için onların istidat ve kabiliyetlerine muvafık üslûpla⁴⁵³ algı ve yargılarının sağlam bir referans çerçevesi oluşturma sürecine ‘vahyin işareti doğrultusunda bir açıklama’⁴⁵⁴ getirdikleri de ifade edilmelidir. Bu da esasen Kur’ân tarafından peygamberlerin asli vazifeleri olarak tanımlanmaktadır.⁴⁵⁵ Bir vahyin nesnel yapısını açıklama ile vahyin uyaran yapısını değiştirmek çok farklı şeylerdir. Dolayısıyla durum, vahyin nesnel yapısının tüm çıplaklığı ile peygamberler tarafından hedef kitleye iletilmesinden ve onun resmedilmesinden ibarettir. Aynı zamanda şunu da ifade etmek gerekir ki, peygamberlerin getirdikleri vahiylerin referans çerçevesi, insanların, görelî etkilerinin büyük olduğu iç faktörlerine seslenmektedir. Yani onların duygu, düşünce, tutum, geçmiş deneyim ve psikolojik yapısına yapılan bir çağrıdır ve sonuç itibarıyla tembih eder bir üslûpla da bunun böyle olduğunu, peygamber zincirinin son halkası olan Hz. Muhammed’e Yüce Allah şöyle ifade etmiştir: “*Biz insana yolu/yöntemi gösterdik; şükredici, ya da nankör olması artık kendisine kalmıştır.*”⁴⁵⁶

⁴⁵⁰ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 201-202; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.83.

⁴⁵¹ Âli-İmran 3/20; 5/67,99

⁴⁵² el-İnsân 76/3; 10/108

⁴⁵³ el-Meraği, *Teşîru'l-Meraği*, XIV/89.

⁴⁵⁴ en-Nahl 16/44

⁴⁵⁵ el-Maide 5/67

⁴⁵⁶ el-İnsan 75/3

3.1.3. Grup Yapısı ve Tutumların Oluşması

Ortak güdü, tutum ve davranış, referans çerçevesi ve ortak problemi olan kişiler arasında belli bir süre boyunca tekrarlanan etkileşimlerde birliktelik, grup durumları haline gelir. Ancak bir yapının veya organizasyonun bir dizi normunun oluşması grubun ortaya çıktığına işaret eden diğer bir göstergedir. Bireyler süreç içerisinde grup üyeleri haline gelirken, etkileşim sürecinin sosyal etkileri de yön ve derece bakımından daha belirgin ve daha kestirilebilir hale gelmektedir.⁴⁵⁷

Etkileşim sırasında ortaya çıkan gruplara has özellikler, grup yapısı ve karşılıklı ilişkilerle ilgili etkinlikleri düzenleyen normlardır. Grup özelliklerinin ortaya çıkması ve istikrara kavuşması için gerekli olan unsurlardan ortak bir güdü ve ortak bir probleme kısaca değinmekte yarar var. Ortak problem, bireylerin etkileşimde bulunduğu koşullarda ortaya çıkar. Gruba dışarıdan tayin edilmezler. Belli sayıda kişinin ortak bir yoksunluk güdüsü veya bireysel çabalarla ulaşamayacakları hedefleri varsa, bu kişiler birbirleriyle etkileşimde bulunma eğilimi gösterirler. Bu durumda etkileşim, ortak problemler etrafında yoğunlaşır. Dış koşullarda etkileşim sürecini kesintiye uğratmadığı takdirde ortak problem uzun süreli bir etkileşime yol açabilmektedir. Bu etkileşim sürecinde katılımcıların statülerinin farklılaşmasıyla da grup yapısı oldukça biçimlenir. Buna paralel bir biçimde ortak duyguları ifade eden bazı sloganlar, kavram ve ifadeler ile ilgili standartlar ve grup normları doğar. Belirli sayıda bireyin deneyim ve davranışını düzenleyen bir yapı ve bir dizi norm gözlediğinde zaten bir grubun oluştuğu söylenebilir. Grubun organizasyonu, bir dizi standardı veya normu olan bir yapının oluşması yani tek tek üyelerin belli tutumları ve beklentileri oluşturması anlamına gelmektedir.⁴⁵⁸ Dolayısıyla bu durumdur ki sonuçta belli konu ve durumlara ilişkin bazı önemli genellemeler yapma imkânı sunmaktadır.

Sosyal Psikoloji, kendisini temel ilgi alanlarından biri olan sosyal tutumları inceleyen bir alan olarak da tanımlamıştır. Zira sosyalleşme sürecinin sonuçları, kişinin sosyal tutumlarında ve bu tutumları yansıtan söz ve eylemlerinde ortaya

⁴⁵⁷ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.181; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 188.

⁴⁵⁸ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 189; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.181-184.

çıkılmaktadır.⁴⁵⁹ Tutumlar konusuyla ilişkili inceleme ve araştırmalar sonucundaki görüş ve bulgularıyla katkıda bulunan sosyal bilimciler tutumu “sosyal değerler bireyde karşılık geldiği şey”⁴⁶⁰ olarak tanımlamışlardır. Bir tutumun oluşması, kişinin artık ilgili konu veya kişiye karşı nötr olmadığı anlamına gelir; bu nötr olmama hali kişi için olumlu ya da olumsuz anlam taşır. Bir tutum, duruma göre belli bir beklentiyi, standardı veya amacı belirler.⁴⁶¹ Örneğin dinine bağlı birisi, dininin değerleri hakkında ileri geri olumsuz şeyler söyleyen bir kişiyi ‘tikindirici’ bulur ve ona bu davranışının gereği bir karşılıkla yönelebilir. Bu kişinin anlam dünyasında önem taşıyan tutum, bir güdünün sahip olduğu temel özellikleri yansıtmaktadır. Böyle bir tutum kişinin bazı olayların lehinde ya da aleyhinde olması sonucunu doğurmaktadır.⁴⁶²

Birey temasta olduğu kişilerle, durumlarla ya da gruplarla ilişkili olarak tutumlar oluşturur. Bir kez oluştuktan sonra bu tutumlar, kişinin ilgili durumlara veya kişi ya da gruplara karşı karakteristik bir biçimde tepki göstermesine yol açmaktadır. Sözel ya da sözel olmayan davranıştan çıkarsanacak karakteristik özellik, bu özelliği açığa çıkaran uyaran durumlarıyla ilişkili işlevsel hazır olma halidir. Çünkü sosyal bir tutum, sosyal nesnelere verilen tepkilerdeki tutarlılıktır. Tabii ki bir kural olarak, sosyal bir tutumu açığa çıkaran bu tepki tutarlılığı, yalnızca tek bir bireyde değil, aynı grubun ya da topluluğun diğer üyelerinde de görülebilmelidir.⁴⁶³

Söz gelimi tekrar tekrar tutarlı bir biçimde birey ya da topluluğun bir nesneye saygı gösterdikleri görüldüğünde, bu durumda kişilerin o nesneye karşı bir tutumları olduğu rahatlıkla çıkarsanır. Örneğin Hz. İbrahim’in kavminin “Putlara tapıyoruz ve onlara tapmaya devam edeceğiz”⁴⁶⁴ şeklindeki sözleri, bu tutumlarının sosyal uyaran durumlarıyla ilişkili olarak oluşmuş olmasından ötürüdür. Yine “ Firavun ve

⁴⁵⁹ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 174; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s. 489.

⁴⁶⁰ Şerif, Muzaffer, *An Outline of Social Psychology*, s. 228; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s. 498; Şerif, *An experimental approach to the study of attitudes*, *Sociometry* (1937) s. 90-98; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 147.

⁴⁶¹ Tesser, Abraham, *Attitudes and Attitude Change*, *Annu. Rev. Psychol.* 1990.41:497; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s.122; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.490; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 179-180.

⁴⁶² Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 122; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.491; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 264.

⁴⁶³ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 306; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.491; Copmpell D. *The İndirect Assesment*, s.15-38

⁴⁶⁴ eş-Şuara 26/71

buyruğunda olanlar, yeryüzünde haksız yere büyüklük taslayarak Allah'a döndürülmeyeceklerini sanma tutumları da,⁴⁶⁵ erişmiş oldukları sosyal konumlarını kaybetmek istememeleri, ilgili konu ve diğer nesnelere karşı tutumlarının göstergeleri olarak görülebilir.

Bir kişiyi kendi referans grubunun iyi bir üyesi yapan temel özellik, bu grupla ilişkili olarak oluşturduğu tutumlardır. Bir kişiye grubunun ya da kültürünün karakteristik özelliğini veren somut belirtiler, psikolojik biçimler açısından bakıldığında o kişinin somut durumlarda sergilediği tutumlardır. Çünkü bu tutumlar, o referans grubunun dolayısıyla o referans çerçevesinin ürünleridir. Kısacası, insanın sosyalleşmesi ve referans çerçevesi⁴⁶⁶, esas olarak, referans grubuna ve/veya grubun normlarına ilişkin oluşturduğu tutumlarında ortaya çıkar.⁴⁶⁷

Bulgular, referans çerçevesinin değişmesiyle o referans kaynağından beslenen bireyin bile standart ve yargılarının değişebileceğini göstermektedir.⁴⁶⁸ Zira tutum, ilgili uyaranla ilişkili olarak karakteristik veya tutarlı bir davranış tarzı belirlemektedir. Tutum, belirlenen kavramsal içeriğin muhafaza edilebilmesi ve psikolojik bir kavram haline dönüşerek öneminin azalmaması için belli kriterler kullanılarak ayırt edilmiştir.

Tutumlar doğuştan gelmez, belli nesne, kişi grup ya da olaylarla ilişkili olarak oluşturulur ya da öğrenilir. Bu kriter aynı zamanda tutumu, ileride işleyeceğimiz biyolojik kökenli güdülerden ayırır. Örneğin, açken yiyecek arzulamak biyolojik kökenli bir güdü olurken; yoksul kişiye muhtaç olduğu şeyi vermeyi arzu etmek bir tutumdur ve bu tutum bir referans çerçevesine işaret etmektedir. Tutumlar az çok kalıcıdır; öğrenilirler ve değişmelerine yol açan koşullar ve etkiler yoluyla da değişirler. Bir özne-nesne ilişkisini içerdiğinden göndergelerle ilişkili olarak oluşturulur ya da öğrenilir. Bu sayede de kişinin bir konuda hangi konumda yer aldığına işaret edecek tutumları açığa çıkarmaktadır.⁴⁶⁹

⁴⁶⁵ el-Kasas 28/35

⁴⁶⁶ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 201.

⁴⁶⁷ Crutchfield, *Social Psychology and Group Processes*, 5: 176; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.492.

⁴⁶⁸ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 176; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.493.

⁴⁶⁹ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.495-496; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 136.

Pek çok tutum, kişinin grup değerleri ya da normlarıyla ilişkili olarak oluşur. Sosyal standartlar ya da normlar, genelde değer yargılarının kısa ifadesidir. Bu arada şunu da ifade etmek gerekir. Sosyal tutumu diğer tutumlardan ayıran bir özelliğinde tutumun sosyal uyaran durumlarıyla ilişkili olarak oluşması ve grubun ya da belli bir toplumun üyeleriyle paylaşılması⁴⁷⁰ olduğunu ifade etmek gerekir. Sosyal değerler veya normlar üyelere eğitimlerinin, yetişmelerinin ve sosyalleşme süreçlerinin vazgeçilmez bir parçası olarak aktarılır. Üye olmak, büyük ölçüde grubun değer ve normlarını içselleştirmek anlamına gelmektedir.⁴⁷¹

3.1.4. Liderlik ve Otorite

Aynı amaç doğrultusunda bir araya gelen kişiler arasındaki iletişimde hiyerarşik statü düzenlemesiyle bir grup yapısı istikrara kavuştuktan sonra grubun kendi sorunlarıyla başa çıkabilecek kapasiteye sahip bir kişinin seçilmesi gündeme gelmektedir. Etkinlik önerilerini teşvik edecek, beklentileri gerçekleştirecek birisinin yani liderin seçilmesi gerekir.⁴⁷²

Liderler, binlerce yıldır, tarih, toplumsal felsefe ve siyasetin konusu olmuştur. Liderlik çalışmalarının amacı ise sosyal yaşamdaki gerçek liderleri anlamaktır. Liderliğin diğer insanlarla ilişkili olarak meydana geldiği açıktır. Hiç kimse kendi kendine karar almaz. Dahası liderlik, diğer insanlara nispetle kesin ilişki türlerini içerir. Lider olan kişi bir sosyal grubun parçasıdır ve diğer kişilerle ilişkileri, statü ve rol ilişkileridir. Grup yapısının başlangıç düzeyi olan birliktelik durumlarında bazı kişiler diğerlerinden daha baskın olabilir. Etkileşim sürerse muhtemelen bu kişilerden biri lider olur. Bu kişi kendi yüksek statüsü ve diğer bireylerle karşılıklı ilişkileri istikrara kavuştuğu ölçüde gerçek lider olur. Grup oluşumu sürecinde ilk istikrara kavuşan statülerden biri genelde liderin statüsüdür. Lider, grubun statü ilişkilerinde en yüksek konuma sahiptir. Grubun diğer üyeleriyle karşılıklı ilişkiler

⁴⁷⁰ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 188; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s. 497.

⁴⁷¹ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 671; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s. 497.

⁴⁷² Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 344; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.186.

sürdürür. Bu karşılıklı ilişkiler ve beklentiler, onun gruptaki liderlik rolünü tanımlar.⁴⁷³

Yapılan araştırmalar liderlerin, grubun etkinlikleri ve değerleriyle ilgili çeşitli yetenek, beceri ya da kişisel özelliklerin en az birinde, grubun diğer üyelerinden üstün olduklarını açığa çıkarmıştır. Grupta öne çıkan beceri ve yetenekler, liderin kişiliğine olduğu kadar, grubun değerlerine, amaçlarına ve geleneklerine de bağlıdır.⁴⁷⁴

Lider olan kişi belirli bir durumda söz konusu sorunun ya da amacın gerektirdiği bir nitelikte diğerlerinden üstün olan kişidir. Liderlik hem sosyal durumun hem de kişiliğin bir fonksiyonudur. Lideri, lider yapan kişisel niteliklerin sosyal bir durumda görülmediği zamanda, gizli bir biçimde var olduğunu söylemeyi haklı çıkaracak hiçbir neden yoktur.⁴⁷⁵ Şüphesiz hiçbir statü ilişkisinin ya da grup normunun gelişmediği bir grupta, lider olarak bir kişi saptamak mümkün değildir.⁴⁷⁶ Dolayısıyla liderlik ve lider kavramları, grup kavramına bağlıdır. Grupların az çok istikrarlı bir statü ve rol ilişkilerinden ve bir dizi normdan oluşan yapıları vardır. Liderlik, organize bir grupta bir statü ve bir rol olmasından ötürü organizasyonun ürünü olarak gelişen değerler ya da normlar, liderliğin anlaşılmasında vazgeçilmez unsurlar olarak değerlendirilmektedir.⁴⁷⁷

Herhangi bir eylemin en büyük garantisi liderin onayı olduğundan, diğer üyeler, liderin arzu ettikleri yönde davranması ya da diğer üyelere baskı yapması için uğraşırlar. Lider, yetki ve iktidarda daha fazla hak sahibi olmasının yanı sıra daha fazla saygınlığa da sahiptir. Bütün bu özelliklere ve imtiyaza karşın liderin, grubun yaptığı her şeyde en iyi olması gerekmez, ancak grubun özellikle ilgilendiği uğraşılarda bir takım becerileri olması ve bazı yönlerden de herkesten üstün olması gerekir.⁴⁷⁸ Hz. Musa, Firavun'un sihirbazlarının sihirlerini boşa çıkarması üzerine⁴⁷⁹

⁴⁷³ İsen, Galip, Veysel, Batmaz, *Ben ve Toplum*, Salyangoz Yay., I. Baskı, Ankara, 2006, s. 246; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s. 210; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 347.

⁴⁷⁴ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 671; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.210; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s.349.

⁴⁷⁵ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 347,349; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.211; Gibb, s.268; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 346.

⁴⁷⁶ Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 314,315; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.214.

⁴⁷⁷ Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 335; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s. 215.

⁴⁷⁸ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 351; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s. 216; Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 337.

⁴⁷⁹ et-Taha 20/69

“...büyücüler saygıyla hemen yere kapandılar; ve "Biz artık Musa ile Harun'un Rabbine inanıyoruz!" diye çağırıştılar.”⁴⁸⁰ Bunun üzerine Firavun kendi grubunun değerlerine, amaçlarına ve geleneklerine bağlı bir şekilde ve kendinde tarifi imkansız bir güç vehmederek insanın özgür iradesi ile seçmesi gereken dini inancı, kendi iznine bağlı bir eylem biçimi ve yerleşik düzenin kendisine bunu bir hak olarak vermiş olduğuna inandığı bir “yetki” olarak görüp, “Demek, ben size izin vermeden önce ona (Mûsâ'ya) inandınız ha!...”⁴⁸¹ biçiminde, ortaya konan eylemi düşünceden ve tefekkürden uzak, dahası bir cürüm olarak değerlendirip karşı çıktıktan sonra⁴⁸², bu davranışlarından ötürü adamlarının “... ellerini ve ayaklarını çaprazlama keseceğini ve mutlaka onları hurma dallarına asacağını...”⁴⁸³ söyledikten sonra “...Hangimizin azabı daha şiddetli ve daha kalıcıymış, mutlaka göreceksiniz.” şeklindeki beyanıyla, garip bir biçimde azabın şiddeti üzerinden, Musa'yı zayıf görmesinden ötürü birazda tahkir içeren bir tarzda⁴⁸⁴ Musa'nın gücü ile kıyasa kalkışmıştır. Burada inançla ilgili bir eylemin en büyük karar mekanizması liderin onayı olduğundan, diğer üyelerin, liderin arzu ettiği yönde davranmaları bir gereklilikten öte, belkide yaşamak için bir zorunluluktur. Aslında bu tür durumları liderlik kavramının kapsamı alanında dahi izah ve analiz etmek oldukça zor olduğunu düşünüyoruz. Ancak liderlik kavramı altında yeterince izah ve analiz edememenin esasen daha derinlikli bir algı ve olgu arasındaki ilişki ameliyesini geliştirdiği de rahatlıkla ifade edilebilir.

Liderin sahip olduğu yetki ve saygınlık karşısında, elbette yerine getirmesi gereken sorumluluklar ve kendisinden beklentiler de vardır. Bu beklentilerin bir sonucu olarak liderin sözünü tutması, üyelerine sadık kalması, grup değerlerine ve normlarına uyması beklenir. Lider beklenen bu düzeye ulaşamazsa, saygınlığını hatta statü yapısındaki konumunu yitirir. Bundan ötürüdür ki, grup üyelerinin liderlerden beklentileri daha fazladır ve lider kendisi için daha yüksek standartlar belirlemek durumundadır. Ayrıca lidere uygulanan hoş görülebilir davranış

⁴⁸⁰ et-Taha 20/70

⁴⁸¹ et-Taha 20/71

⁴⁸² el-Meraği, *Tefsîru'l-Meraği*, XVI/130.

⁴⁸³ et-Taha 20/71

⁴⁸⁴ el-Meraği, *Tefsîru'l-Meraği*, IX/131.

yelpazesi, amaçları açısından grup için önemli olan meselelerde diğer grup üyelerine kıyasla daha dar bir alana sahiptir.⁴⁸⁵

Grup bir meseleyle yüzleştğinde, grup normunun biçimlenmesinde lider, diğer grup üyelerinden daha tesirlidir, dolayısıyla da bu normların biçimlenmesi hakkında daha çok düşünür ve korunmasına özen gösterir.⁴⁸⁶ Lider ufak tefek değişiklikler yapabilirse, normun sınırlarını veya kendisini değiştirmek daha kolay olabilmektedir. Ancak yapılan çalışmalar, grup işlevleri değişmediği sürece normun değiştirilmesinin ve/veya başka normun benimsenmesinin aşırı derecede zor olduğunu göstermektedir.⁴⁸⁷ Zira insanları asıl yönlendiren liderlerdir. Onlar çoğu zaman gruplarını kendi istek ve arzuları doğrultusunda yönlendirme eğiliminde olabilmişlerdir. Onlarda olmayan değişiklik doğal olarak kitleye de yansımacaktır. Sonuç olarak sosyal normların lidere çizdiği sınırlar, normların zayıflaması, hatta yıkılması ile ancak daralmıştır.⁴⁸⁸

Kur'ân-ı Kerim'de kıssalar bağlamında anlatılan bazı haberlerde, kimi peygamberlerin mücedelesinden bahsedilirken onların tevhid mücadelesi özet bir formda verilmiş ve bu formda peygamberler ile o toplumların veya grubun liderleri, bir diğer deyişle “seçkinleri!” ile olan diyaloglarına dikkat çekilmiştir. Onların verdiği cevapların içerdiği mesaj ve yüklenmiş oldukları liderlik misyonlarının gereği ve grup üyelerinin beklentilerini de kendi istek ve arzuları doğrultusunda yönlendirme eğiliminde olduklarından ötürü Kur'ân onların söylediklerini ön plana çıkarmıştır. Kendi kavmine peygamber olarak gönderilen Hz. Nûh'un “*Ey kavmim! Allah'a kulluk edin, sizin için O'ndan başka hiçbir ilâh yoktur. Şüphesiz ben sizin adınıza büyük bir günün azabından korkuyorum*”⁴⁸⁹ diyerek tevhid, ahiret ve nübüvete ilişkin dinin usullerini izah eden⁴⁹⁰ gayet naif bir içeriğe sahip olan bu uyarısına, kavminin lider kadrosu, ilahlarını terk etmeyi düşünmediklerinden yapılan

⁴⁸⁵ Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 339; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.217.

⁴⁸⁶ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 356; ; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.219.

⁴⁸⁷ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 352; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.219.

⁴⁸⁸ Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 338; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 405; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s. 219.

⁴⁸⁹ el-A'raf 7/59

⁴⁹⁰ et-Tabatabai, *el- Mizân fî Tefsîri'l- Kur'an*, VIII/174.

teklif oldukça garip karşılanmış⁴⁹¹ ve “*Biz seni açıkça bir sapkınlık içinde görüyoruz*”⁴⁹² diyerek cevap vermişlerdir. Benzer bir şekilde Ad kavmine gönderilen Hud peygamberin “... *Ey kavmim! yalnızca Allaha kulluk edin: Ondan başka tanrınız yok. Hal böyleyken yine de Ona karşı sorumluluk bilinci duymayacak mısınız?*”⁴⁹³ uyarısına kavminin ileri gelenlerinden inkâr edenleri, Hud’un kendi ilahlarını terk etmek suretiyle onların şefaatinde yoksun kalmasının, hak ve doğru olandan uzaklaşmak anlamına geldiğini ifade ederek onun risaletini inkar etmiş⁴⁹⁴ ve “...*Doğrusu, biz seni akli kıt biri olarak görüyoruz ve üstelik yalancının biri olduğunu sanıyoruz!*”⁴⁹⁵ diyerek karşılık vermişlerdir. Yine Medyen halkına gönderilen Şuayb peygamberin “*Ey kavmim, Yalnız Allah’a kulluk edin; sizin Ondan başka tanrınız yok! Rabbinizden işte apaçık bir duyuru geldi size. Öyleyse (bütün işlerinizde) ölçüyü tartıyı tam olarak gözetin, hukuken kendilerinin olan şeyden insanları yoksun bırakmayın; ve iyi bir düzene kavuşturulduktan sonra kalkıp yeryüzünde bozgunculuk yapmayın: (bütün) bunlar sizin iyiliğiniz için; tabii, eğer inanırsanız*”⁴⁹⁶ uyarısına, Şu’ayb’in kavminin eşrafından olup Şuayb’a iman etmeyi gururuna yediremediklerinden büyüklük taslayanlar⁴⁹⁷, şöyle derler: “*Ey Şuayb! Andolsun, ya kesinlikle bizim dinimize dönersiniz ya da mutlaka seni ve seninle birlikte inananları memleketimizden çıkarırız.*”⁴⁹⁸

Bu ayet pasajlarında ilgili toplumların üyelerinden ziyade önderlerin sözlerinin ön plana çıkması veya Kur’ân’ın onların sözlerini muhatap alması, kitle üzerinde varolan güçlerinden ve bu güçlerinde saklı bulunan sevk ve idare kabiliyetlerinden ötürü olmasının da muhtemel olduğunu ifade edebiliriz. Zira Hz. Nuh’un “kavminin serveti ve çocukları yüzünden hızla yok olmaya doğru giden kimselere uymaları”⁴⁹⁹; “sağ bırakılmaları halinde, kendisine kulluk edenleri hep saptırmaya çalışıp yalnızca fesada ve inatla sürdürülen nankörlüğe sebep olacakları”⁵⁰⁰ ve böylece “pek çok

⁴⁹¹ et-Tabatabai, *el-Mizân fî Tefsîri'l-Kur'an*, VIII/174.

⁴⁹² el-A'raf 7/60

⁴⁹³ el-A'raf 7/65

⁴⁹⁴ el-Meraği, *Tefsîru'l-Meraği*, VIII/193.

⁴⁹⁵ el-A'raf 7/66

⁴⁹⁶ el-A'raf 7/85

⁴⁹⁷ el-Meraği, *Tefsîru'l-Meraği*, IX/4.

⁴⁹⁸ el-A'raf 7/88

⁴⁹⁹ en-Nuh 71/21

⁵⁰⁰ en-Nuh 71/27.

kimseyi yoldan çıkarmaları”⁵⁰¹ nedeniyle Yüce Allah’a “*sen de zalimleri artırma ancak şaşkınlıkca artır;*”⁵⁰² “*Ey Rabbim! Yeryüzünde bu hakikati inkâr edenlerden hiç kimseyi bırakma.*”⁵⁰³ şeklindeki yakarışının gerekçesinde, şayet bu mana da bir kişinin kalması durumunda dahi onun küfre yapacağı önderliğinden ve böyle bir nesli oluşturup yeniden üretmesinden,⁵⁰⁴ bununla beraber kitle üzerinde varolacak gücünden ve topluma yön verebilme potansiyellerinden de kaynaklanma ihtimalinden bahsetmek gerekir diye düşünüyoruz. Çünkü onların önderlikleri sosyal dokuyu bozmuş böylece toplum üyelerinin yanlış yöne kanalize olmalarına neden olmuştur. Bu arada şunu da belirtmek gerekir ki, bahsi geçen her üç peygamberin gönderildiği kavimlerin ileri gelenlerinin ağır itham edici ve aşağılayıcı beyanlarına karşılık, Hz. Nuh’un insanları Allah’tan başka ilahlara tapmaktan kurtarmak, onun birliğini açıkça ifade etmek ve itaati yalnızca ona has kılmak için gönderilmiş sadece bir elçi olduğunu, bununda sapkınlık anlamına gelmeyeceğini ifade ederek⁵⁰⁵ “*Ey kavmim! Bende herhangi bir sapkınlık yok. Aksine ben, âlemlerin Rabbi tarafından gönderilmiş bir peygamberim.*”⁵⁰⁶ demesi; Hz. Hud’un, Rabbinin kendisine tevdi ettiği risalet görevini kendisinin de emredildiği şekliyle toplumuna ilettiğini, dolayısıyla durum bu iken kendisinde hak ve doğru olandan sefihlik ve anlamına gelecek herhangi bir düşünce veya fiil olmadığını⁵⁰⁷ “*Ey kavmim, ben akli kıt biri değil, âlemlerin Rabbinden bir elçiyim.*”⁵⁰⁸ şeklinde beyanı; ve kavminin ileri gelenlerinin, Hz. Şuayb’ın, getirdiği mesajı kabul edenlerle birlikte kendi dinlerine dönmedikleri takdirde Allah’ın dinini yaşamaktan men edeceklerini ve yerleşim yerleri olan kentten uzaklaştıracaklarını ifade etmeleri karşısında⁵⁰⁹ “*İstemesek de mi?*”⁵¹⁰ şeklindeki iletişimin kurallarına ve nezaket kavramının özüne uygun bir dil ile vermiş olduğu cevaplarda peygamberlerin, kavimlerinin ileri gelenlerinin liderlik

⁵⁰¹ en-Nuh 71/24.

⁵⁰² en-Nuh 71/24.

⁵⁰³ en-Nuh 71/26.

⁵⁰⁴ el-Meraği, *Tefsîru’l-Meraği*, XXIX/90.

⁵⁰⁵ et-Taberi, *Câmiu’l-Beyân an-Te’vili’l-Kur’an*, VIII/214.

⁵⁰⁶ el-A’raf 7/61.

⁵⁰⁷ et-Taberi, *Câmiu’l-Beyân an-Te’vili’l-Kur’an*, VIII/215.

⁵⁰⁸ el-A’raf 7/67.

⁵⁰⁹ et-Taberi, *Câmiu’l-Beyân an-Te’vili’l-Kur’an*, IX/1.

⁵¹⁰ el-A’raf 7/88.

anlayışının ötesinde, kendilerinin Allah'ın kulu, elçisi olma ve vahiy terbiyesi ile mukabele ettiklerini de ayrıca ve önemle vurgulamak gerekir.

3.1.5. Grup Yapısı ve İktidar İlişkileri

Grup içindeki iktidar ilişkileri, statü yapısının ayrılmaz bir yönünü oluşturmaktadır. Statü, gruptaki etkinliklerin ve kararların belirlenmesinde tek tek üyelerin görece ağırlıklarına, denetimine ya da yetkisine bağlı olarak, istikrara kavuşmuş bir hiyerarşideki farklılaşmış konu olarak tanımlanmaktadır.⁵¹¹ Yüksek statü düzeyleri, iktidar açısından merkezi noktalardır. Grupta yüksek statüye sahip bireyler, gruptaki etkinlikler ve etkileşim örüntüleri üzerinde nispeten daha fazla denetim sahibidirler. Bu kişilerin söyledikleri ve yaptıkları, grubun statü hiyerarşisinde daha altta olan üyelere kıyasla daha fazla ağırlık ya da yetki taşır. Liderlik konusunda da belirttiğimiz gibi, yüksek statü düzeylerinin daha ağırlıklı oluşu, gördükleri muameleye de yansımaktadır.⁵¹² Onlar için hoşgörülebilir davranış yelpazesi statüleriyle doğru orantılıdır. “*Firavun’un, halkına bir çağrıda bulunarak "Ey kavmim! "Mısır'ın hâkimiyeti bana ait değil mi? Bütün bu nehirler benim ayaklarımın altında akıyor mu? (Sizin en büyük efendiniz olduğumu) görmüyor musunuz?"*⁵¹³ şeklindeki bu bildirisinin muhtevassından kendisine gösterilen hoşgörülebilir davranış yelpazesinin daraldığı, tahtının sallantıda olduğunu ve kavminden bazılarının Hz. Musa’ya iman etmelerinden korktuğu anlaşılmaktadır.⁵¹⁴ Zira Hz. Musa’nın gösterdiği mucizeler karşısında Mısırlıların akideleri hakkında düşükleri kuşkular neticesinde Firavun hanedanının “tanrısal” imajları da artık sarsıntı geçirmekteydi.⁵¹⁵ Yüksek statü düzeyleri, özellikle de lider, grubun gücünün ve kaynaklarının kullanımında kontrolü elde tutan kişidir. Grubun eylemde bulunmasını gerektiren kararlar, yalnızca, yüksek statü düzeylerinin onayıyla nihai ve bağlayıcı olur. Grup etkileşiminde eylem, çeşitli düzeylerdeki bireyler tarafından başlatılır, ancak bu kişiler gruba bir yol önerdiklerinde, yüksek statülü üyeler ve özellikle de lider razı olmadıkça bu yol izlenmez. Buradan hareketle denilebilir ki,

⁵¹¹ Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 338; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 346; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.161.

⁵¹² Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s. 222; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 355.

⁵¹³ ez-Zuhuf 43/51

⁵¹⁴ el-Beydâvî, *Tefsîru'l Beydâvî*, IV/61.

⁵¹⁵ Mevdudi, *Tefhimu'l-Kur'an*, V/281.

iktidar, bir grup yapısı içinde üyelerin davranışlarının görece ağırlıklarına karşılık gelmektedir.⁵¹⁶

3.1.6. İletişim ve Statü İlişkileri

İletişim sosyal etkileşimin esasını oluşturur. Sosyal etkileşim sürecinde en çok olup biten şey iletişimdir. İletişimin olmadığı bir sosyal etkileşim düşünmek neredeyse imkânsızdır. İnsanlar bilerek ya da bilmeyerek algıları, düşünceleri, duyguları, niyetleri ve kimlikleri hakkında sürekli bilgi alışverişinde bulunurlar. İletişim, dilin sosyal yapısı ve diyalog metninin temelini oluşturmanın yanında aynı zamanda konuşma tarzlarını ve sosyal iletişimi çözümlenme işlevini de görmektedir. Bu durum, dil aracılığı ile gerçekleştirilen söylemin sadece kendisini değil aynı zamanda onun nasıl söylendiği ile; bir diğer deyişle konuşmanın içeriği ile beraber konuşma tarzıyla da ilgilenmesinden ötürüdür.⁵¹⁷ Yüce Allah Hz. Musa' yı kardeşi Hz. Harun ile beraber Firavun'a gönderirken onlara *"birlikte doğruca Firavun'a gidin; çünkü o gerçekten her türlü ölçüyü aşmış bulunuyor! Ama onunla yumuşak bir dille konuşun ki, o zaman belki aklını başına toplar..."*⁵¹⁸ emrindeki iletişimin nezaket sebebi Firavun'un usul ile destekli bir esaslar bütününden öğüt almasını sağlamak⁵¹⁹ olduğunu ifade edebiliriz. Ancak burada yumuşak bir dil kullanılması gerekliliğinin de dil aracılığıyla gerçekleştirilen söylemin kendisi kadar aynı zamanda onun nasıl söylendiğinin de önemli olmasından ötürüdür. Zira ister usul ister içerik açısından olsun kötü ve zayıf bir iletişim, verimli bir diyalogtan ziyade sıkıntılı bir iletişimin sorunlu belirtilerinin ortaya çıkmasına neden olacaktır. Bu şekilde her bir algılama düzeyine göre hitap eden, söyleniş tarzına ilişkin kurguya vurgu yapan bir konuşma şartıyla Firavuna gönderilen Hz. Musa ve Hz. Harun'un *"Ey Rabbimiz!", "onun bize düşmanca davranmasından yahut azgınlık(ta devam) etmesinden korkarız"*. ifadeleri ise Firavun cenahında da aynı zamanda hangi "sosyal normların" geçerli olduğunu göstermektedir. Oysa bu üslupla gidenlerin Firavun'dan istekleri, emri altında sıkıntı çektiği İsrailoğulları'nın kendileri ile beraber gelmelerine izin vermesini ve artık onlara sıkıntı çektiğinesine bir son vermesini

⁵¹⁶ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s. 222.

⁵¹⁷ Hoog, *Sosyal Psikoloji*, s. 618.

⁵¹⁸ et-Taha 20/43,44

⁵¹⁹ el-Meraği, *Tefsîru 'l-Meraği*, XVI/114; Mevdudi, *Tefhimu 'l-Kur'an*, III/247.

istemekten ibaretti.⁵²⁰ Buna mukabil bu iletişimde Firavunun cevabı ise evvelen Hz. Musa'nın sunduğu ayetleri ve onun davasının hakikatini kabul sadedinde bir gereklilik oluşturmaması için sihirle itham etmek, saniyen de güya Hz. Musa'nın kiptileri Mısır dışına sürmek isteğini önlemek olduğunu ifade ederek Hz. Musa'yı siyasi bir töhmet altına sokmak⁵²¹ suretiyle "*Ey Musa!*", "*Sen sihrinle bizi yurdumuzdan çıkarmaya mı geldin?*"⁵²² demek olmuştur. Bu cevap ise daha baştan itibaren Firavun'un kendi statüsünü ve savunma paradigmasının kritik noktasını anlatan bir cümle olmasının ötesinde iletişimin ana diyalektiği ile hiç ilgisi olmayan bir cevap niteliği taşımıştır. Oysa Firavun o tarihte hiçbir büyücünün sihir gücüyle bir memleketi fethedemediğini biliyordu. Aslında Firavun'un bir taraftan "yurdumuzdan çıkarmaya mı geldin" diğer taraftan da "bunu sen sihrinle yapıyorsun" demesi, onun kafasının hem ne denli karışık olduğunu hem de bu karışıklıktan kurtulmak için hak daveti bastırmaya yönelik⁵²³ aynı zamanda iletişim ensturmanlarıyla da ilişkisi olmayan statü içerikli hamleler olduğunu gösteren delillerdir diye düşünüyoruz.

İletişimde konuşma tarzını belirleyen şey duruma ilişkin öznel algıdır. Konuşma kimin kiminle hangi bağlamda ve ne hakkında konuştuğuna ilişkin ipuçları verir. Konuşma, sosyal bir sınıfa aidiyet ve kimlik anlamında sosyal işaretler içerir. Bu işaretler aynı zamanda grup üyeliğinin göstergeleri anlamında da iş görürler. Dolayısıyla konuşma tarzı kişinin temsil ettiği gruba ilişkin tutumunu belirlemekte yararlı olmaktadır.⁵²⁴ Yüce Allah Hz. Musa'ya: "*Kullarımı geceleyin yola çıkar; çünkü mutlaka takip edileceksiniz!*"⁵²⁵ şeklindeki ikazı üzerine "*Firavun şehirlere münadiler çıkarıp, 'Esasen bunlar çok küçük, sefil bir gruptur, fakat kalpleri bize karşı kin ve nefretle dolu; ama biz uyanık ve tedbirli bir topluluğuz.'*"⁵²⁶ şeklindeki ifade biçimi Firavunun ait olduğu sosyal sınıf ve kimlik hakkında bilgi verdiği gibi müslümanları çok küçük sefil bir grup olarak telakki ederek pozisyon belirlemesi, duruma ilişkin öznel algısı ve içine düştüğü dehşet duygusunu korkusuzluk örtüsü

⁵²⁰ et-Taha 20/47.

⁵²¹ et-Tabatabai, *el- Mizân fî Tefsîri 'l- Kur'an*, XIV/172.

⁵²² et-Taha 20/57.

⁵²³ Mevdudi, *Tefhimu 'l-Kur'an*, III/252.

⁵²⁴ Hoog, *Sosyal Psikoloji*, s. 620; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 235.

⁵²⁵ eş-Şuara 26/52.

⁵²⁶ eş-Şuara 26/53-56.

altında gizlemeye çalışması⁵²⁷ hakkında hayli açıklayıcı bilgiler vermektedir. Firavun burada uyanık ve tedbirli olmayı araçsallaştırarak hem kendi toplumunu üstün görmekte; hem de aynı zamanda müslümanların küçük bir grup olmasını, onları önemsiz ve sefil olarak telakki etmesinin gerekçesi yapmaktadır. Farklı statüde olan bir sosyal grubun veya kişinin kullandığı konuşma tarzı kişiyi o grup çerçevesinin dışında değerlendirmesine yol açabilir. Bu düşünce gruplar arası ilişkilerle ve grup üyeliğiyle bağlantılı olan süreçlerin dil davranışını etkileyebileceği ve ait olduğu grup üyeliği hakkında da ciddi ipuçları verebileceğini gösterir.⁵²⁸

Bir dile hâkim olmak neyin, ne zaman, nerede, nasıl ve kime söyleneceğini belirleyen kültürel kuralların bilgisini de gerektirir. Bu durum sosyal psikolojide temel çözümleme birimi olarak söylem analizinin ağırlık kazanmasına yol açmıştır.⁵²⁹ Analitik bir yöntem olarak “söylem analiz” biçimi, birincil olarak insanların sosyal etkileşim esnasında açıklamalarını inşa ederken kendilerini, ifade etmelerine, mazeret bulmalarına, kendilerini savunacak pozisyonları bulma tekniklerine bakar.⁵³⁰ İnsanların söylemler aracılığı ile anlam kategorileri inşa etmelerinden yola çıkılarak, söylemin bir analiz birimi olduğu düşünülür. Bu sayede söylem analizi gizli amaçları açık etmenin ve örtük önyargıları açığa çıkarmanın yararlı bir aracı olarak da işlev görür. Sosyal psikolojideki söylem analizi yaklaşımı ise davranış, tutum, güdü, ego ve kimlik gibi bu alanla ilgili pek çok kavramın söylemlerle ifade edilip oluşturulmasından dolayı, bunları gerçek nedensel süreç ve yapıların tartışılmasında ve anlamlandırılmasında gerekli bir yöntem olarak ifade etmiştir.⁵³¹ Yüce Allah Hz. Musa'nın peygamber olarak gönderildiği kavmini sahip oldukları nimetlerin azaltılması dahil pek çok felakete muhatap ettiğini⁵³² ifade eden “...*(her defasında) onları belki (Bize) dönerler diye azaba çarptırdık.*”⁵³³ buyruğuna karşın Firavun ve adamları kendi pozisyonlarını, mazeretlerini açıklayan ve aynı zamanda kendi kimlik ve kültür kodlarını, bunun yanında gizli amaçlarını ve örtük ön yargılarını da ifade eden aşağılayıcı bir retorikle “... ‘*Ey büyücü!*’ diye feryad

⁵²⁷ Mevdudi, *Tefhimu 'l-Kur'an*, IV/28.

⁵²⁸ Hoog, *Sosyal Psikoloji*, s. 620; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 223, 224.

⁵²⁹ Hoog, *Sosyal Psikoloji*, s. 617.

⁵³⁰ Arkonaç, *Sosyal Psikolojide İnsanları Anlamak*, s.72.

⁵³¹ Hoog, *Sosyal Psikoloji*, s.646; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 242.

⁵³² el-Meraği, *Tefsîru 'l-Meraği*, XXV/97.

⁵³³ ez-Zuhruf 43/48.

ettiler, "Seninle yaptığın (peygamberlik) sözleşmesinin hatırına bizim için Rabbine yalvar, biz artık kesinlikle doğru yola döneceğiz!"⁵³⁴ demeleri sonrasında Allah'ın onlardan azabı gidermesine karşın, hemen sözlerinden cayarak⁵³⁵ referans çerçevelerinin kendilerini varetmiş aslı kimlik yapılarına rücu ediyorlardı.⁵³⁶ Bazı müfessirler "Ey büyücü!" hitabının, Firavun ve adamları nezdinde "alim" olan kişiyi nitelenmek için kullanılmakta olduğunu dolayısıyla aşağılama anlamıyla bir ilgisinin olmadığını ifade etselerde⁵³⁷ tam aksine böyle bir hitabın "büyüklenmeyi" içeren bir aşağılama ifadesi olduğunu da⁵³⁸ söyleyenler vardır. Ve yine benzer biçimde "Firavun, halkına bir çağrıda bulunarak "Ey kavmim! "Mısır'ın hâkimiyeti bana ait değil mi? Bütün bu nehirler benim ayaklarımın altında akıyor mu? (Sizin en büyük efendiniz olduğumu) görmüyor musunuz?"⁵³⁹ sözüyle Firavun'un statüsünü iletişim üzerinden 'tahtına ve saltanatına gönderme yaparak bunların makamına ve büyüklüğüne delil teşkil ettiğini dolayısıyla bu duruma kıyasla Musa'nın zayıf olduğunu⁵⁴⁰ ifade etmesi, kendi pozisyonunu koruyup devam ettirmesi açısından kullandığı dili bu amaca ilişkin olarak da araçsallaştırma biçimini gösterdiğini ifade edebiliriz.

Dil ve konuşma tarzı kimliğin de işaretidir. Dolayısıyla insanların kendi dillerini ve konuşma tarzlarını vurgulamaları, kimliklerini, öz saygı ve gurur kaynağı olarak görüp görmemeleri belirler. Bu kavrayış da toplumun gruplar arasındaki güç ve statü ilişkilerinin yapısı tarafından belirlenir.⁵⁴¹ Firavun'un Hz. Musa'ya yönelik olarak: "Ben, ne demek istediğini bile anlatamayan şu zavallı adamdan daha iyi değil miyim?"⁵⁴² biçimindeki cevabı, iletişim ve nezaket kurallarını alt üst eden ve karşı tarafın fasih konuşamama gibi biyolojik olarak varolan bir eksikliğine⁵⁴³ hakaret

⁵³⁴ ez-Zuhruf 43/49,50.

⁵³⁵ ez-Zuhruf 43/50.

⁵³⁶ Mevdudi, *Tefhimu'l-Kur'an*, V/280.

⁵³⁷ el-Meraği, *Tefsîru'l-Meraği*, XXV/98.

⁵³⁸ et-Tabatabai, *el-Mizân fî Tefsîri'l-Kur'an*, XVIII/110.

⁵³⁹ ez-Zuhruf 43/51.

⁵⁴⁰ el-Meraği, *Tefsîru'l-Meraği*, XXV/99.

⁵⁴¹ Hoog, *Sosyal Psikoloji*, s. 628.

⁵⁴² ez-Zuhruf 43/52.

⁵⁴³ İbn'u Kesir, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, IV/130; Firavunun bu imasına ilişkin daha detaylı bilgi için bkz: et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'an*, XV/81,82; el-Meraği, *Tefsîru'l-Meraği*, XXV/99; Mevdudi, *Tefhimu'l-Kur'an*, V/281.

içeren bir ifade tarzı ile⁵⁴⁴ vurgu yapan istihza edici bir konuşma tarzı, esasen Firavun'un kendi öz saygısını ve kimliğini ifade eden iletişimdeki ifade biçiminin örneklerindedir. Oysa kendisi Allah tarafından Firavun'un algılama düzeyine uygun nazik bir üslupla konuşmak üzere gönderilmişti.⁵⁴⁵ Bununla birlikte “*Ve eğer bana inanmıyorsanız, (hiç olmazsa) yolumdan çekilin!*”⁵⁴⁶ diyerek, fiziki engellemelerle, dahası taşa tutarak risalet görevini yapmaya engel olan⁵⁴⁷ Firavun'un otoriter yapısının kendisinden uzak tutmak için statü içeriğinden uzak, gayet naif bir istekle aynı zamanda bünyesinde inanç özgürlüğünü de barındıran bir ifade ile⁵⁴⁸ Firavun'a hitap etmekteydi. Zira dil ve konuşma tarzı düşünceyi ifade biçimidir. Dil düşünceyi her zaman anlamlı bir biçimde ifade edemeyebilir. Ancak dil düşünceyi belirleyemese de kuşkusuz onu sınırlar. Bir şeyi karşılayacak yalın bir sözcük yoksa onun hakkında düşünmek dahi güç hale gelmektedir.⁵⁴⁹

İletişimde sadece dil ve konuşma tarzına dayalı sözlü iletişim biçimleri düşünceyi ve tutumu ifade etmez. Kişiler veya gruplar arası etkileşimde farklı izlenim oluşturmak için sözsüz iletişim de oluşturulur ve kullanılır.

3.1.6.1. Sözel Olmayan İletişim

Sözel olmayan iletişim biçimleri, stratejik olarak kişinin kendisine ilişkin bir izlenim yaratmada ya da diğer insanların inanç, tutum ve davranışlarını etkilemede kullanılır.⁵⁵⁰ Bakış, yüz ifadesi, beden dili, kişiler arası mesafe gibi sözel olmayan bu işlevler daha çok spesifik bir davranışı ele alırken açık hale gelir. Sözel olmayan davranışa ilişkin genel husus şudur: İnsanlar temel bir eğitim almaksızın yaşamlarının ilk yıllarından itibaren zengin sözel olmayan bir davranış repertuarı kazanırlar. Sözel olmayan davranışların ortaya konuluşundan, başkalarının bundan etkileniyor oluşunun bilincine zor varılır. Fakat bazen bunun etkisi büyük olur. Bu, sözel olmayan davranışın tamamen denetimsiz olduğu anlamına gelmez. Aksine

⁵⁴⁴ et-Tabatabai, *el- Mizân fî Tefsîri 'l- Kur'an*, XVIII/110.

⁵⁴⁵ et-Taha 20/44.

⁵⁴⁶ ed-Duhan 44/21.

⁵⁴⁷ el-Meraği, *Tefsîru 'l-Meraği*, XXV/127.

⁵⁴⁸ Mevdûdî, *Tefhimu 'l-Kur'an*, V/305.

⁵⁴⁹ Hoog, *Sosyal Psikoloji*, s. 621.

⁵⁵⁰ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 245; Hoog, *Sosyal Psikoloji*, s.642.

standartlaşmış değerler ve sosyal normlar sözel olmayan davranışın ifade edilmesini etkiler.⁵⁵¹ Örneğin, Hz. Lokman'ın evladına tavsiyeleri sadedinde Kur'ân' da, konuşurken insanların yüzüne bakarak konuşmanın; kibir, inad ve zorbalık imleyen yürüyüş tavrılardan kaçınmanın; gerekliliğini emreden⁵⁵² “*Küçümseyerek surat asıp insanlardan yüz çevirme ve yeryüzünde böbürlenerek yürüme!..., yürüyüşünde tabii ol...*”⁵⁵³ biçiminde yer alan ayetler, hem kişinin kendi tutum ve davranışını dinin emirleri doğrultusunda tanzim etmesine hem de kişiler ve/veya gruplararası ilişkilerde sözel olmayan bu etkileşim ve iletişim tarzına, daha baştan tutum ve davranışla kendi rengini verecek olan usul ve esaslar hakkında özlü bir iletişim ve davranış malzemesini ael'umum insanlığa⁵⁵⁴ bir standart olarak sunmaktadır.

Sözel olmayan iletişimde bakış etkileşimi düzenler. Göz teması ile yönelme konuşmaya başlamanın önemli bir aracıdır. Bu nedenle söyleşiye katılmak istemeyen birisi göz temasından kaçınır. Bakış, bir söyleşiye başlamanın ve başlamış bir söyleşinin gidişatını belirlemede önemli rol oynar. Dolayısıyla bir dinleyici bakış biçimini ve/veya oranını azaltarak konuşma isteğini; bir konuşmacı ise bakış biçimini ve/veya oranını artırarak konuşmayı bitirme niyetini gösterebilir.⁵⁵⁵ Bakış aynı zamanda denetimi de sağladığından, insanlar spesifik bir bakma davranışı sergileyebilirler. Bu tür bakış görsel egemenlik olarak da adlandırılır. Sert bir bakış, hoşnutsuzluk, egemenlik veya tehdit ifade edebilir. Böyle bir bakış statüye göre de değişiklik gösterebilir.⁵⁵⁶ Nuh peygamber kavmine yönelerek “*Ben size demiyorum ki, Allah'ın hazineleri benim yanımdadır. Ben gaybı bilmem. Ben bir meleğim de demiyorum. Ama gözlerinizin horlayarak baktığı kişiler için, 'Allah bunlara hiçbir hayır vermeyecek' diyemem. Onların benliklerinde neyin saklı olduğunu Allah daha iyi bilir. Başka türlü davranırsam kesinlikle zalimlerden olurum*”⁵⁵⁷ şeklindeki ifadesinde ‘kavminin müslümanları küçük ve basit olarak algılayıp, kendilerini kudret sahibi üstün sınıfın insanları kabul ettiklerinden, tâbi tuttıkları bu sınıfsal

⁵⁵¹ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 244-245; Hoog, *Sosyal Psikoloji*, s. 629.

⁵⁵² İbn-u Kesir, Ebu'l-Fida İsmail, (701-774 h.), *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, Beyrut, 1388/1961.,III/446.

⁵⁵³ el-Lokman 31/18,19

⁵⁵⁴ Yazır, Elmalılı, M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Yay., İstanbul, 1971., VI/3848.

⁵⁵⁵ Hoog, *Sosyal Psikoloji*, s. 631; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 240,244.

⁵⁵⁶ Hoog, *Sosyal Psikoloji*, s. 632

⁵⁵⁷ el-Hud 11/31.

kategorizasyonda müslümanlar “diğer” sınıfa tekabül ettiklerinden⁵⁵⁸ bu şekilde yaklaşımın daha baştan bir otorite kurma, varolan egemenlik yapılarını devam ettirme ve denetim mekanizmalarını sağlamlaştırma kararlılıklarının bir göstergesi olabileceğinden karşı çıktığını ifade etmiştir.

İletişimle ilişkili olarak yüz ifadeleri de duyguları büyük ölçüde nasıl etkilediği ile ilişkilendirilmiştir. Bunun nedeni yüz ifadelerinin önemli bir iletişimsel işleve sahip olmasındandır. Zira insanlar öfke, hüzn, sevinç gibi birtakım duygularını dışa vurmak için yüz ifadelerini kullanırlar.⁵⁵⁹ Bu anlamda Hz. Peygamber, adamlarının da kendilerine uyararak müslüman olacakları ümidiyle Kureyş ileri gelenlerinin İslâm’a girmelerini arzu ettiğinden bir gün onları İslâm’a davet ederken, âmâ bir kişi olan Abdullah b. Ümmü Mektum yanına gelip “ Ya Resulellah! Allah’ın sana öğrettiklerinden bana da öğret” der ve bu sözünü bir kaç kere tekrarlar. Peygamber Efendimiz de onun bu şekilde söze girmesinden ve Kureyş ileri gelenleri ile sürdürmekte olduğu konuşmasını kesmesinden hoşlanmaz ve yüzünü asarak Âmâ’ dan yüz çevirir ve Kureyş ileri gelenlerine yönelerek konuşmasına devam eder.⁵⁶⁰ Bunun üzerine Yüce Allah “*Kendisine o âmâ geldi diye Peygamber yüzünü ekşitti ve öteye döndü.*”⁵⁶¹ meâlindeki ayeti gönderir. Kuşkusuz yukarıda bahsi geçen ayet farklı anlam içeriklerini bünyesinde barındırmaktadır. Kur’ân’ın bütün ayetlerinde uyulması gerekli bir yöntem ile ayetlerin anlamlarını sadece belli bir hususa teksif edip onun engin mana havzasını daraltmadan bu ayetin iletişimle ilgili yönüne ilişkin olarak şu söylenebilir düşüncesindeyiz: Kur’an belli olaylar özelinde iletişimde muhatabın her kim olursa olsun aynı önemde olduğunu vurgulamakla birlikte⁵⁶² yüz ifadesinin önemine de işaret etmektedir. Zira böylesi bir bakış davranışı daha başlangıçta iletişimin yönünün belirlenmesinde önemli bir işleve de sahip olabileceği durumunu gündeme getirmektedir. Yine Hz. Peygamber zamanında kız çocukları doğduğunda, Mekkeli müşriklerin tavırlarını ve mevcut sosyal yapının dokusununa

⁵⁵⁸ et-Tabatabai, *el- Mizân fî Tefsîri 'l- Kur'an*, X/213.

⁵⁵⁹ Hoog, *Sosyal Psikoloji*, s.634; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 222.

⁵⁶⁰ İbn'u Kesir, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, Beyrut, 1388/1961; el-Vahidi, Ali b. Ahmed, *Esbabun Nuzul*, Kahire, (1968-1388) s. 297; et-Taberi, Ebu Cafer, İbn-i Cerir (224-310 h.), *Câmiu 'l-Beyân an-Te'vili 'l-Kur'an*, Tah. Mahmud ve Ahmed Muhammed Şakir, Dâru'l-Meârif, Mısır, ts.; Mevdudi, *Tefhimu 'l-Kur'an*, VII/35.

⁵⁶¹ el-Abese 80/1,2.

⁵⁶² Mevdudi, *Tefhimu 'l-Kur'an*, VII/36.

da çok yalın bir biçimde işaret etmesi bakımından şu ayet yüz ifadesinin bu anlamda önemini çarpıcı bir biçimde anlatmaktadır. Yüce Allah, Mekkeli müşriklere ilişkin olarak “*Onlardan biri, Rahmân'a isnat ettiği kız çocuğuyla müjdelence, hiddetlenerek yüzü simsiyah kesil(diğinden)*”⁵⁶³ yani bu duruma memnun olmayıp, bunu bir “ar” olarak gördüklerinden keder, gam ve hüzün ile dolu olmalarından bahsetmektedir.⁵⁶⁴ Yüzün simsiyah kesilmesi o günün mevcut sosyal yapısında kız çocuğuna biçilen değer yüzdeki ifade ile dile getirilmesi, geleneksel davranış kalıplarının⁵⁶⁵ bir göstergesi olarak da değerlendirilebilir. Bununla birlikte bu tür geleneksel davranış kalıplarının hasetlik duygusuyla da ilişkilendirilebilmesi mümkündür. İnsanların hasetlikleri söz sanatlarına da malzeme olduğundan bir kişinin “hasetinden bozardığını” söylemek bu duygunun kan dolaşımına olan etkisine gönderme yapmaktır. Hasetin bu organik ifadesi teknik terimiyle “kapiller” arterlerdeki daralmalarla kendisini gösterir.⁵⁶⁶

Sadece göz ve yüz değil, bütünlüklü bir beden iletişim diliyle de bir mesaj iletilir. Zira bunlar konuşma diline eşlik eden vücut devinimleri, duruşlar ve jestlerdir.⁵⁶⁷ Bu konuya ilişkin Kur’ân bütünlüklü bir tutum ve davranış sunmaktadır. Hz. Lokman’ın evladına yönelik olarak ifade ettiği “*(Yersiz) bir gurura kapılarak insanlara üstünlük taslama ve yeryüzünde küstahça gezip durma!.. Davranışlarında ölçülü ve dengeli ol, sesini yükseltme...*”⁵⁶⁸ şeklindeki tutum ve davranış içerikli öğütlerin, iletişimde dikkat edilmesi gereken kurallar olduğunu ifade edebiliriz. Bahsi geçen ayette asıl kastedilen, bu tarz davranış kalıplarıyla yürüyen kimsenin ruh durumunu yani psikolojisini ıslahtır. Zira bir kimsenin kibir ve gururu, onun ruh durumunu ve kibrinin nedenini gösteren yürüyüş biçimine ve adım atışına da yansımaktadır.⁵⁶⁹

Bir diğer durumda Kur’ân’ın indiği toplumun yerleşik davranış biçimlerini referans alarak “*Bakin, kendilerini günaha kaptıranlar, imana erenlere gülerler, ve*

⁵⁶³ eZ-Zuhuf 43/17.

⁵⁶⁴ et-Tabatabai, *el- Mizân fî Tefsîri 'l- Kur'an*, XVIII/90.

⁵⁶⁵ Mevdudi, *Tefhimu 'l-Kur'an*, V/266.

⁵⁶⁶ Adler, Alfred, *İnsan Doğasını Anlamak*, s. 237.

⁵⁶⁷ Hoog, *Sosyal Psikoloji*, s.636; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 242.

⁵⁶⁸ Lokman 31/18,19.

⁵⁶⁹ Mevdudi, *Tefhimu 'l-Kur'an*, IV/332.

ne zaman yanlarından geçseler birbirlerine (istihza ile) göz kırparlar”⁵⁷⁰ şeklinde, iletişimdeki işlevselleğinden olsa gerek, inanmayaların bu tarz tutum ve davranış biçimlerinin yanlışlığına işaret ederek müslümanların bu nevi yanlış tutum ve davranışlardan uzak durmalarının gerekliliğine⁵⁷¹ ve bunun yanında o günün Müslümanlarına yönelik küçük düşürücü tutum ve davranışlarla alay edildiği⁵⁷² sosyolojik zemininin yanlış olan davranış örgüsüne işaret etmektedir diye düşünüyoruz.

3.1.6.2. İletişimin Amacı ve Ona Direnme

Burada anlaşılmaya çalışılan iki temel nokta vardır. Bunlardan birincisi insanların ikna edici iletişimle karşılaştıkları zaman ne düşündükleri, ikincisi de oluşan bu düşüncelerin ve ilgili süreçlerin insanların tutumlarını değiştirip değiştirmeyeceği, değiştiriyorsa ne ölçüde değiştireceğidir.

Yapılan araştırmalar⁵⁷³, iletişim ortamında insanlar özellikle kendileri için önem taşıyan konularda doğru tutumlar geliştirmeye güdülenmiş ve dolayısıyla ikna olmuşlardır. Fakat bazen de konu önemli dahi olsa güdülenme olmamıştır.⁵⁷⁴ Ancak yapılan çalışmalarda “doğru” ve “önemli” olanın referansının ne olduğu ise belirtilmemiştir.

Bir iletişim ortamında ikna etme veya etkileme, hangi yollardan geçerek meydana gelir? İkna ve etkilemenin “merkezi” ve “çevresel” yoldan olmak üzere iki farklı yoldan gerçekleşeceği ileri sürülmüştür.⁵⁷⁵ Eğer kişi mesajı dinleme ve mesaj hakkında düşünme yolunu seçiyorsa, ikna merkezi yoldan gerçekleşecektir. Bu durumda kişi mesajın gücünü ve akılcılığını değerlendirecek ve mesajın içeriğinin kendi düşüncesiyle uyuşup uyuşmadığını gözden geçirecektir. Ancak eğer kişi mesaj üzerinde düşünmek istemiyor veya herhangi bir nedenden ötürü düşünmüyorsa ikna çevresel yoldan gerçekleşecektir. Bu durumda çok az bir çaba sarfedilmekte ve tutum

⁵⁷⁰ el-Mutaffifin 83/29,30.

⁵⁷¹ el-Kasimi, *Tefsîru'l-Kasimi*, XVII/6102.

⁵⁷² Mevdudi, *Tefhimu'l-Kur'an*, VII/69.

⁵⁷³ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 229-231.

⁵⁷⁴ Kağıtçıbaşı, *Günümüzde İnsan ve İnsanlar*, Evrim Yay., İstanbul, 11. Baskı, 2008, s.195; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 237.

⁵⁷⁵ Kağıtçıbaşı, *Günümüzde İnsan ve İnsanlar*, s.195.

değişikliğinin gerçekleşmesi mesajın kaynağının prestiji, güvenilirliği, hoş gitme ve sunulma şekli gibi çevresel ipuçlarına dayanmaktadır.⁵⁷⁶

İkna olmanın merkezi ve çevresel yoldan gerçekleşmesi, sonuçta oluşacak tutum değişiminin de farklılıklar göstermesine neden olacaktır. Çevresel yoldan gerçekleşen tutum değişimi daha kolay, ancak daha zayıf, karşıt fikirlere daha dirençsiz ve davranışı belirlemede daha başarısız olur. Merkezi yoldan oluşmuş tutum değişimi ise, daha zor, ancak daha kalıcı, daha güçlü ve davranışı belirlemede daha başarılı olur.⁵⁷⁷ Burada ikna olmanın gerçekleşmesi ile etkileyici bir iletişimin amacı arasındaki ilişkiyle de bağ kurulmuştur.

Etkileyici iletişim çalışmalarında esas olarak iletişimin dinleyende meydana getirdiği tutum değişimi incelenmektedir. Bu incelemelerde iletişimin üç farklı amacının olabileceği üzerinde durulmuştur. Bunlar, yeni bir tutum geliştirmek, varolan tutumu değiştirmek ve varolan tutumun şiddetini artırmak.

İletişimde dinleyici için, kendi tutumuyla iletişimde ileri sürülen görüş arasındaki tutarsızlıktan kurtulmanın bir yolu, kendi tutumunu değiştirip iletişim mesajında ileri sürülen görüşü benimsemektir. Kişi bu yola başvurduğu takdirde tutum değişimi gerçekleştirilmiş, iletişim de amacına ulaşmış olur. Diğer bir yol ise kişi iletişime ve dolayısıyla iletişimdeki mesaja direnerek tutarsızlıktan kurtulma yolunu seçer. Yerleşmiş bir tutumu değiştirmemek için kişinin iletişime direnç göstermesi ise şu nedenlere bağlanmıştır:⁵⁷⁸

3.1.6.2.1. Görüşü Karşı Görüşle Çürütmek

Burada dinleyici ileri sürülen görüşe akılcı bir yaklaşımla direnir. Mantıkla çürütebilirse tutarsızlıkta ortadan kalkacak demektir.⁵⁷⁹ *Putperestler buldukları yerden uzaklaşır uzaklaşmaz, Hz. İbrahim en büyükleri dışında onların putlarını yere sererek hepsini paramparça eder; belki dönüp (bu olup biten için) ona başvururlar diye de en büyüklerini sağlam bırakır. (Dönüp de olanları görünce:) "Kim yaptı*

⁵⁷⁶ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 222; Kağıtçıbaşı, *Günümüzde İnsan ve İnsanlar*, s.195.

⁵⁷⁷ Kağıtçıbaşı, *Günümüzde İnsan ve İnsanlar*, s.197; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 231,232.

⁵⁷⁸ Kağıtçıbaşı, *Günümüzde İnsan ve İnsanlar*, s.198

⁵⁷⁹ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 247.

bunu tanrılarımıza?" diye sorarlar, "Her kimse, o'nun çok zalim biri olduğundan kuşku yok!" derler. İçlerinden bazıları: "İbrahim denen bir gencin o (tanrı)ları diline doladığını işitmiştik" derler. Bunun üzerine berikiler: "Onu insanların karşısına çıkarın, (aleyhine) tanıklık etsinler!" derler. İbrahim onların yanına getirilince, o'na "Bunu tanrılarımıza sen mi yaptın, ey İbrahim?" diye sorarlar. İbrahim: "Bu işi, belli ki, şu yapmıştır, putların en irisi yani: ama en iyisi, siz kendiniz onlara sorun; tabii, eğer konuşmasını biliyorlarsa!" der. Bunun üzerine birbirlerine dönüp: "Doğrusu, asıl zalim olan sizlermişsiniz!" derler. Ancak bu durum fazla devam etmez ve ... yine eski düşünce tarzlarına döndüler ve İbrahim'e: "Bu (put)ların konuşamadıklarını kendin de pekala biliyorsun!" derler. "Hz. İbrahim O halde" dedi, "Allah'ı bırakıp da, size hiçbir şekilde ne yararı ne de zararı dokunan şeylere mi tapınıyorsunuz?"⁵⁸⁰ der. Hz. İbrahim'in kendi mantık repertuarını realiteyle de ilişkilendirerek vermiş olduğu bu cevaba karşılık, 'kendilerini kimin parçaladığını bile söylemeye güç yetiremeyen güçsüz putları ilah edindikleri için hatalı olduklarını fark etmelerine rağmen düşüncelerini saptıran inatçılık ve cehalete kapılıp tekrar eski sapkınlıklarına dönerek'⁵⁸¹ tutarsızlıklarını giderme yolu olarak da kendilerini kayıtsız şartsız zorba gören bir asabiye ile, *Eğer (bir şey) yapacaksanız" dediler, "bari o'nu yakın da, böylece tanrılarınıza arka çıkmış olun!"*⁵⁸² demişlerdir.

3.1.6.2.2. Sunulan Görüşü Reddetmek

Burada iletişimin içeriğini reddetme veya inanmama söz konusudur. Duyulan görüşe veya sunulan bilgiye, mantığa dayanan karşıt bir görüş ileri sürmeden "Hayır, bu doğru değil, inanmam" diye reddedilme şeklinde gerçekleşir.⁵⁸³ Bu, yaygın bir direniş türüdür. Kur'an kıssalarında iletişimin içeriğini reddetme konusunda fazlaca örnek olduğunu söyleyebiliriz. Bunlar örneğin, "Hz. İlyas kavmine şöyle seslenmişti: "Allah'a karşı sorumluluğunuzu idrak etmez misiniz? Ba'l'e yalvarıp sanatkarların en güzelini, (Allah'ı) bırakır mısınız, Allah'ı, sizin ve evvelki atalarınızın Rabbini?"⁵⁸⁴. Hz. İlyas'ın bu davetine muhataplarının herhangi bir mantıki bir gerekçe

⁵⁸⁰ el-Enbiya 21/57-66.

⁵⁸¹ et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'an*, XVII/43; Mevdudi, *Tefhimu'l-Kur'an*, III/315.

⁵⁸² el-Enbiya 21/67-68.

⁵⁸³ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 247; Kağıtçıbaşı, *Günümüzde İnsan ve İnsanlar*, s.198

⁵⁸⁴ es-Saffât 37/124-126.

göstermeden, söyledikleri ve yaptıklarını tecviz etmek için yegâne yaratıcının Allah olduğunu, bu anlamda bir ortağının olmadığını, yaptıklarının bu dünya ile sınırlı olmadığını, dolayısıyla bu dünyada ortaya konan tüm yapıp etmelerin muhasebesinin yapılacağı ahiret denilen bir yurdun da olduğunu inkâr etmek suretiyle⁵⁸⁵ cevapları, “Hz. İlyası yalanlamak”⁵⁸⁶ olmuştur. Yine Salih Peygamber “*Ve hatırlayın, sizi nasıl 'Ad (toplumunun) yerine getirdi O; ve ovalarında kendinize konaklar yükseltip dağlarını yontarak evler yapabilesiniz diye yeryüzünde sizi nasıl sağlamca yerleştirdi. Öyleyse, anın Allahın nimetini de yeryüzünde bozgunculuk yapıp karanlığa yol açmayın.*”⁵⁸⁷ davetine “*Güçsüz görülenlere karşı küstahça büyüklük taslayan toplumun ileri gelenleri inananlara: "Siz Salihin (gerçekten) Rabbinin katından gönderildiğinden emin misiniz?" dediler. Onlar da: "Elbette inanıyoruz onun getirdiği habere" demelerine karşılık olarak kavmin "Büyüklük peşinde olanlarsa: "Bakın" dediler, "Doğrusu biz, sizin inandığınız şeye inanmıyoruz!"*”⁵⁸⁸ demek suretiyle, mantıklı bir gerekçe sunmadan, Hz. Salih’in nübüvvetinin doğru, ve onun getirdiğinin hak olduğunu bile bile tasdik etmemiş sadece reddetmişlerdir.⁵⁸⁹

3.1.6.2.3. Kaynağı Kötülemek

Burada içerik değil, sunulan görüş veya mesajın kimin tarafından yapıldığı önem kazanmaktadır. Burada dinleyici mesajı sunanı kötüleyerek mesajı olumsuz olarak nitelendirmek suretiyle söylenene katılmaz. Dolayısıyla eski görüşünü değiştirmeye zorlanmayarak, sunulan görüşü kabul etmeme yönünde direnmiş olur.⁵⁹⁰ Bu konuda Hz. Hud’un “*Ey kavmim! Haydi artık günahlarınız için Rabbinizden bağışlanma dileyin, sonra da tevbe ve pişmanlık içinde O'na yönelin ki, size gökten bolca rahmet ve bereket yağdırsın; gücünüze güç katsın ve iflah bulmaz suçlular olarak (benden) yüz çevirmeyin!*”⁵⁹¹ çağrısına, putlarını asla terk etmeyeceklerini, zira bu tarz davranışının yani kendisinin peygamber olduğunu ifade etmesinin doğru olmadığını, bu durumun bazı ilahlarının kendisini cezalandırmasının

⁵⁸⁵ el-Meraği, *Tefsîru'l-Meraği*, XXIII/80; et-Tabatabai, *el-Mizân fî Tefsiri'l-Kur'an*, XII/158.

⁵⁸⁶ es-Saffât 37/127.

⁵⁸⁷ el-Araf 7/74.

⁵⁸⁸ el-Araf 7/75-76; Diğer ayetler için bkz. 22/42; 26/105,123,141,160;38/12;40/5;50/12;54/9,18

⁵⁸⁹ et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'an*, VIII/232.

⁵⁹⁰ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 240,241; Kağıtçıbaşı, *Günümüzde İnsan ve İnsanlar*, s.198

⁵⁹¹ el-Hud 11/52

bir sonucu oluşan arızı bir durum olduğu⁵⁹² değerlendirmesini yaparak “*Seni tanrılarımızdan biri fena çarpmış demekten başka sözümüz yok sana!*”⁵⁹³ şeklinde cevap vermişlerdir. Benzer biçimde Salih Peygamber’ in kavmini Allah’ a kul olmaya çağırmasına kavmi farklı bağlamlarda “*Biz sende ve seninle beraber olanlarda uğursuzluk görüyoruz!*”⁵⁹⁴, “*Sen mutlaka büyülenmiş birisin!*”⁵⁹⁵ diye karşılık vererek mesajın kaynağına ve dolayısıyla mesaja itirazlarını ifade etmişlerdir.⁵⁹⁶ Yine Hud ve Salih Peygamber kavimlerine “*..., Allah’tan başkasına tapmayın diye, uyarıda bulunduğu onlar şöyle dediler: “Eğer Rabbimiz dileseydi, muhakkak melekler indirirdi, (siz ise bizim gibi insanlarsınız, peygamber olamazsınız). Onun için biz sizinle gönderilen şeylere inanmayız.”*”⁵⁹⁷ demek suretiyle iletişimin kaynağı olan peygamberlere itiraz ederek peygamberin olsa olsa melek olabileceğinden bahisle mevcut inançlarını değiştirmeme yönünde dirençlerini muhafaza etmişlerdir. Aslında melek olması durumunda da “biz beşeriz nasıl olur da bir meleğe tabi oluruz” diyeceklerdi.⁵⁹⁸ Oysa bu görünürde bir red gerekçesiydi, asıl itiraz iletişimin kaynağına ve dolayısıyla iletişim içeriğinin bizzat kendisineydi.⁵⁹⁹ Yine Nuh’un kavmi, Ashab-ı Ress, Semûd, Ad, Firavun kavmi ve Lut’un kardeşlerinin, peygamberleri yalanlamaları⁶⁰⁰ ortak bir kavramsallaştırma ve ortak bir içeriklendirmeye sahip olduğunu gösteriyordu. Zira peygamberleri yalanlamanın teorik ve pratik düzeydeki inşasının temeli, bu kavimlerin hepsinin beslendiği ortak referans çerçevesiydi. O da, içerisinde asla düşünce denilen eylemi barındırmayan koşulsuz ve şartsız oluşturdukları ve değişmemesi yönünde adeta güçlü bir direnç duvarı oluşturdukları inkâr zeminine dayanmaktaydı.⁶⁰¹ Bunun bir sonucu olarak kendi taleplerini karşılayan veya destekleyen bir mesaj içermediğinden olsa gerek peygamberlerin davetlerine olumlu cevap verilmemiştir. Oysa peygamberler onların hem bu dünyaya hem de inanmaları halinde ahiret hayatına ilişkin en temel konulara

⁵⁹² et-Taberi, *Câmiu’l-Beyân an-Te’vili’l-Kur’an*, XII/58; et-Tabatabai, *el-Mizân fî Tefsîri’l-Kur’an*, X/300”.

⁵⁹³ el-Hud 11/54.

⁵⁹⁴ en-Neml 27/47.

⁵⁹⁵ eş-Şuara 26/153.

⁵⁹⁶ et-Taberi, *Câmiu’l-Beyân an-Te’vili’l-Kur’an*, XIX/102.

⁵⁹⁷ el-Fussilet 41/14; Diğer ayetler için bkz: el-Kamer 54/23,24.

⁵⁹⁸ el-Merağî, *Tefsîru’l-Merağî*, XXIV/114.

⁵⁹⁹ et-Taberi, *Câmiu’l-Beyân an-Te’vili’l-Kur’an*, XXIV/43; Diğer ayetler için bkz: 7/60-64; 36/15.

⁶⁰⁰ el-Kaf 50/12,13.

⁶⁰¹ el-Bakara 2/55; Diğer ayetler için bkz: 7/60-64; 36/15; 6/124;17/90;17/91,92,93;34/31.

ve sorunlara ilişkin çözümler sunmaktaydılar.⁶⁰² Onlar yalanla olduğu kadar mevcut kitlenin düşünce yapısını uyarmak suretiyle de inkâr zeminine kanalize ederek iletişimin gücünü kırıp iletişimin hedefine ulaşmasına engel olmaktaydılar.

Kaynağı kötölemek Kur'ân kıssalarının üzerinde yoğunlukla ifade edilen kavram halini almıştır. Peygamberlerin gönderildiği kavimlerden bahsedilirken onların yaptıklarının tek bir kelime olan “yalanlama” ile özetlendiğini ifade edebiliriz. Çünkü, Kur'ân kıssaları bağlamında kullanılan “yalanlama” kavramsal içerik açısından kendi bünyesinde daha en baştan otoriter bir yapının ve statü göstergeli bir tavrın temel kodlarını da içerdiğini söyleyebiliriz.

Esasen tüm bunların ötesinde Salih peygamberin “... *'Ey kavmim!'* "gerçek şu ki, ben Rabbimin mesajlarını ilettim ve güzelce öğüt verdim size; (ama) siz güzel öğüt verenleri sevmiyorsunuz." dediği gibi, görüşleriyle bir tutarsızlık yaratabilir düşüncesiyle sunulan mesajı ve iletişimi kendi düşünceleri ile bir tutarsızlık oluşturur ve görüşlerini değiştirmeye zorlar diye küfürde ısrar ederek nefislerinin istekleri yönünde hareket edip⁶⁰³ öğüt verenlerden hoşlanmıyorlardı.

3.1.6.2.4. Sunulan Bilgiyi Amacından Saptırmak

Burada bir yorum sorunu ortaya çıkmaktadır. Dinleyici iletişimde sunulan görüşü kendi ihtiyaçları doğrultusunda öyle bir yorumlar ki, sunulan görüşle kendi görüşü arasındaki tutarsızlık azalabilir, hatta kaybolabilir. Böylece kişi kendi görüşünü değiştirmemiş ve sunulan görüşün etkisine karşı direnmiş olur. Bunu yaparkende kişi özellikle “seçici algılamadan” yararlanmaktadır.⁶⁰⁴ Aslında Peygamberlerin davetlerine olumlu cevap vermeyenlerin bu konuda oldukça mahir oldukları “*Yahudi itikadına mensup olanların bir kısmı, (vahyedilmiş) sözlerin anlamını çarpıtırlar; sözleri asıl bağlamından kopararak, (şimdi yaptıkları gibi) "İştittik ama karşı çıkıyoruz!" ve "Dinleyin ama kulak asmayın!" ve "Asıl sen biz(im sözümüz)e kulak ver (ey Muhammed)!" derler; böylece dilleriyle oyun oynarlar ve*

⁶⁰² es-Saff 61/10.

⁶⁰³ et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'an*, VIII/234

⁶⁰⁴ Kağıtçıbaşı, *Günümüzde İnsan ve İnsanlar*, s. 199.

(sahih) itikadın yanlış olduğunu ima etmeye çalışırlar...⁶⁰⁵ ayetinden de anlaşılmakta ve bu durum onların genel bir özelliğini ve dinin gerçek özünden uzak; O'na karşı gözlerinin kapalı olduğunu göstermektedir.⁶⁰⁶

Yüce Allah'ın kendilerine dinin hakikatlerini anlatmak için elçilerini gönderdiği bir kent halkı⁶⁰⁷, bu elçilere⁶⁰⁸ "... Siz sadece yalan söylüyorsunuz!", (Ötekiler,) "Doğrusu," dediler, "bize uğursuzluk getirdiniz!..."⁶⁰⁹ şeklinde cevap ile görüşleriyle bir tutarsızlık yaratabilir endişesiyle uğursuzluğun nedeninin kendilerinden değil elçilerden kaynaklandığını söyleyerek sunulan mesajın 'uğursuzluk' içerdiği şeklindeki bir yorumla,⁶¹⁰ kendi görüşleriyle sunulan görüş arasındaki tutarsızlığı bu yolla giderip sunulan görüşün etkisine direnç göstermişlerdir.

3.1.6.2.5. Mantığa Bürünme ve Diğer Savunma Şekilleri

İnsanlar çatışma ve sıkıntıdan kurtulmak, egoyu savunmak için çeşitli yollara başvurabilirler. Bunlardan özellikle mantığa bürünme (akılcı hale getirme) etkileyici iletişime direnme yollarından biri olarak ortaya çıkmaktadır.⁶¹¹ Bütün bunlar, inkârcıların mevcut iletişim ortamından minimum zararla çıkmak için kendi mantıklarına göre yaptıkları rasyonelleştirme çabaları olarak görülebilir. Yüce Allah'ın kendilerine dinin hakikatlerini anlatmak için elçilerini gönderdiği Antakya kent halkı⁶¹², elçilere⁶¹³ "Siz de bizim gibi ölümlü insanlarsınız!" diye cevap verirler...⁶¹⁴ bu cevapla peygamberin insan olmayacağı gibi kendilerince mantığa bürünme yolunu seçerek iletişimdeki teklife direnme yolunu seçmişlerdi.⁶¹⁵ Yine Nuh Peygamber'in "... Ey kavmim!, (yalnızca) Allah'a kulluk edin, çünkü sizin

⁶⁰⁵ en-Nisa 4/46.

⁶⁰⁶ el-Kurtubî, Ebu Abdillah Muhammed, *el-Cami' li Ahkâmi'l- Kur'an*, Daru's-Şa'bi, ts., XVII/1812-1813.

⁶⁰⁷ Bu kentin Antakya olduğu rivayet edilmektedir. Bkz: et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'an*, XXII/154; el-Merağî, *Tefsîru'l-Merağî*, XII/150.

⁶⁰⁸ el-Yasin 36/13-15.

⁶⁰⁹ el-Yasin 36/15,18.

⁶¹⁰ el-Merağî, *Tefsîru'l-Merağî*, XXII/152.

⁶¹¹ Kağıtçıbaşı, *Günümüzde İnsan ve İnsanlar*, s.199; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 252.

⁶¹² et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'an*, XXII/154.

⁶¹³ el-Yasin 36/13-15.

⁶¹⁴ el-Yasin 36/15.

⁶¹⁵ Mevdudî, *Tefhimu'l-Kur'an*, IV/574.

*O'ndan başka tanrınız yok! Hal böyleyken, yine de, O'na karşı sorumluluk duymayacak mısınız?"*⁶¹⁶ teklifi, normal bir iletişimde, eğer kabul edilmeyecekse detaylı bir tahlil ve analiz sürecinden sonra kabul edilmez ve reddedilir. Ancak "... kabule yanaşmayan seçkinler çevresi: "Bu (adam) kendine sizin üstünüzde bir yer sağlamak isteyen, sizin gibi ölümlü bir kişiden başka biri değil ki!" dediler, "Çünkü, Allah (bize bir mesaj ulaştırmak) isteseydi, herhalde melekleri gönderirdi; (üstelik,) biz atalarımızdan asla bu(na benzer herhangi bir) şey işitmedik!"⁶¹⁷ gibi, kendilerini ıslaha ve doğru yola kılavuzlamaya çalışan her peygambere karşı yöneltilen en eski ve kalıp yargı içeren itirazlardan olagelen⁶¹⁸ ve kendi sosyolojik zeminlerinde ancak anlam kazanabilecek bir sosyolojik dil ve referans eşliğinde güya kendilerini varedip vücut veren bir yapıyı savunma mekanizması ile bir cevap verirler. Burada Yüce Allah 'ın mesaj göndermek istediğinde melekleri göndermesi gerekli gibi bir algı veya beklenti, kabule yanaşmayan seçkinler çevresinin görünürde ipe un serme mantıklarındır. Zira asıl itiraz peygamberlerin getirdiği vahyin bizzat kendisine olduğu açıktır. "Çünkü ilahi mesaja karşı çıkanlar her zaman 'düzelticileri' ülkede hâkimiyet sağlamak için dini istismar etmekle suçlayagelmişlerdir."⁶¹⁹ Esasen varlığını ve kimliğini ata kültürü ve mevcut yapı üzerinden tanımlamaya çalışan tavrın, mantığının bu olması çok da yadırgatıcı bir itiraz biçimi değildir.

Yine benzer bir biçimde etkileyici iletişime direnme yollarının stratejisi olarak, söylenen sözün doğru olup olmadığının testini, azap istemekle;⁶²⁰ peygamberin kendilerinden farklı bir insan olduğunun doğruluğunu, mucize getirmesini istemekle⁶²¹ ölçüyorlardı. Bu istekler onların görünürde mantıksal temelli delillendirme çabaları idi.⁶²² Oysa onların bu mantıksal temelli gördükleri isteklerine cevap verildiğinde dahi, kendi içsel çatışma ve sıkıntılarında kutulamamalarının bir neticesi olarak, bu defa iletişimin kaynağına yönelerek kendi toplumları nezdinde güya peygamberleri itibarsızlaştırma çabasına yönelmeleri ise hayli manidardır. Örneğin böyle bir çabanın sonucunda olsa gerek Firavun, Musa'nın insanlara

⁶¹⁶ el-Mü'minun 23/23; Diğer ayetler için bkz. 7/63,69;10/2;11/27-31;12/109;13/38;14/10-11;16/43.

⁶¹⁷ el-Mü'minun 23/24.

⁶¹⁸ Mevdudi, *Tefhimu'l-Kur'an*, III/410.

⁶¹⁹ Mevdudi, *Tefhimu'l-Kur'an*, III/411.

⁶²⁰ eş-Şuara 26/31,187.

⁶²¹ eş-Şuara 26/154.

⁶²² et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'an*, XIX/70.

sunduğu şeyleri bir sihirbaz marifetiyle yaptığını, bu itibarla ciddiye alınmaması gerektiğini kavminin eşrafına ve çevresinde bulunan diğer insanlara belirterek, onların kalplerinde Hz. Musa'ya karşı oluşabilecek olası yönelişi kırmak; sözünün ve fiilinin etkinliğini azaltmak için,⁶²³ çevresindeki seçkinlere yönelerek, şöyle söyleyecektir: *"Doğrusu bu gerçekten çok bilgili bir büyüçüdür";*⁶²⁴ yine aynı çabanın ve güdünün etkisiyle Nuh ve Hud'a ilişkin olarak ise kavimleri şöyle söylemişlerdir: *"...Nuh'un kavmi de Nuh'u yalanlamış; ve "O, bir delidir!" demişlerdi...";*⁶²⁵ *"(Hud'un) kavmi arasından gerçeği tanımaya yanaşmayanların önde gelenleri: "Doğrusu, biz seni akli kıt biri olarak görüyoruz ve üstelik yalancının biri olduğunu sanıyoruz!"*⁶²⁶ İleride daha derinlikli olarak ele alacağımız gibi peygamberlerin öğretilerine mukavemet göstermek için ortaya atılan bu tür yargı ifadeleri bunu yapanların içsel çatışmadan kutulup iletişimin kaynağını daha baştan bir kalıpyargı ile yaftalayıp toplum nezdinde itibarsızlaştırmak suretiyle kaynağın sözünün özgül ağırlığını ve etkinlik kabiliyetini zayıflatmaya yönelik olduğu açıktır.

3.1.7. İletişimde Kaynağın Özellikleri

İletişimde, sunulan görüşün etkinliği ile doğrudan ilişkili değişkenlerin başında bir sosyal etki olgusu olarak kaynağın özellikleri gelmektedir. Bu durumda görüşü sunan kimsenin çeşitli özellikleri önem kazanmaktadır. İnanılır kaynaktan gelen etkileyici iletişimin hedefte daha fazla tutum değişimi yarattığı bilinmektedir. İnanırlılığın iki faktöre bağlı olduğu öne sürülmüştür: "saygınlık" ve "güvenilirlik". Bir kaynağın güvenilirliği dinleyicinin ona atfettiği maksatla ilgilidir⁶²⁷

İletişimde birey için saygın bir kaynak, bireyin hoş görebildiği görüş yelpazesini genişletebilmektedir. Bireyin nispeten uzak bir görüşü, bunu sunan kişi onun gözünde önemli biri olduğunda reddetmesi daha zor hale gelmektedir. Benzer şekilde, görüşün kaynağı o kişi için önemsiz ya da hasım bir kişi ise kendininkine çok daha yakın bir görüşü dahi reddedebilir.⁶²⁸ Kavmi *"Ey Sâlih! Sen bundan önce*

⁶²³ el-Meraği, *Tefsîru'l-Meraği*, XIX/57.

⁶²⁴ eş-Şuara 26/34.

⁶²⁵ el-Kamer 54/9.

⁶²⁶ el-Araf 7/66.

⁶²⁷ Kağıtçıbaşı, *Günümüzde İnsan ve İnsanlar*, s. 200; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 240.

⁶²⁸ Kağıtçıbaşı, *Günümüzde İnsan ve İnsanlar*, s. 201.

*içimizde ümit beslenen birisiydin. (Şimdi) babalarımızın taptıklarına tapmaktan bizi engelliyor musun? Doğrusu biz, bizi kendisine (kulluğa) çağırdığın şeyden ciddi bir şüphe içindeyiz.”*⁶²⁹ derken Hz. Salih’ in bilgeliğine, aklına, güvenilir kişiliğine bakarak o haliyle saygın ve refah içinde bir insan olacağını ummaktaydılar. Ancak tevhid ve ahiret üzerine temellenmiş hal ve tavırlarını değiştirmedikçe kendilerini ahirette cezalandıracağını ifade eden bir inancı benimseyerek tüm hayallerini yıkan,⁶³⁰ dolayısıyla bu görüşü sunan kişi onların gözünde önemli ve güvenilir biri olmasına rağmen, zorda olsa onu reddedebilmişlerdir. Burada muhatapların Salih peygamberi kendi aralarında zatı itibariyle ümit beslenen biri olarak görmelerine karşın referansı, atalarının taptığı şeye tapmaktan vazgeçmeme gibi geleneksel itiraz kalıbına⁶³¹ bağlayarak, hâkim anlayışı sürdürme kararlığında olduklarını belirtmeleri, esasen onların yapılan bu teklifi “önemli” bulmamalarına bağlanabilir. Zira daha öncede belirttiğimiz gibi kaynak güvenilir dahi olsa iletişimin amacına ulaşmaması kişinin iletişime yüklediği amaçla izah edilebilir. Kişi yapılan teklifi kendi mantığında “önemsiz” görerek bu tutarsızlıktan kurtulmak isteyebilir.

Dinleyici açısından kaynağı sağlam kılan diğer bir özellik ise güvenilirliktir. Etkileyici bir iletişim kaynağı, konusunda ne kadar uzman olursa olsun, o iletişimi yapmaktaki amacı, dinleyiciyi kandırmak olarak yorumlanırsa, onun dinleyici üzerinde fazla etkisi olmayacaktır. Başka bir ifade ile, dinleyici tarafından iletişim kaynağının, o iletişimden kişisel bir kazanç sağlamadığı düşünüldüğünde, iletişimin etkisi artacaktır. Kur’an kıssalarında bu anlamda karşımıza iki kavram çıkmaktadır. Bunlardan biri “emin”⁶³² diğeri de “ücret”⁶³³ kavramları. Bu anlamda bütün peygamberler kendilerinin emin yani güvenilir insanlar olduklarını ve yine gönderildikleri topluma yapmakta oldukları elçilik görevi için kendilerinden herhangi bir ücret talep etmediklerini bunun ücretinin ancak Yüce Allah’ın katında olacağını ifade etmişlerdir.⁶³⁴ Esasen peygamberlerin yaptıkları elçilik görevlerine mukabil herhangi bir ücret yani karşılık talep etmemelerine, ücretlerinin yalnız

⁶²⁹ el-Hud 11/62.

⁶³⁰ Mevdudi, *Tefhimu'l-Kur'an*, II/406.

⁶³¹ et-Tabatabai, *el-Mizân fi Tefsîri'l-Kur'an*, X/311.

⁶³² eş-Şuara 26/107,125,143,178.

⁶³³ eş-Şuara 26/109,127,145,180.

⁶³⁴ eş-Şuara 26/68,109,127,145,164,180;11/29,59;25/57;36/21;10/72.

Allah'a ait olduğuna dair itiraflarına, ilgili muhataplar tarafından bir itiraz da gelmemiştir. Bir diğer ifade ile peygamberlerin yaptıkları göreve karşılık herhangi bir “ücret” istemeyişleri muhatapları tarafından tartışma konusu yapılmamıştır.

Bütün bu bulgular, peygamberlerin kavimleri ile iletişimlerinin daima vahyin istekleri üzerinden olduğunu, aksi durumda peygamberlerin görevlerini yapmamış olacakları gibi bir durumun ortaya çıkmasına neden olacaktır ki⁶³⁵ böyle bir durum peygamberler için muhaldir. Hele hele şahsi istek parametreleri üzerinden bir iletişimlerinin olmadığı ise Hz. Muhammed'in beyanları ile sabittir. *“Onu kendiliğinden değiştirmem olacak şey değil; ben ancak bana vahyedilene uyarım. Bakın, (bu konuda) Rabbime baş kaldıracak olursam, dehşet veren o (Büyük) Gün (gelip çattığında) azabın (beni bulmasın)dan korkarım!”*⁶³⁶

Sonuç olarak bir iletişimin etkili olabilmesinde, iletişim kaynağının, yani etkiyi yaratacak kişinin etkiyi ne maksatla yaptığının önemi ortaya çıkmaktadır. Kur'ân kıssalarında peygamberlerin kavimleri ile kurdukları iletişimde “kaynak kişi olarak kendilerinin, iletişimde etkinin derecesini tayin etmede” ciddi bir güce sahip olduklarını belirtmek gerekir.⁶³⁷

3.1.8. İletişimin Özellikleri

İletişimin etkinliği kuşkusuz, iletişimin konusu olan içerikle çok yakından ilişkilidir. Bu anlamda incelenecek ilk özellik, iletişimde öne sürülen fikrin, dinleyicinin fikrinden ne kadar farklı olduğudur.

3.1.8.1. Görüş Farkı

İletişimde ikna edici gücü etkileyen önemli bir etken, sunulan düşüncenin dinleyicinin düşüncesinden ne kadar farklı olduğudur. Burada görüşü sunan kişinin iddiası ile dinleyicinin tutumu arasındaki fark ne kadar büyükse, ortaya çıkan tutarsızlık da o kadar büyük olacağından, bu tutarsızlığı gidermek için dinleyicide oluşması gereken tutum değişimi de o derece büyük olacaktır. Yani söz konusu iki

⁶³⁵ el-Mâide 5/67.

⁶³⁶ el-Yunus 10/15.

⁶³⁷ Kağıtçıbaşı, *Günümüzde İnsan ve İnsanlar*, s.205; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 241.

tutum arasındaki fark ne kadar çoksa, o farkı kapatmak için o kadar fazla bir tutum değişimi gerekecektir. Böylesi bir durumda da aşırı direnç meydana gelecektir.⁶³⁸ Ancak yapılan çeşitli araştırmalar,⁶³⁹ bu olguda diğer bazı etkenlerinde etkileşimi farklı yönde etkileyebileceği yönündedir. Bu etkenler ise görüşü sunan kişinin yani kaynak ile dinleyicinin söz konusu tutumun kendileri için ne derece “önemli” olduğudur. Dolayısıyla burada çeşitli etkenlerin etkileşimi söz konusudur.⁶⁴⁰

İletişimde dinleyicinin görüşünden oldukça farklı bir görüşü savunan kişi bile eğer yüksek inanılabilirliği olan bir kaynağa dayanıyorsa karşısındaki kişide tutum değişimi oluşturabilmektedir. Ancak hemen belirtmek gerekir ki bu tür durumlarda odak sorun, söz konusu olan tutumun dinleyici için ne derece “önemli” olup olmadığıdır. Örneğin Hz. İbrahim babasına ve kavmine “...*Nelere kulluk ediyorsunuz?...*”⁶⁴¹ diye sorduğunda onlar: “Putlara kulluk ediyoruz ve her zaman, kendini onların hizmetine ve ibadetine adanmış kararlı kimseler olarak kalacağız!”⁶⁴² diye karşılık verirler. Bunun üzerine Hz. İbrahim, kulluk edilmesi gereken bir varlıkta, bireyin, iyiliği kendisinin bir ahlak özelliği olması, kötülüklerin de kendisinden uzak olması gereken haller olması için dua ettiğinde buna icabet etme tarzında fonksiyonlarının olması gerektiğine, dolayısıyla bu tarz sıfatları putlara izafe etmenin yanlışlığına olan görüş ve inancını⁶⁴³ bir soru formunda muhataplarına şöyle iletiyor. “*Peki, yalvarıp yakardığınız zaman sizi işittiklerine yahut size fayda ya da zarar verebildiklerine (gerçekten inanıyor musunuz)?*”⁶⁴⁴ Muhatapları ise gerçekten bu anlamda putların hiçbir şey yapamayacaklarını anladıklarını adeta itiraf edersine⁶⁴⁵ “*Ama*” diye çıktılar, “*biz atalarımızı da bunu yapıyor gördük!*”⁶⁴⁶ gibi hem sorunun içeriğinden hem de muhatabın sorusunun cevabına ilişkin beklentisinden tamamen kopuk,⁶⁴⁷ kendi geleneksel yapılarının diskuru ve kendi

⁶³⁸ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 240,242; Kağıtçıbaşı, *Günümüzde İnsan ve İnsanlar*, s.207.

⁶³⁹ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 270,271; Kağıtçıbaşı, *Günümüzde İnsan ve İnsanlar*, s.205.

⁶⁴⁰ Kağıtçıbaşı, *Günümüzde İnsan ve İnsanlar*, s.208; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s.242,246.

⁶⁴¹ eş-Şuara 26/70.

⁶⁴² et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'an*, XIX/83; İbn'u Kesir, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, III/337.

⁶⁴³ el-Merağî, *Tefsîru'l-Merağî*, XIX/70.

⁶⁴⁴ eş-Şuara 26/72,73.

⁶⁴⁵ İbn'u Kesir, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, III/337.

⁶⁴⁶ eş-Şuara 26/74.

⁶⁴⁷ et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'an*, XIX/84.

sosyal otoritelerini tahkim eden, bununla birlikte mevcut eylemlerini devam ettireceklerine dair güçlü bir kararlılık içeren istek⁶⁴⁸ karşılığı ile kendi düşünce yapılarının farklılığını ve düşüncelerinin neye tekâbul ettiğini ifade ediyorlardı. Esasen onlar şunu demek istiyorlardı: Ey İbrahim! Senin sorduğun sorunun cevabı bizde yok. Biz geleneksel alışkanlığımızı devam ettirmekten yanayız.⁶⁴⁹ Dolayısıyla senin istediğin anlamda bir tutum ve davranış değişikliğine girmeyeceğiz.

Sonuç itibariyle burada görüşü ve düşünceyi sunan Hz. İbrahim'in iddiası ile bu iddiaya muhatap olan Hz. İbrahim'in babası ve kavminin tutumu arasındaki fark büyük olduğundan, bu iddiadan kaynaklı ortaya çıkan tutarsızlık da o kadar büyük olmuş, bu tutarsızlığı gidermek için Hz. İbrahim'in babası ve kavminde oluşması beklenen tutum değişimi de o derece büyük olmuş ve netice itibariyle gerçekleşmemiştir.

3.1.8.2. Tek Yönlü ve Çift Yönlü İletişim

İletişimin ikinci özelliği tek ya da çift yönlü oluşudur. Tek yönlü iletişimde sadece ileri sürülen görüş açıklanır, karşıt görüşe yer verilmez. Çift yönlü iletişimde ise karşıt tezin görüşünden de söz edilir ve çoğunlukla bu karşıt tez çürütülür.⁶⁵⁰

Tek veya çift yönlü iletişimden hangisinin daha etkili olacağı, iletişim konusunun niteliği, kaynağının saygınlığı ve çeşitli dinleyici özelliklerinin etkileşimi ile belirlenir. Burada çift yönlü iletişimin etkili olduğu bir durum vardır ki o da, daha sonra karşılaşılabilecek karşıt görüşe karşı, dinleyicilerde direnç yaratmaktadır.⁶⁵¹ Çünkü bir kişinin tutumunu eleştirip sonra bu eleştiriyi çürütmek, kişiye ileride karşılaşılabileceği diğer eleştirilere karşı kendi tutumunu savunma becerisi verir.⁶⁵² Kur'ân'da peygamber kıssalarında geçen iletişim biçimlerinden Hz. Lokman'ın evladına yönelik tavsiyeleri⁶⁵³ dışındaki bütün iletişimlerde, ileri sürülen görüşle birlikte karşıt görüşlere de yer verilerek konular anlatılmıştır.

⁶⁴⁸ İbn'u Kesir, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, III/337; eş-Şuara 26/71.

⁶⁴⁹ Mevdudi, *Tefhimu'l-Kur'an*, IV/33.

⁶⁵⁰ Kağıtçıbaşı, *Günümüzde İnsan ve İnsanlar*, s.211; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 233.

⁶⁵¹ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s.234,235; Kağıtçıbaşı, *Günümüzde İnsan ve İnsanlar*, s. 213

⁶⁵² Kağıtçıbaşı, *Günümüzde İnsan ve İnsanlar*, s. 214.

⁶⁵³ el-Lokman 31/13-19.

3.1.8.3. Duygusal ve Rasyonel İletişim

İletişimin bir diğer özelliği de duygusal ya da rasyonel oluşudur. Duygusal bir konuşma mı yoksa rasyonel konuşma mı daha etkili olur? gibi bir soruya cevap vermedeki güçlük, tamamen duygusal ya da tamamen rasyonel bir iletişimin genellikle kullanılmamasıdır. Çoğunlukla iletişimde hem duygusal hem de rasyonel tarafa verilen ağırlık söz konusu olmaktadır.⁶⁵⁴

Burada önemli olan bir diğer husus da iletişimin konusunun dinleyiciye ne kadar yakın olduğu, onu ne kadar ilgilendirdiğidir. Zira insanların ancak ilgilendiği konularda duygusal olabilecekleri vurgulanmıştır.⁶⁵⁵ Bununla birlikte korku içeren duygusal iletişimin de kişileri, etkili davranışa yönlendirdiği gözlenmiştir.⁶⁵⁶ Bu duruma ilişkin olarak Hz. Musa ile kardeşi Hz. Harun arasındaki rasyonel ve duygusal temelli, yer yer de korku içerikli şu iletişim sunulabilir. Hz. Musa Yüce Allah ile kırk gün sürecek olan mikat yolculuğuna çıkmadan önce⁶⁵⁷ kardeşi Hz. Harun'u kendisine vekâlet etmesi için kavminin başına getirerek onu şöyle uyarır: “ ... Halkının arasında benim yerimi al; dürüst (ve erdemli) davran; bozguncuların yolunu tutma.”⁶⁵⁸ Milleti, Hz. Musa'nın ardından, kendilerini güçsüz hissettikleri ve güce tapınma ihtiyacı duymaları nedeniyle hayatlarında en çok önem verdikleri altını ve süs eşyasını kutsallaştırdıklarından zihinsel manada soyut olanı somutlaştırmış kendilerini anlık rahatlatacak bir çıkış yolu ile⁶⁵⁹ “... süs eşyalarından bir buzağı heykeli yapıp onu tanrı edin(irler...”⁶⁶⁰ ” Ve Musa, halkına döndüğünde, öfke ve üzüntü içinde onlara, "Benim yokluğumda ne kötü bir yol tutmuşsunuz böyle! Rabbinizin buyruğunu bir kenara attınız, öyle mi? Ve (Kanun) levhalarını yere atar, kardeşinin başından yakalayıp kendine doğru çeker. Harun duygusallığın ve merhametin kaynağına atıfta bulunarak⁶⁶¹ "Ey anamın oğlu" diye sızlanır, "halk beni güçsüz gördü ve neredeyse öldüreceklerdi beni, bunun için benim acımla

⁶⁵⁴ Kağıtçıbaşı, *Günümüzde İnsan ve İnsanlar*, s.215; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s.236.

⁶⁵⁵ Kağıtçıbaşı, *Günümüzde İnsan ve İnsanlar*, s.215; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s.237; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 231,277.

⁶⁵⁶ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s.237; Kağıtçıbaşı, *Günümüzde İnsan ve İnsanlar*, s.218.

⁶⁵⁷ el-Araf 7/142; 2/251.

⁶⁵⁸ el-Araf 7/142.

⁶⁵⁹ Tarhan, Nevzat, *İnanç Psikolojisi*, Timaş Yay., İstanbul, 2009, s.202.

⁶⁶⁰ el-Araf 7/148.

⁶⁶¹ et-Tabatabai, *el- Mizân fî Tefsîri'l- Kur'an*, VIII/251.

*düşmanlarımı sevindirme ve beni zalimler topluluğuyla bir tutma!*⁶⁶² “... Bak işte, İsrailoğulları'nın arasına ayrılık soktun; sözüme riayet etmedin! demenden korktum”.⁶⁶³ Hz. Harun’ un bu duygusal biraz da korku içerikli bir güdü ve istekle kardeşine durumu arz ettikten sonra Hz. Musa’ da aynı güdü ve istekle “*Ey Rabbim!*” dedi, “*Beni ve kardeşimi bağışla ve bizi rahmetine kabul et: çünkü sen merhametlilerin en merhametlisisin!*”⁶⁶⁴ diyerek Rabbine yönelmesi, iletişim açısından hem duygusal hem de rasyonel tarafa ağırlık veren bir iletişim biçimi olarak değerlendirilebilir düşüncesindeyiz.

Bununla beraber korku içerikli bir iletişimin insanları etkili davranışa yönlendireceğine ilişkin bir durum olarak da kıssalarda anlatılan kavimlerin menfi tutumlarının sonuçlarının ne olacağına dair yapılan açıklamalar ifade edilebilir. Yüce Allah’ın Hz. Nuh'u kendi toplumuna göndererek, gerçekleştireceği tufana işaret eden⁶⁶⁵ “*şiddetli bir azap gelmeden halkını uyar!*” diye (vahyetmiştik.)⁶⁶⁶ ayeti; yine Hz. Nuh’un “ *dehşet ve azabıyla büyük bir Günün gelip sizi bulmasından korkuyorum ben!*”⁶⁶⁷ sözü; Hz. Muhammed’in, müşriklere yönelik Allah’a kul olmaya yönelik bu davetimi ciddiye alıp, başkasına ibadet etmeye son vermemeleri halinde; isyan ve ve inatlarından ötürü takındıkları yanlış tutum davranışa son vermeyen geçmiş peygamberlerin toplumlarının başlarına gelen felaketin kendilerinin de başlarına geleceğini bildiren⁶⁶⁸ “... eğer (doğru yoldan) dönerseniz, o zaman, doğrusu o zorlu Gün (gelip çattığında) azabın sizin başınıza gelmesinden korkarım!;”⁶⁶⁹ şeklindeki ifadesi ve Hz. Şuayb’ın “... Ben sizin adınıza kuşatıcı bir günün azabından korkuyorum.”⁶⁷⁰ sözü, peygamberlerin yer yer kavimleri ile korku içerikli bir iletişimi, vahyin istediği tutum ve davranış biçimlerini sağlamak için etkin bir yöntem olarak kullandıklarını göstermektedir, diye düşünüyoruz.

⁶⁶² el-Araf 7/150.

⁶⁶³ et-Taha 20/94.

⁶⁶⁴ el-Araf 7/151; 20/90-94.

⁶⁶⁵ et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'an*, XXIX/91.

⁶⁶⁶ en-Nuh 71/1.

⁶⁶⁷ el-Araf 7/59; el-Hud 11/26.

⁶⁶⁸ el-Meraği, *Tefsîru'l-Meraği*, XI/170.

⁶⁶⁹ el-Hud 11/3.

⁶⁷⁰ el-Hud 11/84.

3.1.8.4. İletişimde Tekrar

Bir nesneye sıkça rastlamak onu tanıdık hale getirip mesajın anlaşılabilirliğini ve etkisini artırır.⁶⁷¹ İnsanlara belirli görüş ve fikirler sunmayı tekrar etmek, genellikle bu görüş ve fikirlerin sübutunu ve insan zihninde yerleşmesini sağlamaktadır. Tekrar, ister insanın öğrendiği iyi alışkanlıklar isterse kötü alışkanlıklar olsun öğrenimi derinleştirip, kökleştirmektedir.⁶⁷² Hz. Nuh halkını İslama tekrar tekrar davet ettiği halde hakından bu davete olumlu cevap alamadığını ifade ederek Yüce Allah'a: *"Ey Rabbim!" dedi, "Ben halkıma gece gündüz çağrıda bulunuyorum,*⁶⁷³ *Doğrusu, ben onları açık açık çağırdım*⁶⁷⁴, *onlara açıktan tebliğde buldum; (ayrıca) onlarla gizlice, özel olarak da konuştum.*⁶⁷⁵ *Ama bu çağrım onları yalnızca (Senden) daha da uzaklaştırdı.*⁶⁷⁶ *Ve doğrusu, onlara bağışlayıcılığını göstereceğin ümidiyle ne zaman çağrıda bulduysam parmaklarını kulaklarına tıkadılar, (günahkarlık) giysilerine büründüler, daha fazla inada kapıldılar ve boş gururlarında (daha da) azgınlaştılar.*⁶⁷⁷ demiştir. Yine Yüce Allah *"İşte şükredecek kimseler için Biz, âyetleri böyle farklı üsluplarla tekrar tekrar açıklarız."*⁶⁷⁸; *"Bu Kur'an'da Biz her türlü mânayı, insanlar için çeşitli tarzlarda tekrar tekrar açıkladık. Ama insanların çoğu inkârcılıkta ısrar ettiler."*⁶⁷⁹; *"Biz bu Kur'an'da, insanlar için her türlü misal ve öğüdü, farklı üsluplarla tekrar tekrar ifade ettik. Fakat birçoğu bunları anlamadı..."*⁶⁸⁰ Bu ayetler açıkça, kavimlerinin Yüce Allah'ın kelamını işittikten sonra inatla uygulayageldikleri küfür ve şirk ısrarlarından vazgeçmeleri için⁶⁸¹ peygamberlerin davetlerinde iletişim yöntemi olarak tekrarı da yoğun olarak kullandıklarını göstermektedir, diye düşünüyoruz.

⁶⁷¹ Hoog, Michael A, ve Dğr.Sosyal Psikoloji, s.620; Kağıtçıbaşı, *Günümüzde İnsan ve İnsanlar*, s.220.

⁶⁷² Necati, Osman, *Kur'an ve Psikoloji*, Fecr Yay., Ankara, 2004, s.163.

⁶⁷³ en-Nuh 71/5.

⁶⁷⁴ en-Nuh 71/8.

⁶⁷⁵ en-Nuh 71/9.

⁶⁷⁶ en-Nuh 71/6.

⁶⁷⁷ en-Nuh 71/7.

⁶⁷⁸ el-Araf 7/58.

⁶⁷⁹ el-İsra 17/89.

⁶⁸⁰ el-Kehf 18/54; Diğer âyetler için bkz. 20/113.

⁶⁸¹ et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'an*, XXIX/92.

3.1.8.5. Hedef Ögenin Özellikleri

İletişim kaynağının ve içeriğinin yanında bazı dinleyici özellikleri de iletişimin etkinliğini belirleyici rol oynamaktadır. Bu ögelerden ilki “Taahhüt veya Bağlanma”dır. Dinleyicinin önemli bir özelliği, tutumuyla ilgili olarak ne kadar taahhüt altına girdiği, tutumuyla kendini ne kadar bağladığıdır. Bu bağlanış ne kadar kuvvetli ise tutum değişimi de o kadar güç olacaktır.⁶⁸² Bu anlamda Kur’an kıssalarında zengin bir veri kaynağı olduğu söylenebilir. Zira Kur’ân kıssalarında özellikle peygamberlerin davetine muhatap olanların, çoğunlukla kendi tutumlarına bağlılıkları çok kuvvetli olduğundan tutum değişimi de o denli zor, çoğu kere de imkânsız hale gelmektedir. “*Putlara tapıyoruz ve onlara tapmaya devam edeceğiz*”⁶⁸³ diyen Hz. İbrahim’in kavmi kendi tutumlarına bağlılıklarını, kararlılıklarının ise daimi olacağını ifade etmekteydiler.⁶⁸⁴ Yine Hz. Nuh, Yüce Allah’ın onları bağışlayacağı ümidiyle halkına ne zaman çağrıda bulunduyorsa, halkının parmaklarını kulaklarına tıkayıp günahkârlık giysilerine bürünüp, daha fazla inada kapılmaları ve boş gururlarında ısrar edip daha da azgınlaşmaları ‘kendi inanç ve tutumlarına bağlılık derecelerini göstermektedir.’⁶⁸⁵

İnanç ve tutumlara bağlılık anlamında bakıldığında kıssalarda tutum ve tavırlarına bağlılıklarından bahsedilen mü’minler içinde benzer bir durumun da söz konusu olduğu söylenebilir. Ancak burada şöyle bir değer yargısına gidilmesinin de yanlış olacağını hemen belirtmek gerekir. İnançlarla ilgili tutum ve davranışa bağlılık hususunda peygamberlerin davetlerine muhatap olan inkârcı grupta da, müslümanlarda da aynı “bağlılığın” olması ve sonuçta bağlı oldukları tutum ve davranışları değiştirmemeleri inkârcı grubu mazur göstermez mi? Hemen belirtmek gerekir ki biz burada “bağlılığın” hangi inanç ve tutumda olursa olsun etkileyici gücünden ve değişime olan mukavemetinden bahsediyoruz. İnkârcı grubun inançlarıyla ilgili tutum ve davranışlarına bağlılığın bir sonucu olarak peygamberlerin davetine olumlu cevap vermeyip kendi tutum ve davranışlarında

⁶⁸² Güney, *Sosyal Psikoloji*, s.247,248; Kağıtçıbaşı, *Günümüzde İnsan ve İnsanlar*, s.221

⁶⁸³ eş-Şuara 26/71

⁶⁸⁴ et-Taberi, *Câmiu’l-Beyân an-Te’vili’l-Kur’an*, XIX/83; Et-Tabatabai, *el- Mizân fî Tefsîri’l- Kur’an*, XV/281.

⁶⁸⁵ el-Kurtubî, *el-Cami’ li Ahkâmi’l- Kur’ân*, X/6779.

ısrar etmelerinin “bağlılığın” doğası gereği olumlu bir davranış olduğu gibi bir hüküm içeren düşünceyi asla ifade etmiyoruz. Onun sonucu Allah’a aittir. Herkes kendi özgür iradesi ile vermiş olduğu kararlar ile isabet edenlerden mi yoksa kaybedenlerden mi olduğunun neticesini ahirette müşahede edecektir.⁶⁸⁶ Esasen bu yaklaşımın, yaptığımız tüm değerlendirme ve analizler için geçerli olduğunu tekrar ifade etmek gerekir.

Hedef ögenin özelliklerinden ikincisi de kültürdür. Kültür özellikleri de iletişimin ikna sürecine ve etkileyici iletişime tesir etmektedir. Bireyci kültürlerde bireyin kendisi daha çok önem taşıırken, toplulukçu kültürlerde grup içi uyum ve aidiyet ön plana çıkmaktadır. Kültürler arası bu farklılıklar kendini, insanları etkili şekilde ikna etmenin yollarında da göstermektedir.⁶⁸⁷

3.2. Tutumların Oluşumu ve Değişikliği Sürecinde Kur’ân Kıssaları

Tutum sözcüğü “eylem için hazır ve elverişli hale gelmek” demektir.⁶⁸⁸ Sosyal psikolojik kavram olarak ise doğrudan gözlenebilir olmasa da, davranışı önceleyen, eyleme ilişkin seçim ve kararlara yön veren bir yapı olarak tanımlanmaktadır.⁶⁸⁹

İnsanın tutumları, kendisini ilişkilendirdiği bir grubun standartlarından da normlarından kaynaklanır ve grup ortamına aktif katılım sonucu oluşmaktadır. Karşıt görüşle, bir kişinin sosyal tutumlarını değiştirme çabalarına birey genelde direnç gösterir. Değişmemesi yönünde direnç gösterdiği sosyal kaynaklı bu tutumlar ve görüşler, süreç içerisinde insanın bir parçası haline gelmektedir. Kişinin sosyal tutumlarını değiştirmesi kendisinin bir parçasını değiştirmesi anlamına gelir. Burada temel mantık grup normunun bir bütün olarak gruba ait olmasıdır. Eğer bir norm ve dolayısıyla bireylerin tutumları değiştirilmek isteniyorsa, bunun en iyi yolu değişiklik yapma kararına tüm grubu katmaktır.⁶⁹⁰

⁶⁸⁶ et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'an*, XXX/74; Ayrıca için bkz: et-Tekvir 81/14.

⁶⁸⁷ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 672; Kağıtçıbaşı, *Günümüzde İnsan ve İnsanlar*, s.233.

⁶⁸⁸ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s.121; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 174.

⁶⁸⁹ Şerif, Muzaffer, *An Outline of Social Psychology*, s. 203; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 174.

⁶⁹⁰ Chaiken, Shelly and Charles Stangor, *Attitudes and Attitude Change*, *Annu. Rev. Psychol.* 1987.38:593; Cartwright, D. Ve Zander, A (ed9). *Group Dynamics; Research and Theory*. Evanston III. Peterson, s.149; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*,s.546.

Tutumlar, bireyin tutumlarıyla ilgili olumlu ya da olumsuz göndermeleri hakkındaki görüşlerinden çıkarsandığından, ilgili durumlarda insanları bir konu, nesne ya da değeri içeren konularda, tutarlı ve karakteristik bir tepki tarzı belirlemesine yardımcı olurlar. Tutum değişikliğinde ise belli bir konu veya değer hakkındaki oluşan tutarlı ve karakteristik bir tepki tarzının değişmesi anlamına gelmektedir.⁶⁹¹ Tutum oluşumu ve/veya değişikliği kendi kendine gerçekleşen bir süreç değildir. Tutumlar boşlukta oluşmadığından, birey bir tutumu kişiler arası ilişkilerde, grup ilişkilerinde karşılaştığı bir nesne, kişi, grup, kurum, konu, değer ya da normla ilişkili olarak oluşturmaktadır. Ancak, bu dış etkiler tek başına tutum oluşumunu ya da tutum değişikliğini açıklamak için yeterli değildir. Tutum oluşumunda ve değişikliğinde hem iç faktörleri hem de dış faktörleri, birbirleri ile ilişkili olarak incelemek gerekir. İç faktörler arasında, kişinin karşılaştığı nesneye, kişiye, konuya ya da iletişime ilişkin güdeleri ve var olan tutumları yer alır. Dış faktörlerde ise bireyin dışındaki nesnelere, olaylar, diğer kişiler, topluluklar, kültürel ürünler, uyaran vb. durumlar yer alır.⁶⁹²

Yapılacak analiz açısından belirlenmesi gereken dış faktörler arasında şunlar yer almaktadır: Sunulan görüş, görüş sahibi, sunan kişi, sunuş şekli, görüşün sunulduğu ortam, görüşün grup etkileşimi sırasında toplulukta ya da yalnızken sunulması gibi durumları içeren sosyal bağlam. İç ve dış faktörlerin karşılıklı ilişkisi, bireyin dış etkileri algılama, yargılama ya da değerlendirme şekline de yansımaktadır.⁶⁹³

Gerçeklerle ya da akılcı bulgularla bağdaşan bilgiler çoğu zaman alıcıdaki mevcut normlara ters düşebilmektedir. Alıcıların seçiciliği, yaşadıkları ve kalıcı aidiyet duygusu hissettikleri grupların normlarından kaynaklanan sosyal tutumlardan etkilenir. Belli bir konuda kesin bir görüşe sahip bir kişiye bilgi ulaştığında, bu bilgiyi algılayışı tutumundan önemli ölçüde etkilenir.⁶⁹⁴ Tutumun oluşmasında ve değişmesinde güdül ve bilişsel faktörler ortaklaşa rol oynarlar. Sosyal bir durumda

⁶⁹¹ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.539; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 224.

⁶⁹² Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.540; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 129; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 224.

⁶⁹³ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 134; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.540;

⁶⁹⁴ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 137; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.568; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 230.

önceden bir aralık ve norm belirlenebiliyor ve daha sonra birey bu normu tek başına olduğu bir duruma ya da farklı ortamlara taşıyabiliyorsa, karakteristik ve tutarlı bir tutum ve davranış tarzı oluştuğu söylenebilir.⁶⁹⁵ Hz. Musa'nın gösterdiği mucizeler karşısında secdeye kapanıp Yüce Allah'a iman eden sihirbazlar⁶⁹⁶ Firavun'un tehditlerine rağmen⁶⁹⁷ ortaya çıkan hakikatlerin ardından kendilerini yaratan, kendilerini yoktan inşa edenin ve ibadet edilmeye de müstehak olanın kendisinin olmadığını, sahip olduğu güç ile istediği her şeyi bu dünyada yapabileceğini, kendilerinin ise bu durumda sonsuz olan ahiret yurduna talip olduklarını ifade⁶⁹⁸ anlamında *"Artık neye hakim isen hükümünü ver. Sen hükümünü ancak bu dünyâ hayatında geçirebilirsin"*⁶⁹⁹ diyerek, her ortam ve şarta taşıyabildikleri karakteristik, tutarlı bir tutum ve davranışı, yerleşmiş normlara ters düşse dahi oluşturduklarını ifade etmekteydiler.

Günlük yaşamda başka birinin yanında bir telkine olumsuz ya da kararsızlıkla tepki verilmesi, ancak bu kişi gidince olumlu tepki verilmesi de az rastlanan bir durum değildir.⁷⁰⁰ Münafıklar, taklit ve adet anlayışından kurtulup, aklın verileri ve mantık ölçüleri içerisinde anlama çabası geliştirmediklerinden karşılaşma anlarında Müslümanlarla aynı düşünceleri paylaştıklarını, kamu alanında bozgunculuk yapıp kafa karıştırmak suretiyle insanları vahyin çağrısından beri tutabilmek için,⁷⁰¹ *" Biz de (sizin gibi) inanıyoruz!" iddiasında bulunurlar; ancak şeytani dürtüleriyle baş başa kaldıklarında, "Aslında biz sizin yanınızdayız, onlarla sadece eğleniyoruz"*⁷⁰² derler. Yine aynı mantıkla Hz. Muhammed'e *"Biz sana itaat ediyoruz." derler, ama yanından uzaklaştıklarında, içlerinden bir kısmı, gecenin karanlığında, peygamberin dile getirdiği (inançlar)dan başka şeyler tasarlarlar..."*⁷⁰³ Böylesi tutum, uyaran

⁶⁹⁵ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.552; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 134,135

⁶⁹⁶ et-Taha 20/69,70.

⁶⁹⁷ et-Taha 20/69,71.

⁶⁹⁸ İbn'u Kesir, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, III/159.

⁶⁹⁹ et-Taha 20/72

⁷⁰⁰ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 578; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.553

⁷⁰¹ el-Merağî, *Tefsîru'l-Merağî*, I/56.

⁷⁰² el-Bakara 2/14.

⁷⁰³ en-Nisa 4/81.

durumlarında başka insanların etkilerine göre ya da bireyin kendisinin sahip olduğu tutuma göre gösterilen tepki davranışının doğurduğu bir sonuçtur.⁷⁰⁴

Otoriteler ve yetkiyi elinde bulunduranlar da halkın veya ilgili olduğu grubun tutumlarını bilişsel bulgularla ve çoğu zaman kendi görüşleriyle uyum içinde olacak şekilde değiştirmek veya varolan yapıyı devam ettirmek istemektedirler.⁷⁰⁵ Din ve dünya işlerine ilişkin konularda kendilerini varedebilecekleri bir düzene kavuşmamaları için⁷⁰⁶ “*Firavun, kavmini saptırmış, doğru yola sevketmemiştir.*”⁷⁰⁷ Firavun çevreden merkeze gelen talepleri ciddiye almak şöyle dursun, kavmini doğru bir yola yöneltmemiş⁷⁰⁸ ve bilişsel bir tercihle kendi pozisyonunu bu yolla meşrulaştırmaya çalışmıştır. Esasen Firavun’un stratejisi tamamem kendi saltanatının devamı üzerine kurulduğu için kavminin tutumlarını kendi görüşüyle uyum içinde olacak şekilde sürdürmesi ya da varsa eğer buna engel durumları değiştirmek istemesi anlaşılabilir bir durumdur. Başka düşüncelerle bir diyalog kurup başka düşünce veya inançların varlığıyla kendi varlığını görme tecrübesine veya ufkuna sahip olmayan hareketlerin köktenci olma eğilimi,⁷⁰⁹ buna engel gördüğü durumları değiştirmek istemesi normaldir. Buradaki köktenciliğin anlayış düzeyiyle alakalı olduğunu belirtmemiz gerekir. Zira bireyin, dış durumu nasıl algıladığını anlamak için tutumu ile ilgili dış faktörler arasındaki ilişkilerin saptanması gerekmektedir.⁷¹⁰ Bireyin belli bir uyarana gösterdiği tepkileri, bu tepkiler ile konu hakkında var olan görüşlerin oluşturduğu performans ölçeği arasındaki karşılıklı ilişkiler bakımından analiz edilebilir.⁷¹¹

Herhangi bir konu hakkında bireyin kabul aralığı ne kadar darsa, o konu hakkında diğer görüşlere tahammülü de o kadar az olur ve şiddetle o görüşleri reddeder. Bireyin kendi tutumu ile ilgili uyarılara tepkisini ölçebilmek için, kabul aralığının ona sunulan görüşlerin yelpazesinin ve buna ek olarak kendi görüşüyle

⁷⁰⁴ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.553.

⁷⁰⁵ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.555; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 352.

⁷⁰⁶ el-Meraği, *Tefsîru'l-Meraği*, XVI/134.

⁷⁰⁷ et-Taha 20/79.

⁷⁰⁸ el-Mü'min 40/29.

⁷⁰⁹ Aktay, Yasin, *Metin Tarih ve Şiddetin Kaynakları*, (Din ve Dünya Barışı Uluslararası Sempozyumu, İstanbul, 2007), s.31.

⁷¹⁰ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 150. Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.570.

⁷¹¹ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 261; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.571.

sunulan görüş arasında ki mesafenin bilinmesi gerekir.⁷¹² Yargı deneyleri, sunulan görüş bireyin konu hakkındaki görüşüne ne kadar yakınsa özümseme etkisinin fazla olacağını göstermiştir. Sonuç olarak, kabul aralığı genişleyerek sunulan görüşü de kapsamış, ve bireyin konu hakkındaki tutumu değişmiştir.⁷¹³ Öte yandan, bireyin görüşü ile sunulan görüş arasında ki mesafe çok fazla ise, bireyin kendisine sunulan görüşü reddetmesi muhtemeldir. Bu durumda kendi görüşünü sunulan görüşün aksi yönünde ve daha da değiştirerek bir karşıtlık etkisiyle tepki gösterebileceği gibi, sunulan görüş yönünde değiştirerek olumlu tepki de gösterebilir.⁷¹⁴ Kıssalar bağlamında peygamberlerin kavimlerine sundukları mesajlar, genelde kavimlerinin tevhid inancına yönelik kabul aralıkları dar olduğundan, peygamberlerin getirdikleri mesajları kabul şöyle dursun tahammülden uzak ve şiddet içerikli tavırlarla yalanlayarak, örneğin; Nuh, Ad, Semud, Lut ve Firavun kavimleri ve ‘Ress halkı’⁷¹⁵ reddetme yolunu seçmişlerdir.⁷¹⁶ Dolayısıyla bu toplulukların red gerekçelerinde kendi tutumları ve görüş yelpazeleri ile buna ek olarak kendi görüşleriyle peygamberlerin sundukları mesaj arasında ki mesafenin fazla oluşu peygamberlerin mesajlarının reddedilme gerekçeleri olarak görebiliriz. Zira böyle bir mesafenin farklı oluş gerekçesi, Hz. Muhammed’in toplumunun inkar edenleri dahil geçmişte peygamberlerin sunduğu tevhid akidesini reddeden tüm toplumların genel yaklaşımı⁷¹⁷ olmuştur. Ancak böylesi genel yaklaşıma hatta bu yaklaşımın oluşturduğu olağan olmayan koşullara rağmen peygamberlerin mesajlarını kabul edip, kendisini Kur’ân’ın belirlediği yelpazeye göre konumlandırmak suretiyle Allah’a kul olmayı seçen kavim olarak Hz. Yunus’un kavmi,⁷¹⁸ Firavun’un hanımı⁷¹⁹ ve kavminden iman eden bir grup genç⁷²⁰ sosyolojik ortamın etkin faktörlerine, hâkim anlayış telakkisine ve olağanüstü koşullara rağmen kendi görüş ve tutumlarını peygamberlerin mesajları doğrultusunda değiştirip olumlu tepki verebilmişlerdir. Bu

⁷¹² Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 264,265; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.572.

⁷¹³ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 146; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.572.

⁷¹⁴ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.572; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 261 Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 124.

⁷¹⁵ el-Kaf 50/12.

⁷¹⁶ el-Hacc /22/42; Diğer ayetler için bkz: 26/105,123,141,160;38/12; 54/9,18,23,33; 69/4; 91/11.

⁷¹⁷ el-Meraği, *Teşîru'l-Meraği*, XVI/122.

⁷¹⁸ el-Yunus 10/98; es-Sâffât 37/148

⁷¹⁹ et-Tahrîm 66/11.

⁷²⁰ el-Yunus 10/83.

durum etkin faktörlerin ve olağanüstü koşulların bireyler üzerinde her zaman aynı sonucu doğurmadığını göstermektedir. Dolayısıyla olağanüstü koşulların varlığının mutlak inkârı doğurmayacağını söyleyebiliriz.

3.2.1. Tutumlar ve İnançlar

İnsanlar, hareket ve zafiyetlerini -bu hareketler ve zafiyetler ister dini merasimler, ister hayatlarını kazanma yolları, ister başka faaliyet alanları olsun- kendi inançları⁷²¹ ve tutumlarına göre yönetirler. İnanç ve tutumların fert için böyle büyük ve önemli görülen bir rol oynaması, sosyal davranışı tahlil ederken inanç ve tutumlardan vazgeçilemeyeceğine dair bir delil teşkil etmektedir.⁷²²

Ferdin sosyal davranışı, motivasyon, idrak, heyecan ve öğrenme süreçleri çerçevesinde izah ve ifade edilebilir. Mamafih, ferdin sosyal davranışlarını sadece bu temel süreçlere dayanarak, tasvir, tahlil ve tahmin etmeye kalkmak uygun bir yol değildir. Çünkü davranış aynı zamanda içinde faaliyet gösteren bütün bu süreçlerin dinamik bir neticesidir. Hâlihazırdaki uyarıcılar o ana mahsus iradelere değil olumlu ve olumsuz pozisyonlara, istidatlara bağlı bir fonksiyonlardan oluşur. Dolayısıyla daha yüksek bir seviyede psikolojik üniteye dayanmak daha realist bir hareket olur. Bu daha yüksek seviyede ki birimler ise inanç ve tutum denilen duygusal faktörler, idrak ve motivasyon organizasyonlarıdır. İnsanın inanç ve tutumlarının tam bir tasviri, onun çeşitli sosyal durumlardaki davranışı hususunda hayli güvenilir tahmin verebilir.⁷²³

Bir inanç, ferdin dünyasında bir yöne ait idrak ve bilgilerin devamlı bir organizasyonudur. Bir inanç o şeyin ifade ettiği manalar bütünüdür, ferdin eşya hakkındaki bilgisinin toplamıdır. Örneğin bir insan ahiretin varlığına inanabilir, bu inancı, onun inancı ile ilişkili birçok bilgiler ihtiva ettiğini gösterir.⁷²⁴ Yüce Allah'ın

⁷²¹ Genel bir tabir olarak inanç, bilgi, kanaat ve imanı ifade edecek şekilde kullanılacaktır. İman, bilgi ve kanaat denilen şeyler arasında göze çarpar farklar vardır. Fakat bunları idare eden ortak bir faktörler bütünü ve bunların tasviri hususunda da ortak bir karakteristikler grubu mevcuttur. (Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.572)

⁷²² Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*,s.572; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 125.

⁷²³ Krech David, Crutchfield, *Sosyal Psikoloji Teori ve Problemler*,s.226; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 143,144.

⁷²⁴ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 201,202; Krech, *Sosyal Psikoloji Teori ve Problemler*,s.228

kendilerini denizden geçirdikten sonra, birtakım putlara tapınıp duran bir toplulukla karşılaştıkları zaman İsrailoğulları'nın "*Ey Musa, bize de onların tanrıları gibi bir tanrı yapiver!*" demelerine mukabil Hz. Musa'nın "*gerçekten de siz (eğri doğru nedir) bilmeyen bir toplumsunuz!*"⁷²⁵ demesi, onların bu taleplerine olan karşı oluşunu ifade etmesi kadar, Mısırlıların kültürünün esaretleri sırasında İsrailoğulları'nın inançları üzerinde ne denli derin izler bıraktığı⁷²⁶ hakkında da pek çok bilgiyi içerdiği söylenebilir.

İnanç ve tutumlar umumiyet itibariyle ferdin şahsiyet yapısındaki merkezi karakteristiklerle bağlantılı oldukları zaman büyük önem taşırlar. Keza iyi yapılanmış ve genelleşmiş diğer gruplarla ve insanlarla aynileşme ihtiyacına dayanmış olmaları halinde de önemlidir. Yeni teşekkül etmiş, değişme halinde olan, başkalarının hücumuna uğrayan veya yeni gelişen diğer inanç ve tutumlarla apaçık bir mantıki ahenksizlik içinde bulunan tutumlar daha dikkati çekebilir.⁷²⁷

Tutumlar, inançlarla ortak olarak temel psikolojik süreçler ve davranışlar arasında aracı entegrasyonlar halinde bulunurlar. Daha belirgin manada bir tutum, motivasyon, heyecan ve idrak süreçleriyle öğrenme sürecinin ferdin dünyasının bir yönüne göre devamlı bir organizasyonudur. Bütün tutumlar tutum objesi hakkında önceden sahip olunan inançlarla karışır. Fakat bunun aksine, bütün inançlar tutumların birer parçası değildir. Motivasyonel kuvvetler inançların teşekkülünde bir rol oynayabilmekle beraber, inançlar gerek motivasyonel bakımdan gerekse heyecan bakımından nötrdürler. Fakat tutum şeklinde ortaya çıktıkları zaman, hususi dinamik baskılara maruz kalırlar. Bir tutum objesi belli şartlar altında ekseriya, belli hedefi olan, arzu edilen bir hareket ve faaliyet olarak görülür. Örneğin; Firavun zihniyetine dair tutumu olan bir müslüman, Firavun'u "kötü" olarak idrak eder. Müslümanın görüşü, Firavun zihiniyetine yönelik olarak bir şeyler yapmayı ilham edebilir. Bu

⁷²⁵ el-Araf 7/138

⁷²⁶ Mevdudi, *Tefhimu'l-Kur'an*, II/88.

⁷²⁷ Krech, *Sosyal Psikoloji Teori ve Problemler*, s.246; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 192,193; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 136.

tutum objesi artık nötr olmaktan uzaktır. Tutumlara dinamik, devamlı, teşvik edici ve güdücü karakteri veren taraf da budur.⁷²⁸

Tutum objeleri ancak belli şartlar altında istek karakteri arzettiğine göre bu şartlar hangisinde nispeten daha kolay bir şekilde karşılanırsa o tutum daha çok dışa vurulur. Tersine bu şartları daha az yerine getiren bu tutumlar dışa vurulma bakımından zayıftır.⁷²⁹ Her iki tutumda birey için önemli olabilir. Örneğin bir insan çok belirgin bir sosyal tutuma⁷³⁰ ve buna karşılık pek dışa vurulmayan bir dini tutuma sahip olabilir. Ancak bazı hususi ve etkili olayların çıkışında bu dini tutumları ifade fırsatı bulur- gayet dinamik bir cennet veya cehennem tasviri karşısında veya bağlı bulunduğu din tahkir edildiğinde-bu şartlar altında, eğer onun dini tutumu önemliyse hayatının geri kalan kısmında çok önemli bir harekete geçebilir.⁷³¹ İmana ermiş olanlara Yüce Allah, Firavun'un kötü emellerine ve onun kötü sonuna ortak olmak istemeyen⁷³² karısının kıssasını örnek vermiştir. Firavun'un zulmünden kurtulmak isteyen eşi Asiye⁷³³ Yüce Allah'a şöyle yakarmıştır: *"Ey Rabbim!" "Senin katında (olan) cennette benim için bir köşk inşa et; beni Firavun'dan ve yaptıklarından koru ve beni şu zalim halkın elinden kurtar!"*⁷³⁴

Heyecan objesi kendi başına değil, ancak bütün psikolojik saha çerçevesinde tanımlanabilir. Her heyecan objesi aynı derecede bir gerginlik yaratmaz ve aynı heyecan unsurları çerçevesinde idrak edilmez. Tutum denilen devamlı organizasyonun objesi de ancak belli hedefi olan veya istenen bir faaliyet veya bir heyecanı ihtiva eder.⁷³⁵ Yüce Allah'ın Hz. Musa'yı ve kardeşini, *"İkiniz birlikte doğruca Firavun'a gidin; çünkü o gerçekten her türlü ölçüyü aşmış bulunuyor!"*⁷³⁶ emrine *"onun bize düşmanca davranmasından yahut azgınlık(ta devam) etmesinden*

⁷²⁸ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 136; Krech David, Crutchfield, *Sosyal Psikoloji Teori ve Problemler*, s.229

⁷²⁹ Krech, *Sosyal Psikoloji Teori ve Problemler*, s.245.

⁷³⁰ Sosyal Tutum: Toplum kurallarına uygun davranış. (Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s.174.)

⁷³¹ Krech, *Sosyal Psikoloji Teori ve Problemler*, s.246

⁷³² Mevdudi, *Tefhimu'l-Kur'an*, VI/411.

⁷³³ el-Kurtubî, *el-Cami' li Ahkâmi'l- Kur'ân*, X/6682.

⁷³⁴ et-Tahrîm 66/11

⁷³⁵ Krech David, Crutchfield, *Sosyal Psikoloji Teori ve Problemler*, s.229

⁷³⁶ et-Taha 20/43

korkarız”.⁷³⁷ şeklinde cevap vererek gerginliklerini ve korkularını, Firavun’un düşmanca tavrına, azgınlık ve tutumuna bağlayarak⁷³⁸, gerekçesiyle ifade etmişlerdi. Korku ve gerginliğin doğması bu tutumun sevkedici bir kuvvet olarak karakterize edilmesi durumunu doğurmuştur.

3.2.2. İnançların ve Tutumların Fonksiyonel Önemi

İnançsız bir insanın psikolojik varlığı düşünülemez, zira o zaman bu insan devamlılığı olmayan bir varlık demek olur. İnançların ferdi şahsiyette oynadığı temel rollerden biri de onun psikolojik dünyasına bir yapı ve devamlılık kazandırmalarıdır. İnançlar ferdin dünyasını inşa eden birer blok gibidir, pratik bakımından inanç ve tutumların örneği, ferdin psikolojik dünyasının tipine eş sayılabilir. Bir psikolojik durumdan diğerine devamlılığı temin eden esas unsur bu devamlı inanç ve tutumlardır. En önemli inanç ve tutumlarda ferdin kendisi hakkında sahip olduklarıdır.⁷³⁹ Böyle devamlı yapılar mevcut olmadığı takdirde fert her durumda yeni bir insan olur ve davranışları sadece o andaki ihtiyaçları ve o anda gelen uyarıcılara göre organize edilir. İnanç ve tutumlar bu genel organizasyon rolünden başka, insanın genel ihtiyaç hayalleriyle de fonksiyonel bakımından sıkı bir münasebet halindedir.⁷⁴⁰

Bir insan ancak müphem bir şekilde yapılanmış olan psikolojik dünyasına ait sahalardaki inançlarının gelişmesi için, aktif bir şekilde mana arayabilir. Belli bir sahaya ait inançlarını bile bile değiştirmeye çalışması da mümkündür.⁷⁴¹ Fert için zaruri olan şey günlük idraklerinin ve faaliyetlerinin bir mana ve bütünlüğe kavuşmasından ibarettir. Sonuç olarak, ferdin her zamanki inançları onun yeni yaşantılarını izah edemediği veya idrakleri “muntazam”, “manalı” ve “kullanılışlı” kategorilere uymadığı zaman yeni inançlar aranır.⁷⁴² Yüce Allah’ın Hz. İbrahim’e, gökler ve yer üzerindeki güçlü hükümranlılığı ile ilgili ilk kavrayışı kazandırarak,

⁷³⁷ et-Taha 20/45

⁷³⁸ et-Tabatabai, *el- Mizân fî Tefsîri 'l- Kur'an*, XIV/156.

⁷³⁹ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 133.

⁷⁴⁰ Krech David, Crutchfield, *Sosyal Psikoloji Teori ve Problemler*, s.231.

⁷⁴¹ Krech David, Crutchfield, *Sosyal Psikoloji Teori ve Problemler*, s.231.

⁷⁴² Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 124,150; Krech David, Crutchfield, *Sosyal Psikoloji Teori ve Problemler*, s.232; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 183.

kalben mutmain olan kimselerden olmasını sağlaması⁷⁴³ da Hz. İbrahim için zaruri idraklerinin ve faaliyetlerinin bir mana ve bütünlüğüne kavuşturulmasından ve inanç boyutunda idrak faaliyetini muntazam ve manalı kategorilere oturmuş bir inanç zemini oluşturma ameliyesi olarak ifade edilebilir. Zira inançlar ve tutumlar, ferdin inanç ve şahsiyet yapısına bir istikrar ve devamlılık kazandırır; onun günlük idrak ve faaliyetlerine bir mana verir; çeşitli hedefleri elde etmesine katkı sağlar.⁷⁴⁴

İnanç ve tutumlar devamlı birer organizasyon olduklarından, bunlar bir âna mahsus her psikolojik vakaya girer ve onda mevcut bilgi ve idraklerin yapılandırılması için değişmez bir temel oluştururlar. O andaki bilgi ve idraklerin belli bir anda organize oluş tarzı ekseriya hükümlerde kendini gösterir. Hüküm en iyi şekilde objeleri belli kategoriler içinde vasıflandırma süreci olarak tarif edilir.⁷⁴⁵ İnsanın idrakini ve dolayısıyla hükümlerini belirleyen unsur sadece hüküm konusu olan uyarıcılar değildir. Kişiye tesir eden bir uyarıcılar sahası (frame of reference) herhangi bir hükmü belirler. Şu halde inanç ve tutumlar ferdin hükümlerini idare etmekte ekseriya asli bir rol oynadıkları için bunlarla hükümler arasında sıkı bir bağlantı vardır. Ferdin bir şey hakkındaki inançları ve bir şeye karşı tutumu, o şey için çeşitli hal ve şartlarda verdiği hükümlere geniş çapta tesir etmektedir.⁷⁴⁶

“Hüküm”, işaret ettiğimiz gibi idrak, inanç ve tutumların bir ana mahsus birleşimidir. Hz. İbrahim’in Allah’ı bulmak için yıldızlara, Ay’a ve nihayet onlardan daha büyük olan Güneş’e “Rabbim”⁷⁴⁷ demesi hükümdür. Kanati ise ‘daimi olup asla zail olmayacak Allah’a nispetle’⁷⁴⁸ “batan şeyleri sevmem” süreciyle başlayıp sapkın kimselerden olmamak için Cenab-ı Allah’ın hidayetini talep etmesi ve nihayet kavmine yönelip “*Ey kavmim! Ben sizin Allah’a ortak koştuğunuz şeylerden uzağım*”⁷⁴⁹ diyerek onlarla kendi arasına koyduğu sosyal mesafedir. Demek ki sosyal

⁷⁴³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, III/1967,1968; Mevdudi, *Tefhimu'l-Kur'an*, I/465.

⁷⁴⁴ Krech David, Crutchfield, *Sosyal Psikoloji Teori ve Problemler*, s.235; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 124.

⁷⁴⁵ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 121,131; Krech David, Crutchfield, *Sosyal Psikoloji Teori ve Problemler*, s.236

⁷⁴⁶ Krech, David, Crutchfield, *Sosyal Psikoloji Teori ve Problemler*, s.237; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 183.

⁷⁴⁷ el-En'am 6/75-78

⁷⁴⁸ İbn'u Kesir, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, II/151.

⁷⁴⁹ el-En'am 6/75-78

mesafenin oluşmasında etki eden kanaatler, inançların özel bir türü olarak muayyen bir zaman çerçevesi dışında fert için istikrarlı bir tarzda devam ettiği takdirde onun anlık bir hükümde kendini göstermektedir.⁷⁵⁰ Bu arada şu hususu da ifade etmek gerekir ki genel bir tabir olarak inanç tabiri kanaat, bilgi ve imanı ifade edecek şekilde kullanılmıştır. İman ve kanaat dediğimiz şeyler arasında göze çarpan farklar vardır. Fakat bunları, idare eden ortak faktörler bütünü ve bunların tasviri hususunda da ortak bir karakteristikler grubu mevcuttur. Hepimiz bilgi, kanaat veya iman sahibi olduğumuzu daha iyi anlatabilmek için “inanıyorum” deriz. Bir inancın adresi onun türünü belli eder; inançların muhtevası ise belli bir obje türü tarafından organize olan çeşitli bilgileri ihtiva eder.⁷⁵¹

Bir inanç, uzun bir zaman fasılası içinde ve ferdin çeşitli tecrübeleri boyunca değişmeksizin sürebilir ve zıt inançlara mukavemet gösterebilir. Aynı şahsın başka bir inancı da nispeten geçici, kolayca değişmeye ve motivasyonel bakışlara yol açmaya müsait olabilir. Tutumların katılığı veya kuvveti de inançların katılığı veya kuvvetinden genel bir şekilde ayrılır. Tutumlar nispeten zayıf veya nispeten kuvvetli olmakla beraber, birçok tutum, birçok inançtan daha şiddetli ve kuvvetlidir. Zira tutumlar, yapıları itibariyle ihtiyaçları, istekleri ve gerginlikleri ihtiva ederler.⁷⁵²

Ekseriya, inançların dışa yansıyan tarafları bunların önem derecelerine bir işaret olarak ele alınır. İnançların en önemli ve en fonksiyonel olanlarından bir çoğu dışa vurulma bakımından daha yüksek bir seviyededir. Bunlar o kadar derin temellenmiş ve o kadar uzun zamandan beri yerleşmiştir ki, insanın dünyasının temel unsurları halini almışlardır.⁷⁵³ Hz. İbrahim, babasına ve kavmine tapındıkları ilahların sahte ve mutlak anlamda güçsüz olduklarını hatırlatmak için neye taptıklarını sorduğunda⁷⁵⁴ kavmi “*Putlara tapıyoruz ve onlara tapmaya devam edeceğiz.*”⁷⁵⁵ demeleri, inançlarında sabit ve kalplerinin bununla mutmain olduğunu,⁷⁵⁶ aynı zamanda bu inancı ve onun gerektirdiği davranış biçimlerini kararlı

⁷⁵⁰ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 185; Krech, *Sosyal Psikoloji Teori ve Problemler*, s.237

⁷⁵¹ Krech, *Sosyal Psikoloji Teori ve Problemler*, s.228

⁷⁵² Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 150; Krech, *Sosyal Psikoloji Teori ve Problemler*, s. 244

⁷⁵³ Krech, *Sosyal Psikoloji Teori ve Problemler*, s.245

⁷⁵⁴ Mevdudi, *Tefhimu'l-Kur'an*, IV/32.

⁷⁵⁵ eş-Şuara 26/71

⁷⁵⁶ Mevdudi, *Tefhimu'l-Kur'an*, IV/32.

bir biçimde yerine getireceklerini⁷⁵⁷ belirtmek içindi. Bu da inançlarının onların derin ve uzun zamandan beri yerleşmiş ve kendi dünyalarının temel unsurları mahiyetinde olduğunu göstermektedir.

Bilgi halinde bulunan inançların ayırt edici vasıfları, ispat konusu teşkil etmeleridir. Bu tür ispatı ilmi ve nesnel ispatla karıştırmamak gerekir. Burada bireye göre bir kabul ve ispat bahis konusudur. Birey için kendi bildiği şey, kendini tatmin edecek şekilde ispatladığı şeydir. Bunu bir takım gözlemlerle, muhakeme ile sezgi yoluyla veya “mütehasıs” olarak bildiği kimselerin söylediklerini kabul etmek suretiyle yapar. Bu gibi idrak konusu olgularla, üzerinde inanç sahibi olduğumuz hukuki nesnel olgular arasında zaruri bir münasebet yoktur. Birçok zorlayıcı faktörler vardır ki, idrak edilen olgularla objektif olgular arasında önemli farklar meydana getirir. Burada mühim olan husus, bilgi olan inançların sadece bireyin tatbikini mümkün gördüğü ve tahlil ettiği meselelerden olduğunu unutmamaktır. Zira bizzat bireyin tahkikini imkânsız bulduğu inançlar “iman” mevzuunu teşkil eder. İnsan inanır ki her şeyi bilen ve her şeye kadir olan bir Allah vardır. Gerçi Allah hakkında sahip olduğu kavramların mahiyeti bu inancını tatminkâr bir şekilde ispat edemez; fakat iman eder. Bu inanç bir imandır. Tabiatıyla inanç da bir başka insanın kafasında “bilgi” konusu olabilir. Dolayısıyla o insan, Allah hakkındaki düşüncelerini kendini tatmin edecek şekilde ispat ettiği kanaatine sahip olabilir.⁷⁵⁸ Hz. Musa Cenabı Allah’ın kendisine katından üstün bir bağışta bulunarak *özel bilgiyle donattığı* Hızır diye de tabir edilen⁷⁵⁹ Bilge kişiye (kul) ile doğru olanı kavramak, hep doğru olanı yapmak ve ona verilen bilgiden kendisi de öğrenmek için tâbi olmak ister. Bilge kul “*sen benimle beraberken olup bitecek şeylere tahammül edemezsin, gerçek mahiyetlerini anlayıp kavrayamayacağın olaylar karşısında kendini nasıl tutabilirsin?*” sorusuna karşılık Hz. Musa “*İnşaallah beni sabırlı bulacaksın. Hiçbir konuda sana da itiraz etmeyeceğim*” der ve Bilge kul “*hangi konuda olursa olsun sana bilgi verilinceye kadar hiçbir şey hakkında bana soru sorma!*” der ve bu konuşmanın ardından Bilge kul ile yola koyulurlar. Bu yolculukta

⁷⁵⁷ İbn’u Kesir, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, III/337.

⁷⁵⁸ Krech, *Sosyal Psikoloji Teori ve Problemler*, s.248

⁷⁵⁹ et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'an*, XV/277; el-Kurtubî, el-Cami' li Ahkâmi'l-Kur'an, XI/43.

Bilge kul, ilk ikisinde itiraz ettiği, üçüncüsünde ise öneride bulunduğu üç olaya müdahale eder. Bunlar, her gemiyi gasbetmekte olan Kralın var olması gerekçesi ile denizde çalışan yoksul kimselere ait gemiyi kusurlu kılması; kendilerini azgınlık ve nankörlüğe sevketmesinden korkulması gerekçesiyle, anne ve babası mümin olan erkek bir çocuğu öldürmesi; altında kendilerine ait hazine bulunan ve babaları da iyi kimse olan iki çocuğun güçlü çağlarına eriştiklerinde Rablerinden bir rahmet olarak hazinelerini çıkarınsınlar gerekçesiyle kendilerinden yiyecek istedikleri ancak misafir etmekten kaçınan köy halkının yıkılmak üzere olan duvarlarını ücret almadan düzeltmesidir. İşte Hz. Musa'nın bir türlü sabır gösteremediği olaylar ve olayların iç yüzü budur.⁷⁶⁰ Burada Bilge kulun yaptığı Hz. Musa'nında sabredemediği olayların meydana geliş ve oluş seyirleri ile ilgili Kur'ân metninde ifade edilen üç önemli kavramın olayların hangi temelde anlaşılması gerektiğine dair ciddi ipuçları olduğunu düşünüyoruz. Bunlardan ilki Bilge kul kendisine Allah tarafından, hadiseleri yorumlama kabiliyeti olarak adlandırılan, kazanılmamış aksine verilmiş⁷⁶¹ olan ilmin öğretildiği kişidir.⁷⁶² İkincisi, her üç olayında zahir görünümüne bakılarak değil ancak Allah'ın öğrettiği ilim sayesinde kavranacak bir hal olması dolayısıyla⁷⁶³ oluş halinde Hz. Musa'nın iç yüzünü kavrayamayacağından ötürü sabredemeyeceği olaylar⁷⁶⁴ zinciri oluşudur. Ve üçüncüsü de meydana gelen tüm olayların Allah'ın vahyi doğrultusunda yaptığı⁷⁶⁵ Bilge kulun kendi iradesi ile yapmadığıdır.⁷⁶⁶

Burada üç kritik noktayı nazarı dikkate almadan olayları rasyonel temelli değerlendirmenin, özellikle küçük çocuğun öldürülme gerekçesinin pek çok insanı tatmin etmeyen⁷⁶⁷ bir durum ya da Bilge Kul (Hızır) gibi, tarihin belli bir dönemine yerleştirelemeyen figürlerle ilgili anlatımlar⁷⁶⁸ olarak ya da bu kıssanın bütünü

⁷⁶⁰ Kehf 18/65-82.

⁷⁶¹ et-Tabatabai, *el-Mizân fî Tefsîri'l-Kur'an*, XIII/342.

⁷⁶² Kehf 18/65.

⁷⁶³ et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'an*, XV/283.

⁷⁶⁴ Kehf 18/67-68.

⁷⁶⁵ et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'an*, XVI/6; el-Meraği, *Tefsîru'l-Meraği*, XV/173.

⁷⁶⁶ Kehf 18/82.

⁷⁶⁷ Güler, İlhami, *Allah'ın Ahlâkiliği Sorunu*, Ankara Okulu Yayınları, I. Baskı, Ankara, 1998, s.111, 98 nolu dipnot.

⁷⁶⁸ Öztürk, *Kıssaların Dili*, s. 66.

mitik yapının eşsiz örnekleri olarak⁷⁶⁹ algılamanın da isabetli olmadığı kanaatindeyiz. Zira her üç olayda iç yüzü kavranamayan, ledünni ilme sahip ve gerçekleştirdiği eylemin de kendi eylemi olmadığını ifade eden bir kişi tarafından yerine getirilmekte olduğunu gözden ırak tutmamak lazım. Her üç olayda iç yüzü açıklandığı zaman ancak anlaşılabilen olaylardır. Gerçekleşen olayları rasyonel temelli tanımlayıp sınırlı aklın araçsallağı ile anlamlandırılıp analizinin yapılmaya çalışılması, bu nev'i durumlarda Allah'ın sevk ve idaresini tam değerlendirememek olur, kanaatini taşıyoruz. “İşte, hakkında sabredemediğin şeylerin iç yüzü budur.”⁷⁷⁰ Ayetinde geçen “te’vîl” ifadesinin anlam hazinesinde bulunan âkibet manası, son hakkında en sahih bilginin Sonsuz’a ait olduğunu açık bir şekilde vurgulamaktadır.⁷⁷¹ Aksi durumda Ashab-ı Kehf’in, ziyadesi ile üç yüz dokuz yıl mağarada kalmaları⁷⁷², Hz. Nuh’un, kavmi arasında dokuz yüz elli yıl kalması,⁷⁷³ Hz. Süleyman’a kuş dilinin öğretilmesi⁷⁷⁴ ve rüzgarın emrine verilmesi⁷⁷⁵ gibi kimi konuların, rasyonel düşünce parametreleri üzerinden ve/veya determinist kurallarla izahı hayli tekellüflü hale gelecektir. Bu tür idrak konuları olgularla, üzerinde inanç sahibi olduğumuz nesnel olgular arasında zaruri bir münasebet kurulamaz. Kur’ân kıssalarında yer yer bahsedilen bu ve benzeri bazı hususların tahkiki imkânsız inançların, yani “iman” mevzuunu teşkil ettiğini ve Yüce Allah’ın kudretine işaret ettiğini düşünüyoruz. Mamafih, Yüce Allah bu kıssada varlık âlemindeki gerçekliklerin salt duyularla algılanan şekilde olmadığını; dahası, insanoğlunun algı ve bilgi düzeyi, âlemde olup bitenlerin sadece bir boyutunu kavramaya yettiğini; ancak bu görüngüsel kavrayışların gaybi alandaki gizli maksatlarla birebir örtüşmediğini ve nihayet bu gizli maksatların ancak mutlak gabya muttali olan aşkın varlık [Allah] tarafından bilinebileceğini anlatmak istemiştir.⁷⁷⁶

⁷⁶⁹ Polat, *Çağdaş İslam Düşüncesinde Kur’ân’a Yaklaşımlar*, s. 61.

⁷⁷⁰ el- Kehf 18/82.

⁷⁷¹ Albayrak, İsmail, *Kur’ân ve Tefsir Açısından Hızır Kıssası ve Ledün İlmi*, Kur’ân ve Tefsir Araştırmaları V, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2002, s. 208.

⁷⁷² Kehf 18/25.

⁷⁷³ el-Ankebut 29/14.

⁷⁷⁴ en-Neml 27/16.

⁷⁷⁵ es-Sebe 34/12-13.

⁷⁷⁶ Öztürk, Mustafa, *Bilge Kul –Musa Kıssası ve İslam Kültüründe Hızır Mitosu*, O.M.Ü.İ.F.Y., (Sayı: 14-15, Samsun, 2003), s. 251.

İman olarak inancın bir karakteristiği daha vardır. Birey, iman ettiği şeyleri gayet sarıh bir şekilde kabul eder. İsbet edemeyeceği ihtimalinin bulunması bu inancın kuvvetini azaltmaz; fakat tabiatıyla tatbik edilmeyişi yüzünden başka inançlara karşı ileri sürülemez ve yanlışlığın ispat imkânı da daima vardır.⁷⁷⁷

Tahkik veya ispat imkânı bakımından mikyasın tam ortasına düşen inançlara kanaat denir. Kanaatler ne ispat edilen bilginin ne de tahkik edilemeyen imanın bir parçasıdır. İnancına “kanaat” diyen bir birey için inancın tahkik imkânı bakidir. Keza bir inanca kanaat demekle başkalarının da aynı meselede farklı kanaatlerinin bulunabileceğini ve çeşitli inançlarının geçerliliğinin henüz tamamen belirlenmemiş olduğu kabul edilir. Birey için bir kanaat tahkik edilip doğruluğu anlaşılınca bu artık bir “bilgi” olur. Bu kanaati tahkik etmeksizin benimser ve artık zıt kanatlarında aynı derecede geçerli olabileceğine inanmazsa, bu kanaat bir iman konusu olur.⁷⁷⁸ Kıssalarda bahis konusu edilen mucize içerikli durumların bu çerçevede dikkate alınarak anlaşılmasının daha doğru olacağı kanaatındayız.

Kanaatler genellikle birbirine zıt meselelerle ilgilidir. Bu meselelerde ekseriya çeşitli şıklardan birinin seçilmesi bahis konusudur ki bunlardan herhangi birinin doğruluğu veya yanlışlığı istikbalde belli olabilecek yahut da mahiyetleri icabı hiçbir zaman tahkik edilemeyecek hususlardır. Belli inançlara kanaat denmesi, bu düşüncelerin bilgi ve imanla aynı olmadığını da gösterir. Bilgi, iman ve kanatların üçü de birer inanç olmak itibarıyla insanın sosyal davranışı üzerinde tayin edici bir rol oynamaktadır. Bununla beraber belli bir inancın bilgi mi, yoksa iman veya kanaat mi olduğunu bilmek de önemlidir. Zira hepsi de insan davranışında başka başka tesirler yaparlar.⁷⁷⁹ Örneğin kavminin ileri gelenlerin Hz. Hud’a,⁷⁸⁰ Firavun’un Hz. Musa’ya⁷⁸¹ söylediği ve iddia ettiği şeylerin Allah tarafından kendilerine vahyedilen gerçek bilgiler olduğuna inanmadıklarından ve küfür üzerine kurulu mevcut inançlarını muhafaza etmek için⁷⁸² “*senin yalancı olduğunu düşünüyoruz*” demeleri esasen eğer bir ön yargı yok ise en hafif deyimle kanaati ifade ediyor demektir.

⁷⁷⁷ Krech, *Sosyal Psikoloji Teori ve Problemler*, s. 248.

⁷⁷⁸ Krech, *Sosyal Psikoloji Teori ve Problemler*, s. 249; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 195,196.

⁷⁷⁹ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s.143-145; Krech, *Sosyal Psikoloji Teori ve Problemler*, s.249

⁷⁸⁰ el-A’raf 7/66

⁷⁸¹ el-Mü’min 40/37

⁷⁸² et-Taberi, *Câmiu’l-Beyân an-Te’vili’l-Kur’an*, XXIV/66; el-Meraği, *Tefsîru’l-Meraği*, XXIV/71.

Ancak ileride göreceğimiz gibi bu tür ifadeler aslında bir ön yargının itirafıdır. Zira daha baştan “inanmayacağız” ifadesi olaylar bağlamında ele alındığında ön yargı olduğu, rahatlıkla ifade edilecek bir husustur.

Diğer taraftan kanaatlerin yanında inançlarla objektif gerçekler arasında ki uygunluğa da bakmak gerekir. Zira inançlarla objektif olgular arasında tam bir korelasyon yoktur. Örneğin tarihin belli devresinde insanlar dünyanın düz olduğuna dair vazih ve kuvvetli bir inanç taşıyorlardı. Dünyanın düz oluşu onlar için bir “vakıa” doğrudan doğruya bir müşahede ve bilgi mevzusu idi. Burada insanın bildikleri ile o meseleye ait gerçek olgular arasındaki uyumsuzluğa işaret etmeye lüzum yoktur. Dolayısıyla şöyle bir genelleştirme yapabiliriz: Bir inancın kuvveti onun mutlaka objektif gerçeklerle uygunluk derecesine bağlı değildir.⁷⁸³

İnançların objektif gerçeklerle uygunluklarının yanı sıra akliliği konusuna gelince, bir inancı “akıl dışı” olarak vasıflandırmak, sosyolojik bir kriteri, psikolojik bir hadiseye tatbik etmek olur ki, bu karışıklığa yol açabilir. Dışarıdan bir gözlemci nazarında çok defa akıl dışı olarak görülen inançlar, bizzat bu inançları taşıyan birey bakımından son derece akli şeyler olabilir. Bireyin inançlarının değişmesine direnmesi, kendisine gerçekleri faal bir şekilde aratan ve insan hayatında önemli bir özellik teşkil eden derin bir vuzuh ihtiyacı vardır. Bir başka ifade ile insanın olguları akla daha yakın hale getirmek üzere seçmesi ve tarif etmesi, kognitif süreçlerdeki bu akliliği göstermektedir. Esasen mantıken sağlam bağlantılar kurmak, zıt unsurları bozmak veya dışarıda bırakmak suretiyle inanç ve tutumları kendi içlerinde tutarlı bir hale getirme temayülü, mantıki tutarlık gösteren bir aklileştirme sürecinin mevcudiyetine işaret etmektedir.⁷⁸⁴ İnsan zihni ekseriya mantıki bağlantılardan meydana gelmiş bir mekanizma olarak vasıflandırılır.⁷⁸⁵ Hz. İbrahim’in kaviminin tapmakta oldukları putlara hürmet ve ta’zim olsun diye sunulan yemeklerin yenilmesine ve sorulan soruya cevap vermelerine mani olan durumun ne olduğunu,⁷⁸⁶ putların kendi işlevselliklikleri açısından ortaya koymak için “*putlara yavaşça yaklaşıp putperest halkın onlara sunmuş olduğu yiyecekleri görünce:*

⁷⁸³ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 135; Krech, *Sosyal Psikoloji Teori ve Problemler*, s.250-251.

⁷⁸⁴ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s.134-135; Krech, *Sosyal Psikoloji Teori ve Problemler*, s. 251.

⁷⁸⁵ Krech, *Sosyal Psikoloji Teori ve Problemler*, s.251-252; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s.134.

⁷⁸⁶ el-Meraği, *Tefsîru 'l-Meraği*, XXIII/70.

*Yemiyor musunuz? Neden konuşmuyorsunuz?*⁷⁸⁷ şeklinde akli bağlantılar kurmak suretiyle, yaratıcı olacak bir varlıkta, bu tür beşeri unsurların olmaması gerektiğine olan inanç ile akıl dışı unsurları bozmak ve dışarıda bırakmak suretiyle, putperestlerin inanç ve tutumlarını kendi içinde tutarsız bir hale getirme temayülü, mantıki tutarlık gösteren bir aklileştirme sürecinin mevcudiyetine işaret etmektedir. Denilebilir ki putperestlerin de kendi inanç ve tutumlarını tutarlı hale getirmek için akli bağlantılar kurmak suretiyle “*Biz, bunlara ancak bizi Allaha daha fazla yaklaştırsınlar diye tapıyoruz.*”⁷⁸⁸ demeleri de aynı çabanın bir ürünü değil midir? Bu soruya onların niyetlerinden bağımsız bir cevap verilemez. Zira durumun böyle olmadığı aynı ayetin devamında onların Allah’a çocuk isnat etmek, nimetlerine karşı nankörlük etmek, ulûhiyetini de bile bile inkâr etmek suretiyle O’na uygun olmayacak bunca özelliği atfedenerin⁷⁸⁹ “yalan söyleyen ve inatla nankörlük yapan” kimseler olduğu ifade edilerek açıklanmaktadır. Dahası Hz. İbrahim’in putperestlerin inanç ve tutumlarını kendi içinde tutarsız bir hale getirme faaliyeti sonucunda putlarını “kırıp parçalaması”⁷⁹⁰ neticesinde Hz. İbrahim’i ateşe atma⁷⁹¹ teşebbüsleri esasen Hz. İbrahim’in onların putlarını parçalamasının yanında, mantık temelli cevap sunamamanın patolojik bir yansımalarının varlığını da ortaya koyduğunu hesaba katmak gerekir.

Hz. İbrahim örneğinde olduğu gibi birbirine zıt unsurları ihtiva eden inançların yan yana bulunabilmeleri şu olguya atfedilebilir: Bu çeşit inançlar birbirleriyle münasebette değildir, zıt unsurları değiştirecek veya bertaraf edecek olan daha belirli bir inanç sisteminin alt bölümleri olarak bir arada organize edilmemişlerdir. Böyle bir bütünleşmeye tamamıyla varılınca da inançlarda ekseriya köklü bir değişme meydana gelir.⁷⁹² Hz. Musa’nın gösterdiği mucizeler karşısında yenilip hak açığa

⁷⁸⁷ es-Sâffât 37/91,92.

⁷⁸⁸ ez-Zümer 39/3.

⁷⁸⁹ et-Taberi, *Câmiu’l-Beyân an-Te’vili’l-Kur’an*, XXIII/192.

⁷⁹⁰ es-Sâffât 37/93.

⁷⁹¹ es-Sâffât 37/97.

⁷⁹² Krech, *Sosyal Psikoloji Teori ve Problemler*, s.252.

çıktıktan sonra⁷⁹³ sihirbazların secdeye kapanıp âlemlerin Rabbine iman etmeleri de⁷⁹⁴ bu anlamda inançların köklü değişimini göstermektedir, diye düşünüyoruz.

İnanç ve tutumların özelliklerini ve bunların insan şahsiyetinde oynadığı rolü bilmek çok şey ifade eder. Bu bilgi sayesinde insanın toplum içindeki faaliyetleri çok daha iyi anlaşılabilir. ⁷⁹⁵ Salih peygamberin gönderildiği toplumun “yeryüzünde bozgunculuk yapıp dirlik ve düzenlik vermeyen aşırı gidenlerin emrine uyan”⁷⁹⁶ bir toplum olduğu; Şuayb peygamberin gönderildiği toplumun “ ölçüyü tastamam yapmayan, insanların hakkı olan malları eksik veren, doğru terazi ile tartmayan ve bozgunculuk yaparak karışıklık çıkararak(kamu düzenini bozan)”⁷⁹⁷ bir toplum yapısına sahip oluşu; Ad kavminin, “atalarının geleneksel tavır ve tutumlarından farksız bir biçimde, dünyada ebedi kalacakları kuruntusuyla sağlam yapılar inşa etmeleri, hiçbir hak ve hukuk tanımaksızın zorbalık yapmaları”⁷⁹⁸ bilgilerinin verilmesi, bu toplumların inanç ve tutumları ve toplumda icra ettikleri faaliyetleri daha anlaşılır hale gelmektedir.

İnsan kendine has gerginlikleri, ihtiyaçları, istekleri, heyecan ve idrakleri onun gerçek dünyasının mahiyeti ve karşılaştığı uyarıcı örnekleri ile belirli bir şekilde şartlanmış bir varlıktır. Fakat hiçbir kimsenin gerçek dünyası onu gelişigüzel uyarıcı örnekleri ile kuşatmış değildir. Bireyin içinde bulunduğu ve ona karşı tepki olarak bir takım inanç ve tutumlar meydana getirmiş olduğu gerçek dünyaların pek çoğu, belli bir kültür örneğinin özelliklerini gösteren, belli türden insanlar, objeler ve olaylarla doludur. Bu yüzden toplumlar arasındaki kültür farklılıklarının bu toplumlarda fertler arasında mevcut inanç ve tutum farklılıkları halinde yansımaları beklenir.⁷⁹⁹ Kültürel tesirlerin son tahlilde insanın düşünce ve yorumunda tesir yaptığı bir gerçektir. Ancak bu tesirlerin bir fonksiyonu olarak meydana gelen inanç ve tutumları büyük bir doğrulukla önceden kestirmek imkânı yoktur. Zira aynı kültür içerisinde de çok

⁷⁹³ el-A'raf 7/117,118.

⁷⁹⁴ el-A'raf 7/121,122.

⁷⁹⁵ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 175; Krech, *Sosyal Psikoloji Teori ve Problemler*, s.261.

⁷⁹⁶ eş-Şuara 26/152.

⁷⁹⁷ eş-Şuara 26/181-183.

⁷⁹⁸ eş-Şuara 26/129,130,137.

⁷⁹⁹ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 652-653; Krech, *Sosyal Psikoloji Teori ve Problemler*,s.265; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 302.

geniş bireysel farklılıklar mevcuttur. Dolayısıyla bireylerin inanç ve tutumları ile kültürel tesirler arasında çok yüksek bir korelasyon bulunamamıştır.⁸⁰⁰ Firavun'un hanımı, Hz. Lut'un eşi, Hz. Nuh'un oğlu, Yüce Allah'ın hidayeti ana âmil olmakla birlikte⁸⁰¹, burada kültür ile dini inancı eşit görme gibi bir durum söz konusu olmamıştır. Ancak kültürün dini düşüncüyü şekillendiren sosyolojik unsurlar içermesine rağmen, bu durumun her insanda eşit derecede etki etmemesine örneklik teşkil etmektedir. Değilmi ki kültür “insanların değer sistemleri, rolleri ve tutumları arasına bir ayırım koymuştur.”⁸⁰² Buna karşın durum böyle olmamıştır her zaman. Üstelik seçilen bu örnekler o toplumun sıradan bireyelerine ait tutum ve davranış örnekleri değildir. Dini düşüncenin inşasını yönlendiren peygamber yakınları ve bir diğeri de bu inşa hareketine “olanca gücüyle mukavemet gösteren”⁸⁰³ Firavun eşi olması, kültürün bu sert noktalarını ifade etmeleri açısından önemli örnekler olduğu kanaatindeyiz. Sosyal bilimcilerin aileyi en kuvvetli kültürel tesirlerden biri olarak görmeleri⁸⁰⁴ de bu kanaati desteklemektedir. Ancak bir kişinin ailedeki bütün bireylerle aynı inanca sahip olup olması o inancın bizzat birey için ifade ettiği mana ve öneme bağlıdır. Kültürel unsurlar ferdin inanç ve tutumu üzerinde etki yapmaktadır. Fakat bu kültürel unsurlar, inanç ve tutum “vermek” suretiyle faaliyette bulunmazlar.⁸⁰⁵

3.2.3. İnanç ve Tutumların Kendilerini Muhâfaza Etme Temayülü

İnançlar ve tutumlar birçok özellikleri bakımından devamlı bir değişime uğramaktadırlar. Bunlar bireye uygun gelen olgular çerçevesinde izah edilen birçok fonksiyonel ve kültürel faktörlere cevap olarak meydana geldikleri zaman, değişmeye ekseriya direnç gösterirler.⁸⁰⁶ Bu direncin bir neticesi olarak inanç ve

⁸⁰⁰ Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 150,151; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 303.

⁸⁰¹ el-Bakara 2/272; Diğer Ayetler için bkz: 7/155; 14/4; 16/93; 22/16; 28/56; 35/8; 39/23/

⁸⁰² Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 654.

⁸⁰³ et-Taha 20/43.

⁸⁰⁴ Krech, *Sosyal Psikoloji Teori ve Problemler*, s.269; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 303.

⁸⁰⁵ Krech, *Sosyal Psikoloji Teori ve Problemler*, s.271.

⁸⁰⁶ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 261; Krech, *Sosyal Psikoloji Teori ve Problemler*, s.283; Güney, *Sosyal Psikoloji* s. 137.

tutumların kendilerini muhafaza temayülünü meydana getiren ortak faktörler, dört grup halinde toplanabilir.⁸⁰⁷

3.2.3.1.İdrâkin Seçiciliği

Birey tarafından fiziki bakımdan uygun, inanç ve tutumlarıyla zıt olan veriler idrak edilmeyebilir. Bilişsel idrak, ekseriya yeni verilerin idrakine bağlı olduğundan, bu yeni verilerin üzerine bir “demir perde” çeken herhangi bir süreç meydana gelerek reaksiyona ket vuracaktır. Bu manada denilebilir ki inanç ve tutumlar, kendi içlerinde kendilerini muhafaza istikametinde çalışan bir mekanizmaya sahiptir. Bazen insan kendi inanç ve tutumlarına zıt olan olguları idrake zorlanabilir. O zaman kültürel tesirler bu demir perdeyi ortadan kaldırabilir. Fakat eğer kuvvetli bir inanç ve tutum bahis konusu ise, bu gibi idraklerin tesiri görülmeyebilir, burada idrak gibi unutma da seçici hale gelir. Zira inançlarıyla zıt olan gerçekleri gören insanlar, hemen sonra bunları “unutabilirler”.⁸⁰⁸ Nitekim Hz. İbrahim, kavminin tapmakta olduğu putları en büyükleri dışında paramparça ettikten sonra, belki dönüp bu olup biten için ona başvururlar diye putların en büyüğünü sağlam bırakır. "Bunu tanrılarımıza sen mi yaptın, ey İbrahim?" diye sorulduğunda, Hz. İbrahim, *"Bu işi, belli ki, şu yapmıştır, putların en irisi yani, ama en iyisi, siz kendiniz onlara sorun; tabii, eğer konuşmasını biliyorlarsa!"* der. Bunun üzerine birbirlerine dönüp: *"Doğrusu, asıl zalim olan sizlermişsiniz!"* derler. Ancak böylesi bir zihin idrakinin kendi inançlarıyla taban tabana zıt bir tutum ve inanç olacağını anlayarak, çok geçmeden yine eski düşünce tarzlarına dönerek Hz. İbrahim'e: *"Bu (put)ların konuşamadıklarını kendin de pekâlâ biliyorsun!"*⁸⁰⁹ derler. Esasen kavmi, İbrahim'in cevabını düşündüklerinde kendilerini kimin kırdığını bile söylemeye güç yetiremeyen güçsüz putları ilah edindikleri için hatalı olduklarını fark ettikten hemen sonra, düşüncelerini saptıran inatçılık ve cehalete kapılıp tekrar eski sapkınlıklarını sürdürme⁸¹⁰ girişimleri kendi içlerinde, kendilerini vareden düşünce sistematüğini muhafaza istikametinde çalışan mekanizmalarını işletmeyi sürdürme temayüllerini göstermektedir.

⁸⁰⁷ Krech, *Sosyal Psikoloji Teori ve Problemler*, s. 283.

⁸⁰⁸ Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 170; Krech, *Sosyal Psikoloji Teori ve Problemler*, s.284; Güney, *Sosyal Psikoloji* s. 137; Maucops, P. *Sosyal Hareketlerin Psikolojisi*, Çev. Selmin Evrim, Anıl Yayınevi, İstanbul, 1965, s. 12-13.

⁸⁰⁹ el-Enbiya 21/57-65

⁸¹⁰ Mevdudi, *Tefhimu'l-Kur'an*, III/314.

Yine Hz. Musa'nın kavminin "seçkinleri "Bizi atalarımızı inanç ve uygulama olarak izler bulduğumuz yoldan çevirmeye ve böylece ikinizin bu ülkede söz sahibi kimseler olmanızı sağlamaya mı geldin? Her ne hal ise, size, ikinize inanmıyoruz!"⁸¹¹ demeleri de zihinlerinde seçici idrak süreçlerinin merkezinde "yetki" yani güç odaklı olduğu nedeniyledir ki Hz. Musa'nın tevhid inancına davetini, Musa ve Harun'un yetki gasbı yapacaklarına dair bir idrak seçiciliği ile algılayıp cevap vermektedirler. Dolayısıyla seçici idraklerinin nirengi noktası, mevcut pozisyonlarını muhafaza etme ve devam ettirme stratejisi olan "yeryüzünde büyük olma" üzerine kurulu olduğunu, bu yüzden de Hz. Musa'nın davetini ve önderliğini reddettiklerini⁸¹² ifade edebiliriz.

3.2.3.2. İnanç ve Tutumların Değişmezliği

İnançlar devamlı olan kişisel yapılardır, fonksiyonel ve duygusal faktörleri ihtiva eden tutumlar ise belki bu kişisel organizasyonların en kuvvetlisidir. Şu halde inanç ve tutumlar idraklerimizi sadece seçmekle kalmaz, aynı zamanda bu idraklerin manalarını da belirler. Bu belirleme ise bilişsel sahaya yeni giren unsurların şu veya bu şekilde asimile edilip, böylece temel inanç ve tutumlarda değişimin olmaması biçiminde de tezahür edebilir.⁸¹³ Hz. Musa'ya kavmi, inanç ve tutumlarının organizasyonuna has bir içerikle: "Bizi büyülemek için her ne işaret ortaya koyarsan koy, sana inanmayacağız!";⁸¹⁴ yine aynı kavmin ileri gelenlerinin "büyüklük peşinde olanlarsa: "sizin o kadar emin olduğunuz şeyi biz asla doğru bulmuyoruz!"⁸¹⁵ demelerini temel inanç ve tutumlarını değiştirmeden bilişsel bir gayretle sürdürülebilir kılmanın direnç noktaları olarak değerlendiriyoruz. Ancak Hz. Musa'nın kavmi ile olan tevhid mücadelesinin ana kırılma noktalarına baktığımızda Firavun ve kavminin inanç ve tutumlarındaki bilişsel temelli değişmezlik gayretinin yukarıdaki ayetlerde "inanmayacağız" veya "doğru bulmuyoruz" gibi inanç özgülüğünün de referans kodlarını içerir bir üsluptaki dirençlerinden ibaret olmadığını ifade edebiliriz. Bu öyle bir dirençtir ki Yüce Allah'ın kendilerini

⁸¹¹ el-Yunus 10/78

⁸¹² et-Tabatabai, M. Hüseyin, *el- Mizân fî Tefsîri 'l- Kur'an*, X/109.

⁸¹³ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 261; Krech, *Sosyal Psikoloji Teori ve Problemler*, s.285; Güney, *Sosyal Psikoloji* s. 134-135.

⁸¹⁴ el-A'raf 7 /132.

⁸¹⁵ el-A'raf 7 /7

yıllarca süren kıtlık ve ürün eksikliği ile cezalandırması⁸¹⁶na rağmen temel inanç ve tutumlarını değiştirmeden bu durumun bilişsel bir gayretle devamını sağlayan hal almasını sağlamıştır. Dahası Allah'ı açıkça görmedikçe inanmayacaklarını⁸¹⁷ dahi ifade etmişlerdir. Firavun ve kavmi güya gerçek Allah inancının gerekçesini somut gerçekliği görmeye bağlıyordu. Oysa somut gerçekliği gördükten sonra yapılacak eylemin adı “kabul” değil onu “müşahede” olur. Yani Firavun kabul etmese de o bir somut gerçekliktir artık. Dolayısıyla Firavun’un böylesi bir isteğinin esasen somut Allah algısı ile de ilgisi yoktur. Firavun’un “ileri gelen adamlarını toplayıp ve ‘ezerek küçük düşürmek suretiyle kendisine itaat ettirdiği’⁸¹⁸ halkını da çağırarak⁸¹⁹ onlara kendisinin gücünden daha üstün bir güç olmadığına işaret ederek⁸²⁰ ‘*Ben sizin en yüce rabbinizim!*’⁸²¹ vehminde ortaya çıkan biçimiyle kendi bilişsel gayretlerinin asıl amacını açık etmektedir. Aslında burada Firavun’un hırsından söz etmek gerekir. Zira kibir ve hırsın gelişiminde sınır yoktur. Kibirli bireylerin huzursuz ruhsal dünyasında iktidar mücadelesinin nasıl tanrı gibi olma arzusuna dönüştüğünü görmek son derece ilginçtir. Bu derece kibir ve hırsı dolu bir insanın sanki Tanrı’yı ya da vekiliymiş gibi davranmasını ya da sadece Tanrı’nın gerçekleştirebileceği hususları dile getirdiğini anlamak çin Tanrı gibi olma arzuları tüm faaliyetlerinde varolan bir eğilim olduğunu ve bu arzunun kişiliklerinin de önüne geçen durum olduğunu bilmek yeterlidir. Çünkü bir insanın kibrini böylesi bir durum üzerinden tatmin arzusunu kötüye kullanarak tatmin edişi de Tanrısallaşma arzusunun bir uzantısıdır.⁸²² Aslında tekil örneklerden yola çıkarak belli konuları izah etmeye çalışmak genel bir körlük yaratabilir. Ancak vermeye çalıştığımız örnekler aslında mevcut bağlamından ayırıldığında da aynı anlamı ifade eden ayetlerdir. Yani bağlama bağımlı bir anlam taşımamaktadırlar.

⁸¹⁶ el-A’raf 7/130

⁸¹⁷ el-Bakara 2/55.

⁸¹⁸ ez-Zuhuf 43/54.

⁸¹⁹ en-Nâziat 79/23.

⁸²⁰ ez-Zemahşeri, *el-Keşşâf an Hakikâti’t-Tenzil ve ‘Uyûni’l-Ekâvil ft Vucûhi’t-Te’vil*, IV/214; el-Merağî, *Tefsîru’l-Merağî*, XXX/29.

⁸²¹ en-Nâziat 79/24.

⁸²² Adler, Alfred, *İnsan Doğasını Anlamak*, İlya Yayınevi, İzmir, 2003, s. 225,227.

3.2.3.3. İnanç ve Tutumlardaki Değişmezlik ve Çekinme Davranışı

İnanç ve tutumlar değişmeye karşı kendilerini bir başka şekilde daha muhafaza ederler. Bunlar bireyde kendisine has bir dünya meydana getirirler ki, bu tür durumlarda birbirine zıt şeyler maddeten mevcut olmayabilir. Çekinme veya kaçınma adı verilen davranış örneği vasıtasıyla bu durum meydana gelmektedir. Belli bir inanç ve tutuma sahip insan, zıt verilerin ortaya çıkmasından bazen fiziki şekilde yani maddeten kendini kaçıır, bazen de bunlardan uzak durur. Çekinmede muvaffak olabilirse, tabiatıyla bu zıt şeyleri de idrak etmeyecek, inanç ve tutumları bu etkilerden korunmuş olacak ve güvenli bir halde kalacaktır.⁸²³ Mağaraya niçin sığındıklarına ilişkin farklı görüşler olmakla birlikte⁸²⁴ Roma imparatoru zamanında dinlerini terketmeye zorlanan Hz. İsa'ya inanan bir grup genç⁸²⁵ “... *Bizim rabbimiz göklerin ve yerin rabbidir. Biz O'ndan başkasına asla tanrılık yakıştırmayı tapınmayız. Şayet böyle bir şey yapacak olursak, saçma sapan bir inancı seslendirmiş oluruz.*”⁸²⁶ serzenişiyle: “*Rabbimiz bize katından bir rahmet bahşet; ve içinde bulunduğumuz (harici) şartlar ne olursa olsun bizi doğruluk bilinciyle donat!*”⁸²⁷ demişlerdi. Yüce Allah'ın “bunun üzerine mağarada onların kulaklarını yıllarca (dış dünyaya) kapalı tutması”⁸²⁸ neticesinde gençler maddeten kendilerini bu ortamdan uzak tutmuş, baskı altındaki inanç ve tutumlarını bu etkilerden güvenli bir şekilde korumuşlardı.⁸²⁹

Yine belli bir inanç ve tutuma sahip insanın zıt verilerin ortaya çıkması durumunda kendini bundan kaçırmaması durumuna negatif bir örneklik teşkil etmesi bakımından Hz. Nuh'un kavmini tevhid inancına çağırırken “*doğrusu, onlara bağışlayıcılığını göstereceğin ümidiyle ne zaman çağrıda bulduysam parmaklarını kulaklarına tıkadılar, (günahkarlık) giysilerine büründüler, daha fazla inada*

⁸²³ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 264; Güney, *Sosyal Psikoloji* s. 141; Krech, *Sosyal Psikoloji Teori ve Problemler*, s.285.

⁸²⁴ et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'an*, XV/220-221.

⁸²⁵ et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'an*, XV/200; el-Beyzâvî, Nâsuriddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed Şirazi, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*, Daru's- Sadr, III. Baskı, Beyrut, ts. III/216-217.

⁸²⁶ el-Kehf 18/14.

⁸²⁷ el-Kehf 18/10.

⁸²⁸ el-Kehf 18/11.

⁸²⁹ el-Meraği, *Tefsîru'l-Meraği*, XV/124-125; Mevdudi, *Tefhimu'l-Kur'an*, I/157.

kapıldılar ve boş gururlarında (daha da) azgınlaştılar.”⁸³⁰ biçimindeki Yüce Allah’a durumu arzı da, kavminin sahip oldukları inanca zıt idraklere yani Yüce Allah’ın kelamına muhatap olmamak⁸³¹ ve kendi inanç ve tutumlarını maddeten bu idraklerden uzak tutma eylemlerini sergileme biçimi olarak görebiliriz. Ancak bu arada hemen Hz. Nuh’un kavmini tevhid inancına çağırırken kavminin Hz. Nuh’u davetten vazgeçirmek için çoğu peygamberin maruz kaldığı öncelikli itham biçimi olan⁸³² “yalanlama”⁸³³ ile ısrarla başlayıp “*O delidir*”⁸³⁴, “*seni apaçık bir sapkınlık içinde görüyoruz*”⁸³⁵, “*Sana hep aşağılık kimseler uymuş iken, biz hiç sana inanır mıyız?*”⁸³⁶ diyen, davet işine son vermediği takdirde kendini taşılayacaklarını⁸³⁷ söyleyen ve haksızlık yapan⁸³⁸ bir topluluğun, bu şekildeki tutum, davranış ve söylemlerinde tüm bu eylemlerle birlikte değerlendirilip ele alınması, resmin tamamının görülmesi, etkileri ile birlikte değerlendirilmesi açısından, gerekliliğini tekrar belirtmekte yarar görüyoruz. Dolayısıyla Hz. Nuh’un kavminin inanç ve tutumlarındaki değişmezlik, Hz. Nuh’un davetine bu tarz ve de hiçte masum olmayan bir çekinme davranışı göstermelerinin nedenlerini izah eder niteliktedir diye düşünüyoruz. Zira inançlar ve tutumlar insanların hareket ve faaliyetlerine tesir ederken onların yaşantılarını sınırlamış olurlar ve böylece inançlar ve tutumlar da değişim meydana getirecek yeni hadiselerin yaşanması ihtimalini de azaltırlar.⁸³⁹

3.2.3.4. İnanç ve Tutumların Değişmezliği ve Kültür

İnanç ve tutumların doğuşu bireyin içinde bulunduğu kültür örneğini aksettirmektedir. Herhangi bir kültürel sınıf veya alt sınıfın mensupları, çeşit ve muhteva itibarıyla az çok birbirine benzer inanç ve tutumlara sahip olurlar. Örneğin şehirde yaşayan birinin sivil toplum örgütü hakkındaki tutumu, köyde yaşayan birinin bu konudaki tutumundan farklıdır. Kültür ile inanç ve tutum arasındaki

⁸³⁰ en-Nuh 71/7.

⁸³¹ el-Kurtubî, el-Cami’ li Ahkâmi’l- Kur’ân, X/6779.

⁸³² el-Kasîmi, Muhammed Cemaluddin (1283-1332 h.), *Tefsîru’l-Kasîmi, (Mehâsinu’t-Te’vil), Dâru İhyâi’l-Kutubi’l-Arabiyye, Şam, 1332/1914.,XV/5597.*

⁸³³ el-Kamer 54/9.

⁸³⁴ el-Kamer 54/9.

⁸³⁵ el-A’raf 7/60.

⁸³⁶ eş-Şuara 26/111;11/27.

⁸³⁷ eş-Şuara 26/116.

⁸³⁸ el-Furkan 25/37.

⁸³⁹ Krech, *Sosyal Psikoloji Teori ve Problemler*, s.286; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 132.

korelasyon, bireyin inanç ve tutumlarına destek verecek şekilde bir tesir yapar. Bireyin tutumları çoğu kere sosyal tasvip ve kabul ihtiyacını tatmin etmek yolunda bir faaliyet gösterir. Sosyal bakımdan kabul gören bir tutumu grup tarafından kabul edilme ihtiyacı dolayısıyla değiştirmek, çok güç bir iştir. Bu ancak ihtiyacın hedefini değiştirmek, yani bireyin kendisini aynileştireceği grubu değiştirmek koşuluyla mümkün olabilir.⁸⁴⁰ Zira inanç ve tutumlar içinde yetişip geliştikleri bir mayı oluştururlar. Bu yargı genel anlamda doğrudur. Her ortam ve şartta geçerli değildir. Ashabu'l karye kıssasındaki⁸⁴¹ “Önceleri put yontma işi ile uğraşan müslüman olduktan sonra Allah’ın hoşnutluğunu kazanmaktan başka bir arzusu olmayan,⁸⁴² şehrin öbür ucundan koşarak gelen bir adamın: “*Ey kavmim! bu elçilere uyunuz!*”⁸⁴³ demesi; yine şehrin öbür ucundan koşarak gelen bir başka adamın: “*Ey Musa! İleri gelenler seni öldürmek için hakkında müzakere ediyorlar. Derhal (buradan) çık! İnan ki ben senin iyiliğini isteyenlerdenim...*”⁸⁴⁴ demesi, her iki şahsında Allah’a iman eden kişiler olması dolayısıyla⁸⁴⁵ kültürün etkisi olmakla birlikte bunun yanında sosyal ortam tarafından hoş görülme de kendilerini aynileştirecekleri grubu değiştirmek istemeleri nedeniyledir. Buna mukabil kültürün etkisi olmakla beraber sosyal ortam tarafından da hoşgörülen davranışları yapmakta ısrar eden ve kendilerini aynileştireceği grubu değiştirmek istemeyen, dahası ayinileştikleri grupla ilişkileri ileri düzeyde olduğundan, peygamber sırlarını işfa etmek suretiyle onların takibatlarını dahi sağlatan⁸⁴⁶ ikiside peygamber eşi olan -Nuh ve Lut peygamberin- hanımları Yüce Allah inkâr edenlere örnek göstermiş ve şöyle buyurmuştur. “*Bu ikisi, kullarımızdan iki sâlih kişinin nikâhları altında iken onlara hainlik ettiler. Kocaları Allah'tan gelen hiçbir şeyi onlardan savamadı. Onlara: Haydi, ateşe girenlerle beraber siz de girin! denildi.*”⁸⁴⁷

⁸⁴⁰ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 203,204; Krech, *Sosyal Psikoloji Teori ve Problemler*, s.286

⁸⁴¹ el-Yasin 36/13-27.

⁸⁴² el-Meraği, *Tefsîru'l-Meraği*, XXII/153; ez-Zemahşeri, *el-Keşşâf an Hakikâti't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fi Vucûhi't-Te'vîl*, III/318.

⁸⁴³ el-Yasin 36/20.

⁸⁴⁴ el-Kasas 28/20.

⁸⁴⁵ el-Yasin 36/25;

⁸⁴⁶ ez-Zemahşeri, *el-Keşşâf an Hakikâti't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fi Vucûhi't-Te'vîl*, IV/130.

⁸⁴⁷ et-Tahrîm 66/10

Doğasında, kültürel faktörlerin önemli tesirler yapmasına, keza birçok inanç ve tutumların gayet köklü fonksiyonel mahiyetlerine ve bunların kendilerini muhafaza etme temayüllerine rağmen, inanç ve tutumların yine de değişebileceğini ifade etmiştik. Karakteristik ve belirli bir uyarım sahası ile karşı karşıya bulunmak, insan da yeknesak bir inançlar sisteminin doğmasını sağlamaz. Çünkü idrak seçicidir; bilişsel organizasyon esas itibariyle ferdin idraklerine göre meydana gelmektedir. Belirli bir bilişsel organizasyonun teşekkülü bireyin ihtiyaçlarıyla sıkı sıkıya bağlıdır. Bu nedenlerden ötürü inançlar bir uyarıcı veya kültür örneğini “tam” bir şekilde aksettirmez. Başka bir ifade ile inanç ve tutumlar seçici bir şekilde meydana gelir. Bireylerin inanç ve tutumları ile kültürel tesirler arasında çok yüksek bir korelasyon yoktur. Kültürel tesirlerin son tahlilde, birey tarafından idrak, yorum ve kullanılmaları ölçüsünde bir tesir yapabildikleri, dolayısıyla bu tesirlerin bir fonksiyonu olarak meydana gelen inanç ve tutumları büyük bir doğrulukla önceden kestirme imkânı vermez. Aynı kültür içerisinde de çok çeşitli birey farkları bulunmaktadır. Bunun nedeni de kültür denilen örneğin tecanüssüzlüğünden (heterojen) ileri gelmektedir. Dolayısıyla kültür, birbirini takip eden nesilleri bütün ihtiyatları ve inançları aynı olacak şekilde damgalayan bir kalıp değildir.⁸⁴⁸

Tutum ve inançların doğuşunda ailenin önemi büyüktür. Ebeveynlerin inançlarıyla çocukların inançları arasında doğrudan bir korelasyon vardır. Sosyal bilimciler, toplumda eğitim cihazı olarak rol oynamasından ötürü aileyi, kültürel tesirlerin en kuvvetli kaynağı olarak görürler. Ebeveyn tesiri, çocuğun inanç ve tutumları ebeveyninden hazır bir şekilde alması anlamına gelmez. Çocuğun ebeveyn ile aynı inanca sahip olması, o inancın bizzat çocuk için ifade ettiği mana ve öneme bağlıdır.⁸⁴⁹ Sonuç olarak kültürel faktörler, gerçek psikolojik dünyalar arasındaki münasebetleri ve tecrübî delillerin de gösterdiği gibi bireyin inanç ve tutumları üzerinde bir tesir yapmaktadır. Fakat bu kültürel faktörler bireylere inanç ve tutum “vermek” suretiyle faaliyette bulunmaz, ancak bunu aile, okul, komşu veya dini mekan tesiri vasıtasıyla yapar.⁸⁵⁰

⁸⁴⁸ Krech, *Sosyal Psikoloji Teori ve Problemler*, s.266-267; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 657,671.

⁸⁴⁹ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s.147.

⁸⁵⁰ Krech, *Sosyal Psikoloji Teori ve Problemler*, s.271; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s.143,149.

3.3. Sosyal Normlar ve Kur'ân Kıssaları

Çeşitli etkinliklerde bireyler arasındaki iletişim sırasında bir grup yapısı biçimlenir. İnsanlar farklı işlevler üstlenir. Grup üyelerinin her biri görelî – başka bir şeye bağlantısı ile tanımlanabilen- statü kazanır. İşlerin yürütülmesinde bir rutin kurallar oluşur. Rutinler, kavramlar, davranış standartları, savunulacak değerler ise grup etkileşiminin yan ürünleri olarak tanımlanır. Kurallar, standartlar ve değerlerden oluşan bu üst yapıya grubun sosyal normları denir.⁸⁵¹ Kıssalarda anlatılan olayların cereyan ettiği sosyal ortamın nasıl olduğunu, yerleşik normların neye tekabül ettiğini ve o ortamda süregiden davranış biçimlerini, o toplumda yaşayanların tutum ve davranışları, söylemleri, niyetleri ve Yüce Allah'ın onların fiillerine ilişkin hükümlerinden elde etme imkânı buluyoruz. Örneğin Hz. Nuh' un yaşadığı toplumun sosyolojik yapısını ve orada cari olan toplumsal normları, oradaki yerleşik kurallardan, insanların tutum ve davranışlarından ve Hz. Nuh ile kavmi arasında geçen diyaloglardan elde ediyoruz. Bu toplum, can yakıcı azabı hak etmelerine neden olan, peygamberi ve hak olan getirdiklerini reddederek haksızlıklar yapan⁸⁵², Nuh'a tabi olup Müslüman olanların mal, mülk ve itibar sahibi olmayan sıradan insanlar olduğunu söyleyerek,⁸⁵³ insanları ciddi bir sınıfsal ayrıma tabi tutan ve bunun üzerinden kendilerinde ciddi bir üstünlük vehmeden⁸⁵⁴, inkârcı ileri gelenlerinin, farklı bir söylem içeriği ile kamusal alana çıkan peygamberi, kendisinin tabi olunan ve halkın da teba yapılmak suretiyle kendisine farklı bir yapı oluşturmaya çalışan⁸⁵⁵ “*Bu (adam) kendine sizin üstünüzde bir yer sağlamak isteyen, sizin gibi ölümlü bir kişiden başka biri değil(dir)!*”⁸⁵⁶ biçiminde tanımladıkları bir kitlenin var olduğu ve bu olayların cereyan ettiği bir sosyolojik ortamdır. Oysa “... kendilerini bağışlaması ümidiyle Allah'a dua eden”⁸⁵⁷ “onları “Allah'a kul olmaya davet eden”⁸⁵⁸ zira kutuluşun bundan başka bir yolunun olmadığını söyleyen⁸⁵⁹ bir peygamberi, yine her

⁸⁵¹ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.237; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 331,332.

⁸⁵² et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'an*, XIX/12; el-Furkan 25/37.

⁸⁵³ et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'an*, XIX/90.

⁸⁵⁴ eş-Şuara 26/111.

⁸⁵⁵ et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'an*, XVIII/16.

⁸⁵⁶ el-Mü'min 23/24.

⁸⁵⁷ en-Nuh 71/7.

⁸⁵⁸ el-Mü'mininun 23/23.

⁸⁵⁹ et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'an*, XVIII/16.

zaman olduğu gibi kavminin seçkin sınıfı tarafından hedef saptırmak ve sözde peygamberi kendi toplumları nezdinde “itibarsızlaştırmak” için peygamberin amacının “onlardan üstün”⁸⁶⁰ bir konuma erişmek olduğu iftirasını atan⁸⁶¹ ve değil Hz. Nuh’un davetine kulak vermek kendilerini tanımasın ve kendilerini dine davet etmesin diye onun yüzüne bile bakmadan onun çağrısını duymamak için⁸⁶² “parmaklarını kulaklarına tıkayan”⁸⁶³ insanların var olduğu bir sosyolojik ortam. Bu veriler, o ortamın sosyolojik yapısını ve cari sosyal normları önemli derecede izah eder bilgilerdir, diye düşünüyoruz.

Statü ilişkileri, liderlik ve grup işleyişi konularını ele aldığımızda grup normlarının ağırlıklı olarak ön planda yer almakta olduğu belirtilmişti. Grubun sosyal normları, üyelerin emelleri için bir taban ve bir tavan düzey saptar. Bu normlar, grup üyelerinin emelleri, başarı ve başarısızlık için bir referans ölçeği oluşturur.⁸⁶⁴ “Yeryüzünde haksız yere büyüklük taslayan, korku zulüm ve işkence yapmada temel güvenceleri olan beden kuvvetlerine ve fiziki yapılarına gönderme yaparak⁸⁶⁵: *Bizden daha kuvvetli kim var?* diyen Ad kavmi, kendilerini yaratan Allah’ın, kendilerinden daha kuvvetli olduğunu görmeyerek”⁸⁶⁶ kendileri ve toplumun diğer üyelerinin de emelleri için, varsaydıkları ‘büyüklük’ üzerinden bir tavan değer yani norm benimsemişlerdi. Esasen ilahlarını terk edip Allah’a asla yönelmeyeceklerini hem icmalen hem tafsilen⁸⁶⁷ bütün tutum ve davranışlarını bu norma göre konumlandıklarını da esasen şu somut sözlerle ifade etmişlerdi: “*Ey Hud!*”, *Bize (peygamber olduğunu kanıtlayan) açık bir delil, bir belge getirmedi; bu yüzden, senin bir tek sözünle tanrılarımızı bir kenara atıp sana inanacak değiliz.*”⁸⁶⁸

Normlar, bir grup üyesinin ne şekilde davranması gerektiğini anlatan ortak inançlardır. Hem betimleyici hem de emredicidir. Yani olanı ve olması gerekeni belirler. Normlar grupları karakterize eden davranışların tek biçimliliğini betimleyen

⁸⁶⁰ el-Mü’minun 23/24.

⁸⁶¹ et-Taberi, *Câmiu’l-Beyân an-Te’vili’l-Kur’an*, XVIII/16.

⁸⁶² Mevdudi, *Tefhimu’l-Kur’an*, VI/471.

⁸⁶³ en-Nuh 71/7.

⁸⁶⁴ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.238; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 201.

⁸⁶⁵ el-Meraği, *Tefsîru’l-Meraği*, XXIV/116.

⁸⁶⁶ el-Fussilet 41/15.

⁸⁶⁷ et-Tabatabai, *el-Mizân fî Tefsîri’l-Kur’an*, X/300.

⁸⁶⁸ el-Hud 11/53.

bir hareket alanı oluşturur.⁸⁶⁹ Norm baskısının insanın davranışlarını değiştirme de en etkili yollardan biri olduğu ifade edilmiştir.⁸⁷⁰ Bu noktada peygamberlerin davetlerine atalarının kulluk ettikleri putların o toplumların en üst normunu karakterize ettiğini ifade edebiliriz. Zira peygamberler tarafından yapılan tevhid dinine davete putperest toplumlar hep atalarını ve putlarını referans çerçevesi yaparak tüm itirazlarını bunun üzerinden gerçekleştirmişlerdir. Ancak bazı toplumları olması gerekenin belirleyicisini atalarından inanç noktasında aldıkları miras olduğunu ifade ederlerken, ata mirasını norm baskısı yapmak suretiyle asıl örtük amaçlarını realize edebilmek için toplumdaki diğer üyelerin ne şekilde davranması gerektiğinin belirleyicisi ve karar mercii olarak da yine kendilerini görmüşlerdir.

Normların birey açısından bir işlevi vardır. Normlar belli bir ortamda hangi davranış kalıplarının kabul edilebilir olduğunu belirtir ve böylece belirsizliği azaltarak ‘doğru’ eylem çizgisini seçtiği noktada kişinin kendinden emin olmasını kolaylaştırır. Normlar aynı zamanda bir referans çerçevesi sağlar, bu çerçeve içerisinde kişi kendi davranışına yer bulur. Her ne kadar birey tek başınayken algısal yargılarda bulunduğu referans çerçevesi olarak kendi düşüncelerini esas alsada bir grup içerisindeyken grubun yargılarını dikkate alarak grubun ortalamasına yaklaşmaktadır.⁸⁷¹ Hz. Muhammed’e inkar edenlerin davranışlarına ilişkin olarak “... onlar sizinle karşılaştıklarında, *"Biz (sizin inandığınız gibi) inanıyoruz!"* derler: ama kendi başlarına kalınca size karşı öfkelerinden parmaklarını ısırırlar...”⁸⁷² veya bir başka ayette “*İman edenlerle karşılaştıkları zaman, “İnandık” derler. Fakat şeytanlarıyla (münafık dostlarıyla) yalnız kaldıkları zaman, “Şüphesiz, biz sizinle beraberiz. Biz ancak onlarla alay ediyoruz”*”⁸⁷³ demelerinde olduğu gibi, aslında öyle olmadığı halde harici sosyolojik şartların oluşturduğu yapılara göre farklı inanç, tutum ve davranış belirleyerek⁸⁷⁴, bu tür normları esas almayı Kur’ân münafıklık

⁸⁶⁹ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s.329.

⁸⁷⁰ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 206; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s.281.

⁸⁷¹ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s.331; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 207.

⁸⁷² Al-i-İmrân 3/119

⁸⁷³ el-Bakara 2/14

⁸⁷⁴ İbn’u Kesir, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, III/368.

olarak tanımlar.⁸⁷⁵ Bu tarz değer ve standarttan uzak ortalama bir eşik tutturarak mevcut sosyal dinamiklerin oluşturduğu normlara uyup tutum ve davranış geliştirmenin “toplumsal yapıyı da bozacağını”⁸⁷⁶ ifade etmek gerekir. Ancak burada inanç olarak “iman” in kastedilmiş olduğunu belirtmek gerekir.

Grup normlarının oluşumu için gerekli koşul, ortak güdöleri ve sorunları olan bireylerin belirli bir süre boyunca etkileşimde bulunmalarıdır. Birey, tek başına sosyal bir norm oluşturamaz. Grup normları, etkileşimin ürünü olduğunda bu kavram sosyolojik bir tanım halini alır. Sosyal normlar, grup etkileşimi sırasında oluşan ve ilgili uyaran durumlarında üyelerin davranışlarını düzenleyen deneyim ve davranış kriterlerine karşılık gelir. Sosyal normlar aynı zamanda grup içinde etkileşimde bulunan bireyler tarafından oluşturulduğundan, “sosyal norm” yerine “grup normu” terimi de kullanılabilir.⁸⁷⁷ Tamamen haksızlık üzerine kurulu bir iktisadi yapı ve bunun meydana getirdiği zaafarla oluşmuş ticaret ahlâkını, yeni iktisadi değerler bütünü ile Yüce Allah’ın resmettiği normlar hiyerarşisi istikametinde, her alanda adalet eksenli bir sosyal yapı oluşturmayı amaçlayan Hz.Şuayb’ın mücadelesi de, resmi veya gayri resmi etkileşim sonucu oluşturulan bu baskıcı normlara maruz kalan insanların sosyal taleplerini ve dini tercihlerini Yüce Allah’ın isteği doğrultusunda inşaaya yönelikti. Toplumda o güne kadar süregelen etkileşim sonucunda temerküz etmiş normların varlığı ile kendisine yaşam şansı bulan toplumun üyelerinden, Hz. Şuayb’ın sunduğu yeni değerler ve normlar hiyerarşisinde “kendisine yer bulup o normları kabul edenler olduğu gibi mevcut normların devamından yana olup, Allah’a isyanı artırmak suretiyle”⁸⁷⁸ ‘...bozgunculuk ve karışıklık çıkarmayı...’⁸⁷⁹ tercih etmek suretiyle kabul etmeyenlerde olmuştu.”⁸⁸⁰ Bu durum aynı zamanda adaletle elde edilen kazancın ve bu kazancın oluşturacağı adil iktisadi yapının tesisine olan mukavemetlerinin bir göstergesiydi. Zira İslamın getirdiği bu temel iktisadi paradigmayı ve Allah inancını reddetmeleri,⁸⁸¹ bununla beraber “haksız bir

⁸⁷⁵ el-Münâfikun 63/1

⁸⁷⁶ el-Bakara 2/11,12

⁸⁷⁷ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.240; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 206,207; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 331.

⁸⁷⁸ et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'an*, XX/149.

⁸⁷⁹ el-Ankebut 29/36.

⁸⁸⁰ el-A'raf 7/87.

⁸⁸¹ el-Ankebut 29/37; el-A'raf 7/87.

şekilde⁸⁸² elde ettikleri malları konusunda diledikleri gibi davranmayı engelleyen, Hz. Şuayb'ın namazının emrine⁸⁸³ bağlayıp⁸⁸⁴ reddetmeleri, oldukça anlaşılabilir bir durumdur. Uzun bir tarihi süreç içerisinde oluşan mevcut sosyal dinamiklerin ve normların zemininin kayma tehlikesine karşılık Hz. Şuayb'ı, “büyülenmişlikle, yalancılıkla,⁸⁸⁵ suçlama ve aynı zamanda “kentlerinden çıkarmakla tehdit etme”, çabalarını ise, sosyal normların söz konusu grup ya da gruplar için önemli meselelerde beklenen davranış ile ilgili standart genellemelerini temsil eden⁸⁸⁶ haksız ve ahlaksız değer yargılarını içermektedir. Toplumun ileri gelenlerinin kavimlerine dönük, Hz. Şuayb'ın “sunmuş olduğu değerler ve normlar bütünü kabul etmeleri durumunda, kaybedenlerden olacağını tarihsel derinliği de barındıran söylemleri⁸⁸⁷ ise hayli dramatik bir durumdur. Zira sosyal normlar, değer yargıları da içerirler. Kişiler, nesnelere ya da durumlarla ilişkili olarak davranış tarzlarının değerlendirilmesini gerektirir. Spesifik olarak, normlar, grup için önemli meselelerde beklenen normal davranışlar, hatta ideal davranışlardır.⁸⁸⁸ Çünkü peygamberlerin davetlerine olumlu cevap vermeyen toplumların ata kültürlerinden devraldıkları dini mirası çoğu kere ideal davranış olarak tanımlamışlardır.⁸⁸⁹ Hatta o kadar ki ataları hiçbir şey bilmeyen kendilerini doğru yola kılavuzlamayanlar olsalar dahi, onların yaptıklarını hak ve doğru olarak tanımlayıp onlara uyacaklarına olan kararlılıklarını⁸⁹⁰ ifade etmişlerdir.

3.3.1. Norm ve Grup İlişkisi

Bir grup çözülme halinde değilse ya da hızlı bir değişim geçirmiyorsa, grubun iyi üyelerinin davranışı, referans ölçeğinin yaygın değer ve normları temsil hususunda yoğunlaşır. Sosyal bir değer ya da norm, belli bir ortamda yerinde olduğu düşünülen, hatta ideal olan davranışı tanımlamaktadır. Kabul gören, sorumlu iyi bir

⁸⁸² el-Ankebut 29/36.

⁸⁸³ Emrin namaza isnad edilmesi Hz. Şuayb'ın çokca namaz ibadeti yaptığı içindir. (el-Merağî, *Tefsîru'l-Merağî*, XII/72.)

⁸⁸⁴ el-Hud 11/87.

⁸⁸⁵ eş-Şuara 26/185,186.

⁸⁸⁶ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.240.

⁸⁸⁷ el-A'raf 7/90.

⁸⁸⁸ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s.188; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.241

⁸⁸⁹ el-Bakara 2/170; Diğer ayetler için bkz: 5/104; 7/28; 10/78; 23/24; 26/137; 28/36; 31/21; 37/168.

⁸⁹⁰ et-Tabatabai, *el-Mizân fî Tefsîri'l-Kur'an*, I/419.

üye olmak grubun en azından merkezi normlarını içselleştirmek ve benimsemek anlamına geldiğinden, çoğu bireyin davranışı grup normunu yansıtır. Merkezi normlara yakın davranış gösteren üyelerin oranı, gruptaki dayanışma için iyi bir işlevsel endeks oluşturur. Grup dayanışması ne kadar fazlaysa, üyelerin dış baskılar olmadan normlara uyma olasılığı da o kadar fazla olmaktadır.⁸⁹¹ Hz. Musa'nın gönderildiği toplumda geçerli olan normlar ve bu normların grup ilişkileri düzenlemedeki gücünü ve toplumdaki bireylerin veya grupların davranışları bu normlar açısından ne ölçüde ideal davranış ürettiğini görmek açısından şu hususlar ifade edilebilir:

Bu toplumda herhangi bir dine inanmak Firavun'un iznine tabidir, aksi şekilde davrananın elleri ve ayakları çaprazlama kesilir ve asılır.⁸⁹² Hz. Musa'nın peygamber olarak gönderilmesi öncesinden süregelen ve hâlihazırda devam eden müslümanlara yönelik eziyet, işkence ve zulmün olduğu⁸⁹³ bir düzen. Bunun bir numunesi "müslümanların oğullarının öldürülmesi, kadınlarının ise sağ bırakılması"⁸⁹⁴ dır. Buna rağmen başlarına gelen bir felaketi de Hz. Musa ve ona inananların uğursuzluğuna hamleden⁸⁹⁵ bir düşünce sistematiği ve bunun güdülediği "haksız yere bir böbürlenme"⁸⁹⁶. Buna ilaveten Firavun tarafından zorla sihir yaptırılan⁸⁹⁷ "İsrailoğullarının köle edildiği"⁸⁹⁸ sosyoljik bir ortam. Ve tüm bunlara yön veren, normlar hiyerarşisinin ve icranın başı olan⁸⁹⁹ "halkını saptıran ve onlara doğru yolu göstermeyen"⁹⁰⁰ aynı zamanda "azan"⁹⁰¹ diğer tüm tanrıları kendisinden aşağı görerek⁹⁰² kendisini "en yüce Rab",⁹⁰³ ilan eden "Hz. Musa'nın da kendisini Rab olarak kabul etmesini isteyen, aksi halde hapse atmakla"⁹⁰⁴ tehdit eden bir Firavun, ve herkesin bu normlar hiyerarşisinin işlevsel endeksine yakın tutum ve davranış

⁸⁹¹ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.241; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s.188.

⁸⁹² el-A'raf 7/123,124.

⁸⁹³ Reşit Rıza, Muhammed, *Tefsîru'l-Menâr*, Dâru'l-Menâr, Kahire, 1373.,IX/80,103.

⁸⁹⁴ el-A'raf 7/141.

⁸⁹⁵ el-A'raf 7/131.

⁸⁹⁶ Reşit Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, IX/190; Bkz: el-A'raf 7/146.

⁸⁹⁷ et-Taha 20/73.

⁸⁹⁸ eş-Şuara 26/22.

⁸⁹⁹ et-Tabatabai, *el- Mizân fî Tefsîri'l- Kur'an*, VIII/217; Bkz: et-Taha 20/24.

⁹⁰⁰ et-Taha 20/79.

⁹⁰¹ et-Tabatabai, *el- Mizân fî Tefsîri'l- Kur'an*, XIV/154-155; Bkz: et-Taha 20/24;

⁹⁰² et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'an*, XXX/40.

⁹⁰³ en-Nâziat 79/24.

⁹⁰⁴ eş-Şuara 26/29.

gösterdiği oranda makbul vatandaş sayıldığı sosyal yapı. Allah'ın emri doğrultusunda her ne kadar farklı saikle⁹⁰⁵ de olsa bu ortama gitmekten korktuğunu ifade eden bir peygamberin olduğu da hesaba katıldığında Firavun yönetimindeki toplumsal yapı ve normların ne denli katı ve zulüm üzerine kurulu olduğu daha anlaşılır hale gelir diye düşünüyoruz.

Resmedilen bu sosyal ortamın kurucuları ve normların icracıları olan Firavun ve toplumunun seçkin zümresi, “Hz. Musa’yı ve ona inananları, bozgunculuk yapmaları ve Hz. Mûsa’nın hem Firavunu, hem de onun tanrılarını terketmesine izin vermemesi gerektiğine dair isteklerine, Firavun cephesinden, daha önce onlara yaptıkları gibi, (kendilerine hizmet etmeleri) için doğacak oğullarını öldüreceğini; yalnız kadınların sağ bırakılacağını ve böylece eskiden olduğu gibi onların üzerine hâkim ve kahrediciler olacaklarına”⁹⁰⁶ ilişkin olumlu yanıt almaları ise, Firavun’un kendisine bir takım tanrı özellikleri atfetmek suretiyle bir uluhiyyet anlayışı benimsediğini⁹⁰⁷ ve hayli karmaşık bir bilincin ve inanış dünyasının, somut tutum ve davranış biçimini yansıttığını söyleyebiliriz. Zira bu tipik ruh hali, kayacak olan zemini, cari normların kuvveti ile kurtarma çabasından başka bir şey değildi. Böylesi bir sosyolojik zeminde ise Firavun’un otoriter ve baskıcı olmasından dolayı şiddet ve baskı ile kendi dinine döndürür korkusuyla⁹⁰⁸ “*halkından ancak çok az sayıda kimse Musa’ya inanma cesareti gösterebilmişti.*”⁹⁰⁹

Kıssalarda peygamberlerin gönderildiği toplumların atalarının adetlerini devam ettirme istek ve azimlerinin,⁹¹⁰ grup dayanışmasının oranıyla da yakın ilişkili olduğunu düşünüyoruz. Çünkü genel davranış endeksleri ve normları grup liderleri tarafından ifade edildiğinde, bu durumda kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Bu vaziyet onların grubun merkezi normlarını içselleştirdiklerini göstermektedir. Ancak bu içselleştirmenin de bir baskı sonucu olduğu “*Firavun, kavmini küçük düşürdü (ezdi). Onlar da kendisine itaat ettiler...*”⁹¹¹ ayetinden anlaşılmaktadır. Çünkü

⁹⁰⁵ el-Kasas 28/33.

⁹⁰⁶ el-A`raf 7/127.

⁹⁰⁷ et-Tabatabai, *el- Mizân fi Tefsîri'l- Kur'an*, VIII/222.

⁹⁰⁸ et-Tabatabai, *el- Mizân fi Tefsîri'l- Kur'an*, X/112.

⁹⁰⁹ el-Yunus 10/83.

⁹¹⁰ el-Maide 5/104; 7/70;10/78.

⁹¹¹ ez-Zuhruf 43/54.

Firavun'un uygulamaları onların idrak kabiliyetlerini zayıflatmıştı.⁹¹² Zira gayri resmi organize gruplardaki normlar belirli bir süre işledikten sonra resmileşir, hatta kurallar, düzenlemeler ve yasalar şeklinde belirlenir.⁹¹³ Günümüzde nadiren tek bir gruptan oluşan toplumlar görülmesine karşı nispeten küçük ve izole toplumlarda tüm bireyleri içine alan tek bir gruptan oluşmaktadır.⁹¹⁴

Normlarla ilgili bir diğer hususta, grupların kendileri için önemli meselelerde norm oluşturmalarıdır. Bir grup için hangi meselelerin önemli olduğu, grubun başlıca amaç ve hedeflerine, toplumdaki diğer gruplarla ilişkilerine ve grubun içinde bulunduğu diğer koşullara göre değişir. Genelde lider ve üyeler arasındaki ilişkiler ve sosyal bir birim olarak grubun birliği ve devamı, her grup için önemlidir.⁹¹⁵ Firavun toplumunda, toplumun amaç ve hedeflerinin gerçekleştirilmesi için oluşturulmuş olan en yüksek norm Firavun emrine itaattir. Hatta o kadar ki “doğruya eriştirici olmasa dahi Firavun'un emrine uyulmuştur.”⁹¹⁶

Grup veya toplumdaki normlar, grubun ortak özelliği olarak standartlaşır. Grubun önem verdiği konularla ilgili normlar bir kez oluştuktan sonra, bunlar grup üyelerinin eylem, arzu ve emelleri için referans ölçekleri sağlar.⁹¹⁷ Hz. İbrahim'in “...Ey Rabbim, beni ve oğullarımı putlara tapmaktan uzak tut!”⁹¹⁸ niyazının amacı, tevhidden ve milleti islamdan uzaklaştırıp putlara ibadet etmeye götürecektir⁹¹⁹ böyle bir ortamın ne kendisi ne de oğulları için bir referans oluşturmamasını taleptir. Zira Hz. İbrahim, putların bir referans kaynağı olarak kabul edilmeye başlanmasından sonra “bu (tapınma nesnelere) gerçekten, insanlardan pek çoğunu yoldan çıkardı!”⁹²⁰ ının bilinci ile böyle bir ortamın oluşmaması için Rabbine dua ediyordu.

⁹¹² el-Meraği, *Tefsîru'l-Meraği*, XXV/100.

⁹¹³ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s.192,193; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.241.

⁹¹⁴ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.242.

⁹¹⁵ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 340,341; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.241.

⁹¹⁶ el-Hud 11/97.

⁹¹⁷ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*,s.247; Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 316.

⁹¹⁸ el-İbrahim 14/35.

⁹¹⁹ el-Meraği, *Tefsîru'l-Meraği*, XIII/159.

⁹²⁰ el-İbrahim 14/36.

Aslında, bazı normlar arzu edilebilir davranışlar için öylesine yüksek bir düzey saptarlar ki, üyelerin olağan davranışları yalnızca istisnai durumlarda bu norma yaklaşabilir. Yine de, gruptaki dayanışmanın göstergelerinden biri, üyelerin belli başlı grup normlarına ne ölçüde sadık kaldıklarıdır.⁹²¹ Hz. İbrahîm'in toplumunu imana davet edince toplumunun “*Öldürün onu, yahud yakın onu*”⁹²² emrinin icrasını yerine getirmeye hazır bir kitlenin var olması da⁹²³ cari normlara sadakatın bir göstergesidir. Denilebilir ki sosyal dinamikler ve o toplumda ki cari liderlik paradigması bu emrin icrasından başkaca bir alternatif bırakmamaktadır. Böyle bir çıkarım doğru değildir. Zira Hz. İbrahim'in kavminden toplumda geçerli normların çekiciliğine kapılmadan, kendisini hidayete götürecektir olan Allah'ın dini beyan edildikten sonra dünyanın geçici heveslerine kapılmadan⁹²⁴ iman eden bir kişinin, toplumun son tahlilde kendisini cehenneme götürecektir olan tarifine uymanın yanlışlığına işaretlerle⁹²⁵ “... *Ey toplumum! Bana uyun, sizi doğru yola götüreyim,*”⁹²⁶, “*Siz beni, Allah'ı inkâr etmeye ve hiç tanımadığım nesnelere O'na ortak koşmaya çağırıyorsunuz. Ben ise sizi, azîz ve çok bağışlayan Allah'a davet ediyorum.*”⁹²⁷ manifesto içerikli sözleri böyle bir çıkarımın yanlışlığını gösterir. Dolayısıyla sosyal dinamikler ve o toplumda cari liderlik paradigması öyle de olsa alternatif tutum ve davranışların imkânsızlığını değil aksine imkân dâhilinde olduğunu gösterir. İman denilen olgu da esasen bu tutum ve davranışı yaptıran yegâne saik değil midir?

3.3.2. Uyma ve Sapma Normların Var Olduğunu Gösterir

Normların varlığı iki temel davranış biçiminden çıkarılmaktadır: Uyma ve sapma davranışı. Uyma ve sapma, iki kesin koşulu da beraberinde getirir. İlk olarak her iki terimde, bir standardın ya da normun var olduğuna ve belli davranışların bunlara göre değerlendirildiğine işaret eder. İkincisi ise her iki terimde, söz konusu norma sahip bir sosyal grubun üyeleri için geçerlidir. Bir kişinin yalnızca, bir davranışla ilgili standarda ya da norma göre “uyma” ya da “sapma” davranışı

⁹²¹ Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 317; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s. 241.

⁹²² el-Ankebut 29/24.

⁹²³ el-Merağî, *Teşîru'l-Merağî*, XX/130.

⁹²⁴ et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'an*, XXIV/62.

⁹²⁵ et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'an*, XXIV/68.

⁹²⁶ el-Mü'min 40/38.

⁹²⁷ el-Mü'min 40/42.

gösterdiğini söyleyebiliriz. Üstelik “uyma” ya da “sapma” yalnızca söz konusu davranışta bulunan kişi bu norma sahip olan bir gruba üye olduğunda bir anlam ifade eder. Örneğin putperest bir toplumda putlara tapmayı reddeden birisi için “kurallara uymayan” ya da “sapma” davranışı gösteren biri olarak söz etmek anlamsız olacaktır.⁹²⁸ Zira söz konusu davranış putlara tapmayı reddeden kişinin değer ve normları açısından bir anlam ifade etmez.

Hem uyma hem de sapma davranışı, grup normunun belirttiği hoş görülebilir davranış yelpazesine göre tanımlanır. Uyma bu aralıktaki davranışa karşılık gelirken, sapma, hoş görülebilir davranış yelpazesinin sınırları dışında kalan davranışlara karşılık gelir.⁹²⁹ Toplumun üyelerinden beklenen sadakat ve sapmaya verilen cezaların şiddeti, bu tür sapmaların diğer grup üyeleri ve bir bütün olarak grup için ciddiyetine bağlıdır.⁹³⁰ Hz. İbrahim’in gönderildiği toplumunda inanç konusunda hoş görülebilir davranış yelpazesi, toplumun inandığı putlara ibadet ve saygı ile sınırlı ve bu alanın kurallarını ihlal eden, evlat dahi olsa putlara sadakate zorlamak için ölümle tehdit dahi sosyal yapının meşru norm kataloğunda yer almaktaydı. “Babası Hz. İbrahim’e: *“Ey İbrahim! dedi, sen benim tanrılarımın yüz mü çeviriyorsun? Eğer vazgeçmezsen, andolsun seni taşlarım!”*”⁹³¹ Bir diğer deyişle babanın dahi oğluna hoş görmediği bir davranış yelpazesinin, toplumun diğer üyelerinin beklenen sadakat ve sapmaya verecekleri tepkinin ciddiyeti ve şiddeti hakkında oldukça zengin bir veri alanı sunacağını söyleyebiliriz. Yani böyle bir norma “uyum” gayet normal ve “uyuma” zorlama ise meşru yani o grup veya toplumun vicdanında gayet olumlanan ve yapılması gereken bir fiil olarak kabul edildiği ifade edilebilir. Zira daveti karşısında kavminin Hz. İbrahim'e cevabı ise: *“Onu öldürün yahut yakın! demelerinden ibaret”*⁹³² olması da yalnızca Hz. İbrahim ile babası arasında cereyan eden tekil bir olaydan ibaret olmadığını, toplumun yerleşik normu veya adeti olduğunu söyleyebiliriz.⁹³³ Bunun yanında toplumun ‘hoş görülebilir davranış

⁹²⁸ Tolan, Barlas, *Çağdaş Toplumun Bunalımı*, A.İ.T.İ.A.Y., Ankara, 1979, s. 172,133; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.242; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 279, 329.

⁹²⁹ Güney, *Sosyal Psikoloji* s. 164,165; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 331; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.244.

⁹³⁰ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.244.

⁹³¹ et-Tabatabai, *el- Mizân fî Tefsîri'l- Kur'an*, XIV/59; Bkz: el-Meryem 19/46.

⁹³² el-Ankebut 29/24.

⁹³³ et-Tabatabai, *el- Mizân fî Tefsîri'l- Kur'an*, XVI/120.

yelpazesinin' dışına çıkılmaya başlandığı andan itibaren bu davranışı sergileyen kişiyi toplumdan izole ve sosyal mesafe ile dışlamanın da söz konusu olduğunu ifade edebiliriz. Hz. İbrahim'e babasının, bu fiilinden ötürü kendisine “*uzun bir zaman benden uzak dur!*”⁹³⁴ diyerek, sosyal mesafe koyması, hatta bir telakkiye göre de ayetteki uzun sürenin ebediyen kendisinden uzaklaşmak anlamına geldiğini⁹³⁵, dolayısıyla izole bir durumun başlangıcını ifade eden örneğinde olduğu gibi, bir grubun dayanışması, devam ve korunması ile önemli konularda değişiklikler, bu grubun normlarının belirttiği aralığa düşmesini gerektirir. Aksi durumda aşırı davranış sergileyen üyelerin davranışlarını denetlemeye yarayan başlıca araçlar yaptırımlar olmuştur.⁹³⁶

Grup normları, belli bir anda kişinin davranışını etkileyen tek faktör değildir. Tipik olarak normlar, grup üyelerinin deneyim ve davranışını biçimlendiren birbiriyle ilişkili etkiler arasında dayanak işlemleri görürler. Ancak bu, diğer etkilerin göz ardı edilebileceği anlamına gelmez. Belirli durumlarda diğer faktörler daha ağırlıklı olabilir.⁹³⁷ Örneğin belli bir anda güçlü kişisel bir güdü ya da zorlayıcı dış koşullar baskın olabilir. “Hz. Musa, halkının (şehirde olup bitenden) habersiz (evlerinde oturdukları bir gün) şehre iner; ve biri kendi halkından, ötekisi düşmanlarından olan iki adamın birbiriyle kavga ettiğini görür. Kendi halkından olan kişi düşman tarafından olan kişiye karşı O'nu yardıma çağırır; bunun üzerine Musa onu yumrukla devirip öldürür. (Ama hemen sonra kendi kendine:) Kendisinden böyle bir fiilin nasıl südur ettiğine şaşırılmış bir halde bu durumun ancak şeytana nisbet edilebilecek bir fiil olduğunu düşünerek⁹³⁸ “*Bu düpedüz Şeytan'ın işi!*” der, “*Doğrusu o (insanı) yoldan çıkararak apaçık bir düşmandır!*”⁹³⁹ der.

“Böylece, ertesi sabah, korku içinde çevresini gözetleyerek yine şehirde dolaşır; bir de ne görsün, dün kendisinden yardım isteyen adam (yine) O'nu (yardımına) çağırıyor mu! Musa, (bu sefer) ona, işlemiş olduğu cinayetin kendisine saldırdığı korku ve önceki deneyiminin o anki güdü farklılığının davranışında

⁹³⁴ el-Meryem 19/46.

⁹³⁵ İbn'u Kesir, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, III/123.

⁹³⁶ Güney, *Sosyal Psikoloji* s. 183; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.245.

⁹³⁷ Güney, *Sosyal Psikoloji* s. 189; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.245.

⁹³⁸ et-Tabatabai, *el-Mizân fî Tefsîri'l-Kur'an*, XVI/18.

⁹³⁹ el-Kasas 28/15.

oluşturduğu değişikliklerle⁹⁴⁰: "Sen gerçekten apaçık bir azgınmışsın!" der."⁹⁴¹ "Bununla birlikte, yine de ikisinin de (ortak) düşmanı durumundaki kişiyi tam yakalamak üzereyken, diğeri daha dün kendisine hangi saikle yardım ettiğini bildiği halde inkar ederek⁹⁴²: "Ey Musa!" der: "Dün öldürdüğün adam gibi beni de öldürmek mi istiyorsun?...!"⁹⁴³ der. Musa'nın bundan sonraki yaşamının seyrini dahi değiştirecek—zira daha sonra Allah'ın emri doğrultusunda buraya tekrar gelmeye korkacağı bir olay olmuştur bu⁹⁴⁴ - olan bu durum güçlü kişisel yardım güdüsü ve zorlayıcı yardım talep koşullarının Hz. Musa "Bana lütfettiğin nimetlere andolsun ki, artık suçlulara (ve suça itenlere) asla arka çıkmayacağım"⁹⁴⁵ diyerek ve Allah'ın emri dışında cana kıyması bir peygamber olarak kendisine asla yakışmadığını⁹⁴⁶ söylemek suretiyle olayın gerçekleşme seyrini ve yardım gerekçesini de özetledikten sonra pişmalığını şu sözlerle ifade eder: "Ey Rabbim! Ben kendime yazık ettim! Beni bağışla..."⁹⁴⁷ Dolayısıyla Hz. Musa'nın bu tecrübesi, deneyim ve davranışını biçimlendiren, birbiriyle ilişkili bizzat yaşayarak tecrübe ettiği olaylar arasında dayanak işlemi gördüğünü ifade edebiliriz.

Hoş görülebilir davranış aralığı ve dolayısıyla da grup normlarıyla ilişkili meselelerde müsamaha gösterilen değişiklik derecesi statü düzeylerine göre de değişir.⁹⁴⁸ Firavunun kendisi ile Hz. Musa'yı kıyas bağlamında "...halkına bir çağrıda bulunarak kendisinin azamat ve kudretine, Musa'nın zayıf olduğuna işaretle"⁹⁴⁹ 'Ey kavmim!', 'Mısır'ın hâkimiyeti bana ait değil mi? Bütün bu nehirler benim ayaklarımın altında akıyor mu? (Sizin en büyük efendiniz olduğumu) görmüyor musunuz?'⁹⁵⁰ ifadesi dahi halkının tasdik edip müsamaha göstermesi gereken bir davranış aralığı belirliyordu. Esasen bu müsamaha ve tasdik "Firavunun, böylece halkının akli melekelerini zayıflatıp onların idrak kabiliyetlerini azaltmasının doğal

⁹⁴⁰ el-Meraği, *Tefsîru'l-Meraği*, XX/45.

⁹⁴¹ el-Kasas 28/18.

⁹⁴² el-Meraği, *Tefsîru'l-Meraği*, XX/46.

⁹⁴³ el-Kasas 28/19.

⁹⁴⁴ eş-Şuara 26/14.

⁹⁴⁵ el-Kasas 28/17.

⁹⁴⁶ et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'an*, XX/90.

⁹⁴⁷ el-Kasas 28/16.

⁹⁴⁸ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 333; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.245.

⁹⁴⁹ el-Kurtubî, *el-Cami' li Ahkâmi'l-Kur'an*, IX/5919.

⁹⁵⁰ ez-Zuhruf 43/51.

bir sonucu olarak⁹⁵¹ onların da sonunda kendisine boyun eğmeleri⁹⁵² olgusu otoriter statünün ve sarsılmaz gibi görünen normun, yerleşik bir formuydu. Zira “onlar aldatılmış ve ayartılmış bir halktı!”⁹⁵³

Konu kendi liderleri ve mevcut normlara uyum ve onların uygulaması olduğunda İsrailoğulları bu derece uyum ve icra kabiliyeti geliştirirken, “onlara bir elçi, hoşlanmadıkları bir şey getirdiklerinde ise (isyan edip), o (elçi)lerin bir kısmını yalanlayıp, diğerlerini de öldürmeleri”⁹⁵⁴ grup normlarıyla ilişkili meselelerde gösterilen müsamaha derecesinin neye ve kime göre olması gerektiğinin açık bir itirafıdır, diye düşünüyoruz.

Dış durumların nesnel özellikleri açık ve net olduğunda, bireylerin bunlara verdikleri tepkiler nispeten benzer olur.⁹⁵⁵ Norm oluşumu, en açık şekilde nesnel uyaran durumunun nesnel yapısı olmadığında gözlenebilir. Dış faktörler ne kadar az etkide bulunursa, benzersiz etkileşim sürecinin etkileri ve bu etkileşimden ve uyaran durumundan kaynaklanan iç faktörlerin etkisi de o kadar büyük olur.⁹⁵⁶ Nesnel bir uyaran aralığı ya da ölçeği ve dışarıdan sağlanan bir referans noktası ya da standart olmadığında, her bireyin kendi aralığını ve bu aralık içerisinde bir referans noktası oluşturduğunu söyleyebiliriz. İzleyen yargılar da bu aralık dâhilinde ve bu referans noktasına göre verilir.⁹⁵⁷ Birey bazen, dış uyaran alanını o anda etkili olan faktörlerin referans çerçevesi dâhilinde ki dayanakla ilişkili olarak algılar. Nesnel durumda verilen bu tür bir dayanak ya da referans noktasının, genellikle bu algının yapısal ilişkileri üzerine önemli etkisi olur. Diğer tüm kısımlar bu dayanağa göre değiştirilir ve organize edilir. Nesnel dayanak olduğunda – uyaran alanı, belirsiz ve yapılanmamış olduğunda – birey bu durumu kendi standart ya da dayanaklarına göre algılar.⁹⁵⁸ Nitekim Hz. İbrahim kıssasında, büyük putun, diğer putları kıramayacağı ve dolayısıyla kendine de yararı olamayacağı olgusu nesnel bir durum olduğundan bu

⁹⁵¹ İbn’u Kesir, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, IV/130; et-Tabatabai, *el-Mizân fî Tefsîri'l-Kur'an*, XVIII/111.

⁹⁵² ez-Zuhuf 43/54.

⁹⁵³ ez-Zuhuf 43/54.

⁹⁵⁴ el-Maide 5/70.

⁹⁵⁵ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 204; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.248.

⁹⁵⁶ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s. 248.

⁹⁵⁷ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 201; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.253.

⁹⁵⁸ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.254.

gerçeği önce Hz. İbrahim'in muhatapları kendi içlerinde kabul etmiş, daha sonra bu durumu inatlarından inkar edip, kendi oluşturdukları sanal gerçeklik dünyasına uymadığından otomatik olarak reddetme yolunu tercih etmek⁹⁵⁹ kendi mantıklarına daha uygun gelmişti. Çünkü dış uyaran alanının o anda etkili olan faktörlerin referans çerçevesi yani kendine yararı olmayan büyük putun diğerlerini kıramayacağı olgusu dâhilindeki dayanakla ilişkili olarak algılamak, referans çerçevelerinin yapısal ilişkiler ağına bir yararı olması bir yana, onlarla kurmuş oldukları yapısal ilişkilerin bütünü, toplumdaki her birey tarafından kendi standart ve dayanaklarına veya oluşturacakları yeni referans çerçevesine göre algılayıp anlamlandırmaları gibi, kendi açılarından vahim bir sonucu doğuracaktı. Bundan dolayı da mevcut bilinç imdada yetişmiştir.

Farklı kişilerin deneyim ve davranışlarındaki seçenekleri sınırlayan zorlayıcı nesnel koşullar ve durumlar vardır. Bu tür zorlayıcı durumlarda, bireyin deneyim ve davranışının yapılanmasında ve etkileşimde bulunan bireylerin normatif kavramlarında dış uyaran anlamında ki dayanaklar önemli rol oynar. Örneğin, zenginlik, yoksulluk, toplumsal değerler ve sosyal normlara ilişkin olarak bireylerin deneyimleri, kendi çevrelerinde var olan bu değerlerin endekslerinden etkilenmektedir.⁹⁶⁰ “Firavun’un hem din hem de dünya işlerinde tahakküm kurmak suretiyle⁹⁶¹ toplumunu saptırıp, doğru yola iletmemesi⁹⁶² olgusu, harici şartlar ne olursa olsun o toplumun putlara tapmaya devam etmelerini hiçbir zaman mazur göstermez. Zira “Firavun ve kavminin kendilerine işkence etmesinden korkuya düştükleri için kavminden bir grubun ancak Musa’ya iman etmesi”⁹⁶³, dış uyaran anlamındaki dayanakların önemli rol oynamasına rağmen, iman etmeyenleri mazur görmemenin meşru gerekçesini oluşturur. Kaldı ki hiç kimsenin iman etmemesi de bu gerçeği değiştirmez. Zira yukarıda bahsi geçen bulgu da çevrede var olan değerlerden insan davranışının etkilendiğinden bahisle; mutlak anlamda bir etkiden bahsetmemektedir. Burada önemli olan şey şudur: Harici zorlayıcı şartlar, dış uyaran anlamındaki dayanakların önemini vurgular. Ancak bu uyarılar yegâne belirleyici

⁹⁵⁹ et-Tabatabai, *el-Mizân fî Tefsîri'l-Kur'an*, XIV/301,302; Bkz: el-Enbiya 21/58-63.

⁹⁶⁰ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.248; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 143,144.

⁹⁶¹ el-Merağî, *Tefsîru'l-Merağî*, XVI/135.

⁹⁶² et-Taha 20/79.

⁹⁶³ el-Yunus 10/83.

değildir. Bununla beraber Hz. Yunus'un kavminin bütününün iman etmesinde⁹⁶⁴ harici zorlayıcı şartların etkisinin onların iman etmelerinde ne tür negatif etkiler yapıp yapmadığını da bilmiyoruz.

Ortak bir noktaya yakınlaşma, ortamdaki diğer kişilerin yargılarını yüksek sesle söylemelerinden doğan sosyal baskıdan kaynaklanıyor olabilir. Bu nedenle, etkileşimde oluşan ortak aralığı ve noktayı bireyler başka bir günde tek başlarına koruyorlarsa, o zaman diğer kişilerle olan etkileşimde oluşan normun, bireyin kendi normu haline geldiği söylenebilir.⁹⁶⁵

3.3.3. Grup Ön Yargısı ve Sosyal Mesafe Normları

Ön yargı başka insanlar hakkındaki duyguları ve onlara yönelik eylemleri içerir ve çoğunlukla bir tutum olarak mütalaa edilir. Burada tutum nesnesi birey veya sosyal gruptur.⁹⁶⁶ Bununla beraber önyargının ayrımcı davranışları içeren başka tanımları da yapılmıştır. Bu tür bir yaklaşıma göre ön yargı, bir grubun üyelerine, salt o grubun üyeleri olmalarından ötürü, aşağılayıcı sosyal tutumlar ya da bilişsel inançlarla yaklaşmak, onlar hakkında olumsuz duygular beslemek ya da onlara karşı düşmanca veya ayrımcı davranışlar sergilemek olarak tanımlanır.⁹⁶⁷ Bu tanım ön yargılı inançlarla ayrımcılık uygulama arasındaki ilişkiye dairdir. Daha genel bir tanım olarak ön yargı, insanları sosyal kategorilere bölmekle ilişkili olan sosyal psikolojik süreçlere dayanan bir gruplar arası davranış biçimidir.⁹⁶⁸

Literatürde “ön yargı”, dış gruplara karşı olumsuz bir görüş olarak kullanılmaktadır⁹⁶⁹ ve bir grubun üyelerinin bir başka grup ve bu grubun üyeleri ile ilgili oluşturdukları sosyal mesafede ortaya çıkmaktadır. Gruplar arasında ilişkiler düşmanca olduğunda sosyal mesafe fazladır. Düşmanca etkileşim belli bir süre boyunca devam ettiğinde, sosyal mesafe bir grup normu olarak saptanmaktadır. Sosyal mesafe normları, belli gruplar arası ilişki türlerinin kalıcı ürünleridir. Bu

⁹⁶⁴ es-Sâffât 37/148;10/98.

⁹⁶⁵ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.249; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 150.

⁹⁶⁶ Aronson, *Social Animal*, s. 291; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 383.

⁹⁶⁷ Şerif, *An Outline of Social Psychology*, s. 339; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 383.

⁹⁶⁸ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 412.

⁹⁶⁹ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 691.

nedendir ki grup ön yargısı, grup üyelerinin bir başka gruba ve bu grubun üyelerine karşı yerleşmiş normlardan kaynaklanan olumsuz tutumları ve davranışları olarak da tanımlanabilmektedir.⁹⁷⁰ Ön yargı grup normlarından kaynaklanan tutumları içerdiğinden, gündelik ilişkilerde ortaya çıkan, bazı insanlardan kişisel olarak hoşlanmama tavrından tamamen farklıdır.⁹⁷¹

Peygamberlerle kavimleri arasında dine davet sürecinde ortaya çıkan gelişmelere baktığımızda peygamberlere, salt kendi topluluklarına üye olmayan birisinin nasıl olurda peygamber olur gibi bilişsel kıskançlıklarında,⁹⁷² dile getirdikleri hak ve adalet içerikli söylemlerinden ötürü hem peygamberlere hem de onlara inananlara karşı olumsuz duygular besleyerek, aşağılayıcı sosyal tutumlar ve bilişsel inançlarla yaklaşmak suretiyle, düşmanca davranmak ve ayrımcılık yapmak gibi geniş yelpazeye yayılan alanların hepsinde, inkarcıların ön yargıya dayanan tutum ve davranış repertuarına sahip olduklarını söyleyebiliriz.

Bütün uyarılarına rağmen Semud kavminin Salih peygambere: *“Bize öğüt veriyor olsan da, olmasan da, bizim için fark etmez!”*⁹⁷³ sözlerindeki Hz. Salih’in getirdiği dini asla tasdik edip iman etmeyeceklerine olan kararlılıkları;⁹⁷⁴ Firavun ve hanedanının Hz. Musa’ya, mücadelesini verdiği davasının hak olduğuna delalet edecek her türlü ayeti getirse dahi kendisini doğrulayıp risaletine tabi olmayacaklarını ifade eden⁹⁷⁵ *“Bizi büyülemek için her ne getirirsen getir, biz sana inanacak değiliz.”*⁹⁷⁶ sözleri ve inanmayı adeta ellerinde rehin tutan bir tutumları ve aynı zamanda istihza içeren bu tarz ifadeleri;⁹⁷⁷ daha baştan bütün uyarılara kapalı olduklarını ve bu yaklaşımlarının ön yargı kaynaklı bir zihin haritasının göstergesi ve tutumu olduğunu ifade edebiliriz. Zira örneğin Hz. Musa Firavun’a: *“Pek âlä biliyorsun ki, bunları, birer ibret olmak üzere, ancak, göklerin ve yerin Rabbi indirmiştir.”*⁹⁷⁸ Fakat Firavun ve hanedanının Hz. Musa’yı bile bile yani bir ön yargı

⁹⁷⁰ Şerif, Muzaffer, *An Outline of Social Psychology*, s.340; a.mlf, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.649.

⁹⁷¹ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.649; Aronson, *Social Animal*, s. 296.

⁹⁷² el-En’âm 6/86.

⁹⁷³ eş-Şuara 26/136.

⁹⁷⁴ et-Taberi, *Câmiu’l-Beyân an-Te’vili’l-Kur’an*, XIX/97.

⁹⁷⁵ el-Merağî, *Tefsîru’l-Merağî*, IX/42.

⁹⁷⁶ el-A’raf 7/132.

⁹⁷⁷ et-Tabatabai, *el-Mizân fî Tefsîri’l-Kur’an*, IX/227.

⁹⁷⁸ el-İsra 17/102.

ile reddetmelerinin nedeni “*Şu iki adamın kavmi daha önce bize kölelik ederken, şimdi biz kalkıp bizim gibi bu iki insana mı inanacağız*”⁹⁷⁹ sözleri ve Yüce Allah’ın “*zihnen onların doğruluğuna kani oldukları halde, sırf zulmü kendilerine yol edinmiş olmalarından ve kendilerini büyüklük duygusuna kaptırmış olmalarından ötürü mesajlarımıza karşı çıktılar...*”⁹⁸⁰ şeklindeki beyanından Firavun ve hanedanının Hz. Musa’ ya, kendi içlerinde onun gerçekten bir peygamber olduğunu bildikleri halde risaletine işaret edecek her türlü delili sırf zulum etmek için lisanlarıyla, kalplerindeki kararlılık içeren muhalefetle⁹⁸¹ ön yargı referasından beslenerek inkar ettiklerini söyleyebiliriz.

Yine benzer bir şekilde Hz. İbrahim’e, babasıyla birlikte kavminin “*Putlara kulluk ediyoruz ve her zaman, kendini onlara adanmış kimseler olarak kalacağız!*”⁹⁸² demeleri ve devam eden ayetlerdeki Hz. İbrahim’in “*Peki, yalvarıp yakardığımız zaman sizi işittiklerine, yahut size fayda ya da zarar verebildiklerine (gerçekten inanıyor musunuz)?*”⁹⁸³ sorusuna mantık temelinde cevap vermek yerine, “*Ama diye çıkı(şarak), biz atalarımızı da bunu yapıyor gördük!*”⁹⁸⁴ demeleri, taptıklarının taştan ve odundan putlar olduğunu bilmelerine karşın, inançlarının onlara bağlılıkla hizmet ve ibadet etmelerini⁹⁸⁵ gerektirir gibi ön yargıyı da içeren bir tutumu sürdürmenin eseridir. Benzer şekilde Nuh kavminin inkârcı ileri gelenlerinin, Hz. Nuh’un halkı kendisine tabi kılmak suretiyle pozisyonunu güçlendirmek istediği gibi⁹⁸⁶ bir savla “*Bu, sadece sizin gibi bir beşerdir. Size üstün ve hâkim olmak istiyor...*”⁹⁸⁷ biçimindeki sözleri, Hz. Nuh’a ait olmayan bir niyeti, zihinlerinde üretip düşmanca davranmak ve ayrımcılık yapmak için önceden tayin edilen ön yargı içerikli beyanlardır. Bu nedenledir ki gücü elinde bulunduran egemen grup, egemenliğin kendilerinin doğuştan haklarıymış gibi ve gücü ele geçirme kavgalarından ötürü

⁹⁷⁹ el-Mü’minun 23/47.

⁹⁸⁰ en-Neml 27/14.

⁹⁸¹ el-Merağî, *Tefsîru’l-Merağî*, XIX/125.

⁹⁸² eş-Şuara 26/71.

⁹⁸³ eş-Şuara 26/73,74.

⁹⁸⁴ eş-Şuara 26/74.

⁹⁸⁵ Mevdudî, *Tefhimu’l-Kur’an*, IV/32.

⁹⁸⁶ et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân an-Te’vili’l-Kur’an*, XIX/16.

⁹⁸⁷ el-Mü’minun 23/24.

kendileri hiç kınanamazmış gibi, ‘ıslah ediciler’e, doğruya çağıranlara sürekli olarak ‘iktidar hırslısı’ damgası vurmuştur.⁹⁸⁸

Pek çok peygamberin kavimleri tarafından, adeta ortak bir kavramsallaştırma ile “yalanlanma”ları⁹⁸⁹ ve peygamberlerin de böyle bir ön yargıyı yıkma çabasıyla kavimlerine “emin” yani doğru kişiler olduklarını⁹⁹⁰ söyleme gereği duyarak, kendilerini bu şekilde tanımlamalarının ise olası ön yargı içerikli sosyal mesafe normlarının oluşmasını engelleme ile işe başlamak olduğunu ifade edebiliriz. Adeta kavimler değişmiş buna karşın değişmeyen tek kavram ise “yalanlama” olmuştur. Zira peygamberleri yalanlayıp aşağılamak sonuç itibariyle onları ön yargıya dayalı olarak oluşturulan bir sosyal kataloğa yerleştirmek, onlara karşı uygulanacak başkaca sorunlu davranışları da beraberinde getirmekteydi. Bunun adı ise sosyal damga idi.

Ön yargının insanlar üzerinde yarattığı etki görece önemsiz rahatsızlıklardan büyük acılara uzanan bir yelpazede çeşitlilik göstermektedir. Ön yargı insanlara zarar verir, çünkü ön yargı, insanları, grupları ve bu gruplara ait olanları damgalar. Damgalanmış bireyler, belli bir sosyal ortamda değersiz görülen bir sosyal kimliği imleyen vasıf ya da özelliklere sahip olan ya da öyle olduğuna inanılan kişilerdir. Ön yargının hedefinde damgalanmış grupların kimi zaman liderleri kimi zaman üyeleri vardır ve dolayısıyla bu hedef gerçekleşince bunlar damgalanmış bireyler ya da gruplar halini alır. Bireyler ve gruplar tek tek kendilerini ya da kendi gruplarını, damgalanmış diğer bireyler ya da gruplarla karşılaştırdıklarında görece olumlu bir benlik ve sosyal kimlik duygusu kazanırlar.⁹⁹¹ Örneğin Hz. Nuh “Delilik!”⁹⁹², Hz. Hud “Beyinsizlik”⁹⁹³, Hz. Salih “Büyülenmişlik”⁹⁹⁴, Hz. Şuayb “Büyülenmişlik”⁹⁹⁵, Hz. Musa “Sihirbazlık”⁹⁹⁶ ile kavimleri tarafından damgalanmaya çalışılmıştır.

⁹⁸⁸ Mevdudi, *Tefhimu'l-Kur'an*, III/411.

⁹⁸⁹ en-Nuh 10/73; Diğer ayetler için bkz: 26/105,117,141,176.

⁹⁹⁰ eş-Şuara 26/107,115,143,178.

⁹⁹¹ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 403.

⁹⁹² el-Kamer 54/9.

⁹⁹³ el-A'raf 7/66.

⁹⁹⁴ eş-Şuara 26/153.

⁹⁹⁵ eş-Şuara 26/185.

⁹⁹⁶ ez-Zuhruf 43/49;40/24.

Damga, egemen grubun lehine statü eşitsizliğini ve güç dağılımını meşrulaştırmaktadır. Bu tarz egemen grupların statü ve gücü kendi leyhlerine çevirme ya da mevcut statü ve gücü sürdürülebilir kılma esas amaç olduğunda söz konusu damgalama işleminden vazgeçmeyecekleri kuşkusuzdur; çünkü bu durum mevcut yapı her neyse onu meşrulaştıran bir işleve sahiptir ve bu statik yapıyı “haklı” bir pozisyona oturtmaktadır. İnsanlar, kendilerinden farklı bir dünya görüşüne sahip olan grupları damgalama ihtiyacı duyabilirler, çünkü dış grupları böyle aşağılamadıkları ve itibardan düşürmedikleri takdirde, kendi dünya görüşlerinden hareketle yaşamları üzerinde kurdukları o hassas kesinlik ve kontrol duygusu sarsılacaktır.⁹⁹⁷ Önyargı toplumda kabul görüp yasal olarak onaylandığı zaman sistematik kitlesel ayrımcılık uygulamalarının da önü açılmış olacaktır.⁹⁹⁸ Nitekim Hz. Nuh’a kavminin ve ileri gelenlerinin, şayet Yüce Allah bir insanı peygamber olarak göndermeyi dilemiş olsaydı kendilerinden birisine göndermesi gerektiğini yani nübüvete en layık kendilerinin olduğuna tariz yaparak⁹⁹⁹ “ *seni sadece bizim gibi bir insan olarak görüyoruz, sana düşük seviyeli kimseler tâbi olup dururken, biz sana iman eder miyiz hiç!*”¹⁰⁰⁰, “ *... üstelik, hemen ilk bakışta, içimizde, aşağı tabakadan bir takım (dar görüşlü) insanların dışında kimsenin seni izlediğini de görmüyoruz...*”¹⁰⁰¹ şeklindeki sözleri, itibardan düşürmenin, kitlesel ayrımcılığı körüklemenin gayretleri olarak görülebilir. Aslında bu ön yargıyı konsolide eden konuşmanın kurgusu Hz. Nuh’a inananların yalnızca köleler yahut da toplumun sefillerinin olduğu¹⁰⁰² dolayısıyla onlar olayların iç yüzünü kavrayamayan zahir yönüyle hareket eden cahiller olduğu¹⁰⁰³ gibi bir temel denklemin korunmasına dayanıyordu.

Ön yargı, önceden hüküm verme manasına geldiğinden; peşin hüküm sahibi kişi, o hükme ait objektif gerçeklerin meydana çıkmasından daha önce benimsenmiş inançlara sahiptir ve bu inançların kuvveti yeni idrakleri de önceden tayin

⁹⁹⁷ Hogg, Sosyal Psikoloji, s. 403,404.

⁹⁹⁸ Schnapper, Dominique, *Sosyoloji Düşüncesinin Özünde Öteki İle İlişki*, İ.B.Ü.Y., 2005, s. 133; Hogg, Sosyal Psikoloji, s. 404.

⁹⁹⁹ ez-Zemahşeri, *el-Keşşâf an Hakikâti't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvil fi Vucûhi't-Te'vil*, II/264.

¹⁰⁰⁰ eş-Şuara 26/111.

¹⁰⁰¹ el-Hud 11/27.

¹⁰⁰² Mevdudi, *Tefhimu'l-Kur'an*, II/387.

¹⁰⁰³ ez-Zemahşeri, *el-Keşşâf an Hakikâti't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvil fi Vucûhi't-Te'vil*, II/265.

etmektedir.¹⁰⁰⁴ Kendilerini uyaran Hud peygambere, kavminin “ *Bir tek Allaha kulluk edelim de atalarımızın kulluk edegeldiği bütün öteki tanrıları bırakalım diye mi geldin bize?...*”¹⁰⁰⁵ diyerek, atalarının kulluk edegeldiği tanrılarını bırakmama azim ve kararlılıklarının kuvveti ile Hz. Hud’un idraklerine sunduğu hakikatleri, sırf bilgisizce akıl ile bağdaşmayan bir mantıkla¹⁰⁰⁶ atayı taklit ve Hud’u bu yolla yıldırım için¹⁰⁰⁷ yalanlayıp¹⁰⁰⁸ kabul etmemişlerdir. Ön yargı böylece, topluluğun norm ve uygulamaları içinde muhafaza edilip uygulamalar tarafından meşrulaştırılmaktadır.¹⁰⁰⁹ Zira ön yargıyı tahkim eden bu tür kalıp yargılarla ilgili tipik bir tavır, “genel kural” ın istisnaları olduğunu düşünmektir. Karşıt vakıaları kalıp yargıyı zayıflatan kanıtlar olarak görmek yerine arizî istisnalar olarak almak, kategorik düşüncenin genel özelliğidir. Kalıp yargılar dilsel kategoriler olduğundan grubun dışındaki üyelerin her biri kalıp yargıdaki kişilik özelliklerine sahipmiş gibi algılama ve onlara bu şekilde tepki verme eğilimi vardır.¹⁰¹⁰

Ön yargı ile yakın işlevsel ilişkisi olan sosyal mesafe de kişilerin ait oldukları sınıflara göre belirlenmektedir. Bir gruba ve üyelerine ilişkin kalıp yargılarla, sosyal mesafe normları arasında paralellik vardır. Kalıp yargılar da sosyal mesafenin bir göstergesi olarak kabul edilir. Farklı gruplara yüklenen kalıp yargıların olumlu ya da olumsuz oluşu, bu grupların sosyal mesafe ölçeğindeki konumlarına göre değişmektedir.¹⁰¹¹

3.3.4. Grup Üstünlüğü Doktrinleri

Grup ön yargısı yalnızca psikolojik bir sorun değildir. Ön yargının nasıl ortaya çıktığının anlaşılabilmesi için, sosyal mesafe normlarının ortaya çıktığı koşullarla bireylerin bu normlara maruz kaldığı koşulların anlaşılması gerekir. Bireylerde ön yargının ve sosyal uyaran ortamlarının analizi de gereklidir. Sosyal mesafeye yol açan temas koşullarının yalnızca farklı grupların farklı işlev ve ilgilere

¹⁰⁰⁴ Krech, *Sosyal Psikoloji Teori ve Problemler*, s.255; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 419,420.

¹⁰⁰⁵ el-A’raf 7/70.

¹⁰⁰⁶ el-Meraği, *Tefsîru’l-Meraği*, XIII/195.

¹⁰⁰⁷ et-Tabatabai, *el- Mizân fi Tefsîri’l- Kur’an*, VIII/178.

¹⁰⁰⁸ el-A’raf 7/66.

¹⁰⁰⁹ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 384.

¹⁰¹⁰ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*,s.655; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 142, 154.

¹⁰¹¹ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*,s.654; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 154.

sahip olduğu heterojen organizasyonlarda görüldüğü izlenmiştir. Bununla ilgili olarak grup üstünlüğü kavramları dini inançlara da dayandırılmıştır. Grup üstünlüğü doktrinlerinin ortak bir özelliği, başka gruplara üstün gelmeye ya da egemen olmaya çalışan gruplarda yayılmalıdır. İçeriklerinden bağımsız olarak, üstünlük doktrinleri çoğu zaman grup çatışmasından kaynaklanmıştır. ‘Bu açıdan egemen bir grup ne zaman eziyet etmek ya da grubu farklı şekilde rahatsız etmek isterse, o anda iyi bilinen ve kolay kabul edilebilir gerçekleri’¹⁰¹² kullanır.¹⁰¹³ Hz. Nuh’a kavmi “(Toplumun) en aşağı tabakasından insanların senin ardına düştüğünü göre göre tutup sana mı inanacağız?”¹⁰¹⁴; “üstelik, hemen ilk bakışta, içimizde, aşağı tabakadan bir takım (dar görüşlü) insanların dışında kimsenin seni izlediğini de görmüyoruz; dolayısıyla, bize karşı bir üstünlüğünüz olduğu görüşünde değiliz”¹⁰¹⁵ demek suretiyle, egemen yapının dili üzerinden bir iletişimle müslümanların üzerinde üstünlükleri olduğunu iddia etmektedirler. Böyle bir iddianın temel taşıyıcılarına baktığımızda Hz. Nuh’a inananlar çoğunlukla mevki ve makam sahibi ve toplumun ‘elit ve zengin’ zümresinden olmayan kişilerdi.¹⁰¹⁶ Toplumda etkin ve zengin olanlar ise, Hz. Nuh’un en sert düşmanları idiler ve sıradan halkı arkalarında tutabilmek için her türlü hile ve yalana başvurmaktan çekinmeyenlerdi.¹⁰¹⁷ Bir grubun üyeleri, başka grupları genelde kendi gruplarının norm ve değerlerine göre değerlendirirler. Sosyal mesafenin kökeni ile ilgili geleneksel açıklamada, gruplar arası çatışmasının kaçınılmaz olarak norm ve değerlerler kaynaklı olduğu ifade edilmişti.¹⁰¹⁸ Bütün bu aşağılama ve kendilerini üstün görme tutum ve tavırlarına Hz. Nuh “sizin gözlerinizin horladıkları hakkında Allah, onlara hiç bir hayır vermez de demem”¹⁰¹⁹ demek suretiyle kavminin bu meseleye dair suni veya gerçek olsun böyle bir algı veya olguya dair kollektivist anlayışların yanlışlığını ifade etmiştir.

Sosyal mesafe normları ve kalıp yargılar güçlü egemen gruplardan çıkar ve kendi özel statülerine ve görüş açlarına göre tanımlanır. Hükmedilen gruplar,

¹⁰¹² Adler, Alfred, *Yaşamın Anlam ve Amacı*, Çev., Kamuran Şipal, Say Yay., Ankara, 1993, s. 58

¹⁰¹³ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.657-658; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 210,211.

¹⁰¹⁴ eş-Şuara 26/111.

¹⁰¹⁵ el-Hud 11/27.

¹⁰¹⁶ et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'an*, XIX/90.

¹⁰¹⁷ Mevdudi, *Tefhimu'l-Kur'an*, IV/45.

¹⁰¹⁸ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.659.

¹⁰¹⁹ el-Hud 11/31.

egemen gruplar tarafından kabul görme çabasıyla bu grubun sosyal mesafe ölçeğini benimseyebilir. Hükmedilen gruplarının bireyleri, düşük bir konuma koyuldukları ve ayrımcılığa maruz kaldıkları zaman egemen gruba karşı düşmanca hisler beslemektedirler.¹⁰²⁰ Bu hususa en tipik örnek kavminde egemen grubun lideri olan Firavun' un hanımının bu grubun baskısından ötürü “*beni Firavun'dan ve yaptıklarından koru ve beni şu zalim halkın elinden kurtar!*”¹⁰²¹ diye Rabbine yakararak düştüğü konuma ve küfre; zulme ve azaba maruz kaldığı¹⁰²² bu ayrımcılığa olan hislerini ifade etmesidir.

Sosyal mesafe normlarının art alanına bu kısa bakış, ön yargının dışında uyaran koşulların doğası üzerine de bize bir perspektif kazandırabilir. Bu perspektifle ön yargı, bireyin ait olduğu gruplarda yaygın olan sosyal mesafe normlarına başvurarak, bu normlara sahip olan gruplarla kendini ilişkilendirdiği psikolojik süreçler bakımından daha anlaşılabilir hale gelmektedir.¹⁰²³

3.3.5. Önyargı Oluşumu ve Davranışla İlgisi

Grup ön yargısı, bireyin nasıl bir grup üyesi olduğunun ve grup normlarını kendi standardı olarak nasıl kabul ettiğinin anlaşılmasını gerektirir. Ön yargı oluşumu genelde çarpık bir kişilik gelişiminin sonucu değildir. Ön yargı grup normlarından kaynaklanan diğer tutumlarla aynı süreçlerden geçerek oluşmaktadır. Ön yargı, dış grupların üyeleriyle kişisel ilişkilerden ziyade yaygın sosyal normlardan kaynaklandığı sonucuna varılmıştır. Birey bir kez kendi grubunun tepede yer aldığı ve diğer grupların aşağıya doğru sıralandıkları bir sosyal mesafe ölçeğini benimsedikten sonra, dış gruplara karşı ön yargısı genelleme eğilimi gösterir.¹⁰²⁴ Sosyal mesafe normlarının yaygın olduğu bir grup içinde, genelde fazla ön yargılı olan kişi gruba en fazla uyum gösteren kişidir ve bu durum uyum eğiliminin bir göstergesidir.¹⁰²⁵ Bu noktada Yüce Allah'ın gönderdiği peygamberlerle toplumları

¹⁰²⁰ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 410,415; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.661; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 154.

¹⁰²¹ et-Tahrim 66/11.

¹⁰²² en-Nesefî, *Tefsîru'n-Nesefî*, IV/272.

¹⁰²³ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 155-157; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.662.

¹⁰²⁴ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*,s.665; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 153.

¹⁰²⁵ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*,s.666

arasında cereyan eden tevhid merkezli diyaloglarına baktığımızda toplumların liderleri ve onlarla bu noktada aynı sosyal normları benimsemiş ve kendilerine sarsılmaz desteği sunan kimselerin toplumun ileri gelenleri olduğunu ifade edebiliriz. Bunların söylemlerini analiz ettiğimizde de kendilerini bu normlarla eşitlediklerini görebiliriz. Hz. Şuayb'ın kavminden “... inkara şartlanmış olan elebaşları, *"Doğrusu, eğer Şuayb'a uyarsanız, bilin ki, kaybedenlerden olacaksınız!"*¹⁰²⁶ şeklindeki inananlara yönelik sözleri, öncelikle inananlara karşı benimsedikleri sosyal mesafe ölçüğünü ve onlara karşı ön yargılarını genelleme eğilimlerini göstermektedir. Çünkü ellerinde Şuayb peygambere uyan kişinin zarara uğrayacağına dair değil aksine kazanacağına dair delil vardır¹⁰²⁷ Zira Yüce Allah bu konuda, onların üstünlük doktrinlerinden kaynaklı sarsılmaz ön yargılarını ve yerleşik davranış tezahürlerini *"Yeryüzünde haksız yere büyüklük taslayanları ayetlerimden uzak tutacağım: çünkü onlar (hakikatin) her türlü belirtisini görseler de ona inanmazlar; ve (yine) onlar doğruluğa götüren yolu pekala görüyor olsalar bile, onu izlenecek yol olarak seçmezler; tersine, eğri yolu görseler onu hemen kendilerine yol edinirler. Ayetlerimizi yalan saymalarından ve onlara karşı ilgisiz kalmalarındandır bu"*¹⁰²⁸ şeklinde ifade etmiştir.

Sosyal mesafe normlarının yaygın olduğu bir toplumda, ön yargılı olmamak normlara uymamak anlamına gelmektedir. Böylesi bir ortamda ön yargılı olmayan kişiler, genelde toplumun temel normlarına, en azından bazılarına baş kaldıran bireylerdir.¹⁰²⁹ Kıssalarda inananların maruz kaldıkları durumlar, tavırlarıyla ilişkili olarak analiz edildiğinde, kendilerine yönelik var olan ön yargı olgusuna karşılık, ilahi vahyin ışığında inananları da bir sosyal mesafe normu geliştirmeye yönlendirmiştir. Hz. Hud' un *"ve siz de tanık olun ki, kesinlikle uzağım ben, sizin yaptığınız gibi tanrılar edinmekten"*¹⁰³⁰ ifadeleri ve yine Hz. Musa' nın *"Ey Rabbim! Benim sadece kendime ve kardeşim (Harun)a sözüüm geçiyor! O zaman, bizimle bu sapkın halk arasına bir çizgi çek!"*¹⁰³¹ diye duası, inanmayan muhatapları ile

¹⁰²⁶ el-A'raf 7/90

¹⁰²⁷ en-Nisa 4/57,122

¹⁰²⁸ el-A'raf 7/146

¹⁰²⁹ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*,s.666

¹⁰³⁰ el-Hud 11/54

¹⁰³¹ el-Maide 5/25

kendileri arasına güçlü bir sosyal mesafe normu koymak istediklerini de gösterir, diye düşünüyoruz. Zira sosyal değişimin olmadığı yerlerde ve dönemlerde, grup üyelerinin kendilerinin dışındaki gruplara karşı davranışları büyük ölçüde sosyal mesafe ölçeğine göre düzenlenmektedir. Sosyal değişimin geri kaldığı ya da geri bırakıldığı yerlerde de durum budur. Bu koşullar altında deneyim ve davranışın örüntülenmesinde ise ön yargılar, ağırlıklı faktörlerdir. Ancak çoğu zaman başka faktörlerinde rol oynadığını belirtmek gerekir.¹⁰³²

Hiz. İbrahim, babasına ve toplumuna karşı "... Ben, sizin taptıklarınızdan uzağım."¹⁰³³ şeklindeki beyanı; aynı şekilde onların taptıkları putlardan uzak olduğunu söyleyen Hiz. İbrahim'e babasının "Uzun bir süre benden uzaklaş!" demek suretiyle evladına yönelik olarak sosyal mesafe oluşturduklarını göstermektedir. Ancak baba ve evladın bu denli kararlılık ifade eden söylemleri göz önüne alındığında esasen orada bu anlamdaki mevcut normun ve bundan kaynaklı davranış biçiminin ne olduğuna dair ciddi bir verili durum sunduğunu söyleyebiliriz. Bu da, yeni değer ve inanç sisteminin bireyin algısına hükmettiği takdirde etkili olabilme gerçeğidir.¹⁰³⁴

Peygamber öğretileri, grup ön yargısını yaratan ve sürdüren faktörlerin azaltılması, sosyal mesafe sınırlarının aşılmasını destekleyen gruplara katılım, ön yargının azalması ve gruplararası çatışmanın yok edilmesi için etkili biçimde uygulanabilecek gerçekçi önlemler sunmuştur. Bu hususta kıssalar aracılığıyla sunulan etkili modelin, gruplar üstü bir idealin inşa edilmesi olduğunu ifade edebiliriz. Ashab'u karye diğer adıyla Şehir halkının, gönderilen elçilere "Siz de ancak bizim gibi birer insansınız. Rahmân, herhangi bir şey indirmedir. Siz ancak yalan söylüyorsunuz."¹⁰³⁵ şeklindeki ön yargılı ifadelerine "Rabbimiz biliyor; biz gerçekten size gönderilmiş elçileriz."¹⁰³⁶ biçiminde cevap veren elçilerin, oluşacak çatışmayı bu naif cümlenin zihin yapısı ile izale etmeye mütemayil başlangıç cevaplarına karşın, onlar "doğrusu siz bize uğursuz geldiniz. Eğer bu işten

¹⁰³² Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 153; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.671.

¹⁰³³ ez-Zuhruf 43/26; 6/78.

¹⁰³⁴ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.675.

¹⁰³⁵ el-Yasin 36/15.

¹⁰³⁶ el-Yasin 36/16.

vazgeçmezseniz, andolsun sizi taşlarız. Ve bizden size mutlaka fena bir kötülük dokunur”¹⁰³⁷, biçimindeki cevapları ise, elçilerin oluşturmayı amaçladıkları sonucun, ilk kurucu enstürmanı olan sosyal temas ile ön yargının katı doğasını ve çatışma kültürünü elçilerin uğursuzluğuna bağlamak suretiyle devam ettirme niyetlerini ortaya koymaktadır. Buna mukabil elçiler “Elçiler) şöyle cevap verirler: “Kaderiniz, iyi de kötü de olsa, sizinle birlikte (olacak)tır! (Hakikati) can kulağıyla dinlemeniz isteniyorsa (bu sizce kötü bir şey mi?) Hayır, fakat siz kendinize yazık etmiş bir toplumsunuz”¹⁰³⁸ diyerek aynı amacı sürdürmeye devam etmişlerdir. Dahası buna ek olarak şehrin öbür ucundan koşarak bir adamın: “ Ey kavmim! bu elçilere uyunuz! Sizden herhangi bir ücret istemeyen bu kimselere tâbi olun, çünkü onlar hidayete ermiş kimselerdir.”¹⁰³⁹ sözü de elçilerin dine davette karşılaştıkları bu ilk ön yargı mukavemetini azaltmayı ve sosyal mesafe sınırlarını yok etmeyi amaçlayan gayretler cümlesinden olduklarını düşünüyoruz.

3.3.6. Gruplararası İlişkiler ve Çatışmanın Oluşması

Bireylerin gruplar arası davranışlarını açıklamak için farklı kuramlar öne sürülmüştür. Bireylerin kendi özel yaşamlarında olağan dışı engellemelere, yetkeci muamelelere maruz kalma, insanın doğasındaki köklü eğilimler ve gruplarda liderliğin doğası, gruplararası davranışın başlıca belirleyicileri olarak ön plana çıkarılmıştır. Gruplar arası davranış, temel olarak üyelerin istikrarlı dönemlerde kendi iç gruplarının sosyal mesafe ölçeği içerisinde gelişen eğilimler dâhilinde etkileşimde bulunmalarıyla ilişkilidir.¹⁰⁴⁰ Bununla beraber gruplar arası ilişkilerin biçimlenmesinde kişisel ve sosyokültürel faktörlerin önemli olduğu da vurgulanmıştır.¹⁰⁴¹

İki grup arasında bir çatışma durumu söz konusu olduğunda, denetimi elinde bulunduranlar genellikle grubun en sorumlu en yetenekli örnek üyeleridir. Çatışma sırasındaki etkinlikleri, çatışma durumunun yol açtığı zarar ve yıpranmaya

¹⁰³⁷ el-Yasin 36/18

¹⁰³⁸ el-Yasin 36/19

¹⁰³⁹ el-Yasin 36/20,21

¹⁰⁴⁰ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.284.

¹⁰⁴¹ Aronson, *Social Animal*, s. 313; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 210,211; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.330

dayanabilen bireyler gerçekleştirir. Bir grubun üyeleri yerli ya da yersiz olarak başka bir grubun tehdit yarattığını, kendilerine haksız muamele ettiğini ya da haklarını ihlal ettiğini hissederse, bir kanı oluşur, sloganlar üretilir, etkili önlemler alınır ve bunu da genelde grupta en sorumlu kişi olarak tanınan bireyler yapar. Oluşan ön yargı ise düşmanlık ve özveri referans ölçekleri içerisinde gösterilir.¹⁰⁴²

Bireylerin dış gruplara ve bunların üyelerine karşı tutumları ve dolayısıyla davranışları, genel olarak sosyal mesafe ölçeği tarafından ya da bireyin referans grupları ile çeşitli dış gruplar arasında gelişmekte olan ilişkileri tarafından belirlenen yakınlık ya da uzaklığa göre düzenlenir.¹⁰⁴³ Bireylerin güdüleri, tutumları, engellenmeleri ve saldırgan eğilimlerinin, sosyal mesafe ölçeğinde ve referans grupları ile dış gruplar arasında gelişen ilişkilerde değişikliğe uğrayıp yön değiştirdiği ve hatta dönüştüğü ölçüde gruplar arası ilişkilerde bir yeri vardır.¹⁰⁴⁴ Belli bir süre boyunca gruplar arasındaki etkileşimin ürünlerinin bir kısmı sosyal mesafe normu olarak standartlaşmaktadır. Bu normlar yalnızca bireyler arasındaki geçici ilişkilerin yansımaları değildir. Bir tutumun bir grubun üyeleri tarafından, gruplar arası tutumlar olarak yansiyabilmesi için önce bu ilişkilerin dış gruplara karşı normlar olarak standartlaştırılması gerekir.¹⁰⁴⁵ Zamanla dış gruplara atfedilen sıfatlar, grup normları repertuarında dış grup için sosyal mesafe ölçeği olarak yerini alacaktır.¹⁰⁴⁶

Dış gruplara karşı normlar ve kalıp yargılar, grup normlarının ve değerler sisteminin ayrılmaz parçaları haline geldiklerinden ve yeni grup üyelerine kısa özdeyişler ve nasihatler veya başka biçimlerde aktarıldıklarından, bu kalıp yargı ya da normları ortaya çıkaran koşullar ortadan kalksa da varlıklarını sürdürürler.¹⁰⁴⁷ Hz. İbrahm' e kavminin mevcut inanç biçimlerine ilişkin “*ama atalarımızı böyle bir uygulama içinde bulduk, biz de onu benimsedik.*”¹⁰⁴⁸ sözleri, kuşaklar boyu sabit kalan adetlerin asla sorgulanmaması, takipçilerini ata geleneğinin sıkı savunucuları

¹⁰⁴² Aronson, *Social Animal*, s. 319; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.284.

¹⁰⁴³ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 201; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.285.

¹⁰⁴⁴ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.285.

¹⁰⁴⁵ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 331,332; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.286.

¹⁰⁴⁶ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 333; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.287.

¹⁰⁴⁷ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 447; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.287.

¹⁰⁴⁸ eş-Şuara 26/74.

yaptığı,¹⁰⁴⁹ ve grup normları repertuarında dış grup için nasıl norm ve sosyal mesafe ölçeği olarak yerini aldığını göstermektedir. Bunun ışığı altında liderlerin değişim ve gelişmekte olan koşulların gerektirdiği eylem çizgisine hemen uymalarının neden zor olduğunu anlamak daha kolay olur. Arada “ yerleşik gelenek” vardır.¹⁰⁵⁰ Ancak kendileri isteyip de geleneklerin, uyumlarına engel olduğu gibi bir durum söz konusu değildir. Zira özellikle toplumların liderleri ve önde gelenlerinin, peygamberlerin hak olduğunu bilmelerine karşın iman etmeme¹⁰⁵¹ gibi bir durumları söz konusudur.

İnsanlar ortak bir amaç doğrultusunda ya da kader karşısında etkileşimde buldukları zaman, grup olarak sınırları tanımlanan bir grup yapısı içerisinde ilişkilerini istikrara kavuştururlar. İç grubun oluşması, onları kesin olarak diğerlerinden ayırır. İç gruplar kaçınılmaz olarak zamanla işlevsel bir biçimde ilişkili oldukları gruplara karşı kendi normlarını oluştururlar. Dış gruplara karşı oluşan bu normlar olumlu ya da olumsuz olabilir. Üyelerin olumlu ya da olumsuz gruplar arası tutumları bu normlardan kaynaklanır.¹⁰⁵² Peygamberler görevleri gereği gönderildikleri toplumlara Yüce Allah’ın emirlerini hatırlatıp, onların hak ve adalet yolunda hareket etmelerini sağlayıcı kuralları hatırlatınca; onlar kendi egemen düşünce ve kanunlarını sürdürmek ve tahkim edebilmek için, tehdit ve kuvvete başvurarak peygamberleri kovmaya kalkışmışlardır. Bu tür kalkışmaların helakle son bulan neticesi, esasen kendi yanlış fiillerinin bir sonucudur. Zira bu tür durumlarda sonu hazırlayan esas âmil, onların yaşam biçimlerine hâkim anlayış, değerler bütünü ve bunun sonucu oluşan tutum ve davranışlardır.¹⁰⁵³

Sonuç olarak rekabete dayalı ve engelleyici durumlardaki gruplar arası ilişkiler, iç grup ciddiyetini ve dayanışmasını sağlamlaştırmaktadır. İç grup, tutumlarını güçlendirerek dış gruba karşı, düşmanca tutumlar yaratmaktadır.¹⁰⁵⁴

İki grup arasında engelleyici ilişkiler ve düşmanca tavırlar oluştuğunda, iç grup dayanışması artarak, dış gruba ve dış grubun üyelerine karşı olumsuz kalıp yargılar

¹⁰⁴⁹ et-Tabatabai, *el- Mizân fi Tefsiri'l- Kur'an*, VIII/301,302.

¹⁰⁵⁰ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 395,396; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.287.

¹⁰⁵¹ el-Ali İmran 3/99; 5/44;

¹⁰⁵² Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.287; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 447.

¹⁰⁵³ el-Kasas 28/59.

¹⁰⁵⁴ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 457,458; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.299

oluşturmak ve zamanla bunları standartlaştırmak suretiyle, dış grubu belirli bir sosyal mesafeye yerleştirme eğiliminin görülmekte olduğunu ifade etmiştik. İşte bu sebepten dolayı peygamberler gruplar arası çatışmaları ve gerilimleri azaltıp yok edebilmek için sosyal temasa ağırlık vermişlerdir.

Gruplar arası ilişkiler sorunu, iki ya da daha fazla sayıda grubun üyelerinin birbirlerine karşı tutumlarına ve davranışlarına da yansımaktadır. Gruplar arası tutumlar ve davranışlar, bireyin başka gruplarla belli ilişkileri olan bir gruba üye olmasından da kaynaklanmaktadır. Bu olgu, bireylerin üye olduğu grubun sosyal mesafe ölçeğini içselleştirmesinden ve belli dış gruplara ve bu grubun üyelerine karşı ilişkilere katılmasından kaynaklanır. Kendi grubunun sosyal mesafe ölçeğini içselleştiren üye, bir dış grubu kendi grubundan ve kendisinden belirli bir sosyal mesafede tutar. Bu mesafe, belli sınırlar dâhilinde bireyden bireye değişebilir. Bireyin bir dış grubu ve bu grubun üyelerini yerleştirdiği mesafe, kendi grubundan çok fazla uzaklaşırsa ona sapkın biri gibi tepki gösterilebilir.¹⁰⁵⁵ Kavminin Hz İbrahim'i ateşe atma düşüncesi¹⁰⁵⁶ ve Firavun'un Hz. Musa'yı öldürme isteği¹⁰⁵⁷ yerleştirildikleri mesafe ölçeğinin, karşı tarafın imaj ve kalıp yargılarında tekabül ettikleri yer nedeniyle gösterilen sapkın bir tepki olduğunu ifade edebiliriz.

Sonuç olarak bireyler ortak amaçlar doğrultusunda birbirleriyle etkileşimde bulduklarında zamanla belirli hiyerarşik statüleri ve grup içerisindeki etkinlikleri düzenleyen bir dizi norm olan bir grup yapısı ortaya çıkar. Bu normlar, üyelerin ilgili nesne ve kişilere karşı sosyal tutumlarında bir temel oluşturur. İki ya da daha fazla grup rekabete dayalı ve karşılıklı engellenme içeren durumlarda birbirleriyle işlevsel bir temasta bulduklarında ise birbirlerine karşı olumsuz tutumlar ve kalıp yargılar geliştirirler.¹⁰⁵⁸ Gruplar arası sürtüşmenin olduğu durumlarda gruplar arası tutumların uyumlu olması beklenmez. Bu durumda gerilimi azaltma olasılığı azalır. Olağan dışı engellenmeler ve belirsizlikler karşısında müslümanlarla, hâkim grupların diyalogu ve ilişki biçimleri de, bu önermelerin doğruluğunu ve değerlendirilmeye değer olduğunu göstermektedir, diye düşünüyoruz.

¹⁰⁵⁵ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.330; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 383.

¹⁰⁵⁶ el-Enbiya 21/68.

¹⁰⁵⁷ el-Mü'min40/26.

¹⁰⁵⁸ Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 179; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.331

3.4. Kolektif Davranış Biçimleri ve Kur'ân Kıssaları

Kolektif davranış ve etkileşim süreçleri hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüş ve açıklamalar yapılmıştır. Bu görüş ve açıklamalar arasında kolektif davranışa ilişkin olarak Tarde'nin "taklit" düşüncesi, Le Bon'un "telkin" fikri, Mc Dougall'ın "ilkel duygudaşlık", Blumer'in "dairesele tepki" ve F.H. Allport'un "sosyal kolaylaştırma" düşünceleri, sosyolog Park'ın ise "kalabalıktaki tüm üyelerin, diğer üyelerin telkinlerine karşılıklı ve tek etki üzerinden diğer etkileri dışlayan bir biçimde duyarlı olması"¹⁰⁵⁹ şeklindeki açıklama ve tanımları sayılabilir.

Kolektif etkileşim çok sayıda kişinin ya da grubun aktif olarak katıldığı ve birbirlerine tepki verdiği sosyal durumlardaki davranışlar anlamına gelir.¹⁰⁶⁰ Kolektif davranışla genelde linç eylemleri gerçekleştiren gruplar, bir başka grubun ayaklanma taleplerini desteklemek için seslerini duyuran topluluklar gibi aşırı etkileşim durumları kastedilmektedir. İnsanların katıldıkları dinsel toplantılar, ayinler, törenler ise kolektif etkileşimin amacı daha farklı başka örnekleri olarak kabul edilmektedir. Kolektif etkileşim özel amaçları olan bazı örgütlü taraftarlarca geliştirilip gerçekleştirileceği gibi, böylesi amaçtan uzak bir etkileşimde bulunan kişilerin el birliği ile hareket etme sürecine yönelik olarak son anda kendiliğinden de gelişebilir.¹⁰⁶¹

Kolektif davranış analizi, belli doğrultularda kolektif etkileşime yol açan koşulların incelenmesiyle başlamak zorundadır. Normalde, insan ilişkileri oturmuş rutinler, beklentiler ve sosyal normlarla düzenlenen istikrarlı gruplarda sürdürülür ve toplumda yerleşmiş olan iş bölümü, statü ve rol ilişkileri örüntüsünü izler. Kolektif etkileşimin aşırı biçimleri, bazı olağan dışı koşullara bağlı olaylardır.¹⁰⁶²

Dış koşulların oluşturduğu sosyal durumlar bireylerin davranışları üzerinde sosyal etkiler yaratır. Sosyal etkilerin de destek verdiği kolektif etkileşim ortamlarının ayırt edici özelliği, insanlar arasında ki ortak amaç, beklenti, sorun ya da

¹⁰⁵⁹ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 459; Park R.F İnter; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.352

¹⁰⁶⁰ Curtis,H. Jack, *Social Psychology*, s. 354; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.337

¹⁰⁶¹ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 466; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.337.

¹⁰⁶² Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.353.

kriz etrafında yoğunlaşan bir odak noktası olması ya da kazanmasıdır. Odak nokta o anki durumun diğer yönlerinin önemini belirleyen başlıca bir araya gelme noktasıdır. Ortak heyecan, amaç, açığa çıkan sosyal etkiler hep etkileşim durumunun ortak noktasından etkilenir.¹⁰⁶³ Bu etkileşim durumlarında açığa çıkan yeni değerler ya da normlar, sonraki ilişkileri düzenleyen faktörler haline gelir.¹⁰⁶⁴ Hz. Musa'nın talepleri, bu konuda söz sahibi olan toplumun ileri gelenleri tarafından kendi çıkarları ile örtüşmediği için, Hz. Musa'nın taleplerini, hayallerinin ürettiği kurgularının refakati ile okuyup gerekçelendirerek "... *Peki, dediler, "Musa ve halkının ülkede karışıklık çıkarıp (uyruklarını) senden ve senin topraklarından uzaklaş(tır)malarına göz mü yumacaksın?"*¹⁰⁶⁵ şeklinde bir pozisyon oluşturma yaklaşımıyla, kolektif bir bilince yer açma çabalarının, düşünce planında bir zemine oturtmak istemek olduğunu söyleyebiliriz. Zira etkileşimin yapısı ve buna ilişkin oluşacak eylem henüz istikrarlı hale gelmemişken kestirme açıklamalar, eylemin yönü ve çözüm önerileri biçimlerinde net dayanaklar olmadığı ve etkileşim istikrara kavuşmadığında, yönlendirmeler ve söylentiler hemen kabul edilir. Bu tür durumlarda zaman zaman söylentileri, olayları belli bir yöne sokmak isteyen ve/veya çıkarı olan taraflar üretir ve yayarlar.¹⁰⁶⁶ Firavun'un kavminde bu emri yerine getirecek, kendilerini üstün sınıfın üyeleri gören bir kitlenin varlığı¹⁰⁶⁷ da hesaba katıldığında böyle bir teklifin realize edimesinin önünde bir engel kalmamış, Firavun'da ileri gelenlerin mevcut bu isteklerini, tanımlamanın çok ötesinde bir müdahale doktrini geliştirmek suretiyle "*Onların çocuklarından çoğunu öldürecek ve (yalnız) kadınları sağ bırakacağız: Çünkü, gerçekten onların üzerinde ezici bir gücümüz var!*"¹⁰⁶⁸ biçiminde belirlenen stratejinin, kendilerince tanımlanan sorunun çözümünün çok ötesinde bir amacı gerçekleştirmeye, 'ciddi bir soykırıma'¹⁰⁶⁹ yönelerek 'yönetimi ve gücü elinde bulundurmaya'¹⁰⁷⁰ yönelik olduğu açıktır. Firavunun çocuklardan çoğunun öldürülmesi, kadınların ise sağ bırakılması üzerine kurulan stratejisi, Firavun

¹⁰⁶³ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 160,162; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.339.

¹⁰⁶⁴ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.341; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 465.

¹⁰⁶⁵ el-A'raf 7/127.

¹⁰⁶⁶ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 470; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.357

¹⁰⁶⁷ el-A'raf 7/127

¹⁰⁶⁸ el-A'raf 7/127.

¹⁰⁶⁹ Mevdudi, *Tefhimu'l-Kur'an*, II/85.

¹⁰⁷⁰ Reşit Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, IX/78.

yanlıları tarafından talep edilen isteğin gerçekleşmesi için oldukça ileri bir adım, dahası insanlık trajedisinin bir kararıydı.

Yine Firavun kavminin ileri gelenlerinden ne pahasına olursa olsun Hz. Musa'ya karşı koymaya, onu daha baştan reddetmeye adanmış olanların¹⁰⁷¹ birbirlerine, Hz. Musa ve Harun'a ilişkin olarak *"Bu iki sihirbaz sihir yoluyla sizi ülkenizden çıkarmak ve geleneksel yaşama tarzınızı ortadan kaldırmak istiyorlar."*¹⁰⁷² demelerini de, Firavun ve mele hattının provake ettiği kitleyi kolektif düşünceye ve bunun doğal neticesi kolektif davranışa yönlendirme önyargısıyla beslenen, klişe gerekçeli sosyal algıları olarak anlayabiliriz. Bir adım sonra harekete geçmenin gerekliliğini ifade ederek *"Ey Mısırlı (sihirbazlar) düzenleyeceğiniz oyuna iyi karar verin ve tek bir güç olarak boy gösterin; çünkü, bugün üstün gelen gerçekten başarmış olacaktır!"*¹⁰⁷³ va'diyle, sihirbazlardan bir birlik oluşturmalarını ve bu karşılaşma anında tefrika içinde olduklarını belli etmemelerini istemesi¹⁰⁷⁴ ise kitle ruhunu uyarma çabalarıdır. Kitleler halinde bulunan bireyler, bilinçli kişiliği kaybolmuş, bilinçaltı ile hareket eden, telkin edilen düşüncelerin uygulamasına hemen başlamaya hazır bireyler olduğundan bu durum, duyguların belli bir tarafa çabuk yönelmesi olayını açıklar. Ne kadar yansız oldukları sanılırsa sanılsın, kitleler çoğu zaman telkine hazır bir dikkat ve bekleme durumu içerisinde bulunurlar. İlk yapılan telkin sirayet yoluyla bütün zihinlere kendisini kabul ettirir ve hemen yönünü belirler. Artık telkin olunan kişilerde, sabit fikir fiil haline gelmeye hazırdır. Kitleyi oluşturan bireylerin zihni düzeydeki üstünlüğü bu prensibi ortadan kaldırmaz. Bilgisiz ve/veya bilgin, bir kere kitle içinde bulununca olayları objektif olarak gözlemlemek, düşünmek ve değerlendirmek bakımından aynı yetenek düzeyine inerler. Bu özellikleri taşıyan birey artık kendisi değildir, iradesi kendisine rehber olmaktan çıkmış bir otomat haline gelmiştir.¹⁰⁷⁵

¹⁰⁷¹ Mevdudi, *Tefhimu'l-Kur'an*, III/254.

¹⁰⁷² et-Taha 20/63.

¹⁰⁷³ et-Taha 20/64.

¹⁰⁷⁴ Mevdudi, *Tefhimu'l-Kur'an*, III/255.

¹⁰⁷⁵ Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, s.21,28; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 460,461; Canetti, Elias, *Kitle ve İktidar*, Çev. Gülşat Aygen, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 30

Hız. Lut'un, kavmine yönelik olarak “Kadınları bırakıp, şehvetle erkeklere yaklaşıyorsunuz: Yoo, siz gerçekten ölçüyü aşan bir topluluksunuz!”¹⁰⁷⁶ şeklindeki tanımlamasına “Kavminin cevabı: Onları (Lût'u ve taraftarlarını) memleketinizden çıkarın; çünkü onlar fazla temizlenen insanlarmış!..”¹⁰⁷⁷ demek suretiyle kitlesel bir etkileşimi, eyleme dönüştürme çabaları olarak değerlendiriyoruz. Zira toplumun demir zırhı olan ahlâki ve manevi kuvvetler etkilerini kaybedince bilinçsiz bir toplum haline gelip tasfiye sürecini başlatması kaçınılmazdır.¹⁰⁷⁸ Kitlelerin muhakemeye güçlü olamayışları, kendilerini eleştiri düşüncesinden, doğruyu yanlıştan ayırabilme ve tam yargılama yeteneğinden yoksun eder. Bazı düşüncelerin kolaylıkla kabul edilmesi, yayılması, insanların çoğunun kendi muhakemesi üzerine kurulmuş bir düşünceye sahip olmak imkânından yoksun bulunmalarındandır. Hayalleriyle düşünebildiklerinden yine yalnız hayalleri aracılığı ile etki altında bulundurulabilirler.¹⁰⁷⁹

Esasen bu yapı, mutlak bir boyun eğme duygusu altında tutulan esirlere egemen küçük baskıcıların toplanmasından doğmuş ve aristokrat karakterli bir kurumdur. Kölelik üzerine kurulmuş bu toplumcu aristokrasiler kölesiz bir an bile varolamazlar. Düşünme özgürlüğünün bir an bile hatıra gelmediği ve putların, kanunların ve adetlerin sorgulanmasından daha büyük bir suç bulunmadığı bir dönemde, özgürlük kelimesinin bu gün anladığımız tanımına benzemeyen başka bir anlamı ne olabilirdi.¹⁰⁸⁰

Sosyal psikolojik görüş açısından, “kalabalıklar” basit bir sınıflandırmaya göre değil, kolektif etkileşimin odak meselesine göre analiz edilmektedir. Bir topluluktaki insanların odak noktasını oluşturan sorun, konu ya da güdü bilindiği takdirde genel olarak ortaya çıkacak kolektif davranış türü belirlenebilir. Örneğin kitlesel etkileşime neden olan odak noktası bazı kişilere “hadlerinin” bildirilmesi ya da bir grubun diğer gruplara karşı haklarının veya konumunun savunulması durumunda, kolektif etkileşim saldırgan yollara yönelir. Kolektif etkileşim, başa çıkılamayacak kadar

¹⁰⁷⁶ el-A'raf 7/81.

¹⁰⁷⁷ el-A'raf 7/82.

¹⁰⁷⁸ Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, s.11.

¹⁰⁷⁹ Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, s.48,49; Canetti, *Kitle ve İktidar*, s.31-32.

¹⁰⁸⁰ Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, s.73.

büyük olmayan ortak tehlike gerçek ya da görünür koşullar altında gerçekleşirse yine bu tehlike veya tehditle ilgili olarak saldırgan hareketler gerçekleşir.¹⁰⁸¹ “*Kavmi içinde ileri gelen, kendini beğenmiş o kurumlu kimseler: "Ey Şuayb!" dediler, "Hiç şüphelen olmasın ki, seni ve inanan yoldaşlarını ülkemizden sürgün edeceğiz, meğer ki, kesin bir biçimde bizim yolumuza dönersiniz!..."*”¹⁰⁸² Burada Hz. Şuayb’ın kavminin bir araya gelmelerine neden olan durum, tehdit ve sürgün ile Hz. Şuayb’ın tevhid akidesinden ayrılıp kendi dinlerine ve dolayısıyla kendi cephelerine geçmesini sağlamaktır.¹⁰⁸³ Aksi durumda da sözün etkisinin bittiğini düşünerek, gücün önemini devreye sokarak sürgün eylemini gerçekleştirmektedir. Sürgün eyleminin gerçekleşmeme şartı ise koşulsuz olarak Hz. Şuayb’ın kendi yollarına, gruplarına veya dinlerine dönmesidir.¹⁰⁸⁴ Bu durum kolektif etkileşim sırasında gerçekleşen eylemlerin ve olayların, etkileşim koşullarıyla, etkileşimin insanları bir araya getiren odağıyla ve etkileşimin hem beklenen hem de gerçek sonuçlarıyla ilişkilendirildiğinde daha anlaşılır¹⁰⁸⁵ hale geldiğini düşünüyoruz. Bir kolektif davranışı daha iyi anlamak için etkileşim koşullarının, hazırlık derecesini ve var olan örgütsel yapıyı bilmek gerekir. Aynı zamanda o anki odak noktası da son derece önemlidir.¹⁰⁸⁶

Bir birliktelik durumunun, kişiler arasında yakın etkileşimi içeren bir kalabalık durumuna dönüşmesi için, ortak bir çıkar sorun, protesto, itiraz ya da ortak bir emel gibi odak noktası olması gerekir. Geçici kalabalıklar bile herkesce çekici ya da tehditkâr gelen olağan dışı bir olayın sonucu olarak etkileşimde bulunurlar. Kolektif etkileşim bir kez yapı kazandıktan sonra, kestirme çözümler ve anında eylemler doğrultusunda gerçekleşir. Artılar ve eksiler üzerine çok ince ayrıntılara girilmez. Rutin koşullarda fikirler kısa ve kestirme biçimlerle ifade edilir.¹⁰⁸⁷ Kavminin Hz. Nuh’a “*Yalan söylüyorsun*”¹⁰⁸⁸, “*Seni taşılayacağız*”¹⁰⁸⁹; yine Firavun’un Hz.

¹⁰⁸¹ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.348; Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 427; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 462.

¹⁰⁸² el-A’raf 7/88.

¹⁰⁸³ et-Tabatabai, *el- Mizân fi Tefsiri’l- Kur’an*, VIII/190.

¹⁰⁸⁴ Reşit Rıza, *Tefsîru’l-Menâr*, IX/2.

¹⁰⁸⁵ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.352

¹⁰⁸⁶ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.353.

¹⁰⁸⁷ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 458; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.357.

¹⁰⁸⁸ el-A’raf 7/64.

¹⁰⁸⁹ eş-Şuara 26/116.

Musa'ya “*Benden başkasını tanrı edinirsen, seni zindanlıklardan ederim!*”¹⁰⁹⁰ demelerinde olduğu gibi kendilerince tehditkar olduklarını düşündükleri olağan dışı bir olayı, kısa ve kesin kararlarla, kestirme çözümler ve anında eylemler olarak, ortak bir çıkarı gerçekleştirme yolunu tercih etmişlerdir.

Kavimlerindeki insanların duygularına büyük ve sarsılmaz ilgisizliği olan liderler ve önde gelenleri, kitlelerin ruhları hakkında insiyaki ve çoğu zaman gayet kesin bir bilgiye sahip, fakat sahip olduklarını bilmeyen bu kişiler kitlelerin ruhunu iyi tanıdıklarından, onlara kolaylıkla hükmedebilmişlerdir. Kitlelerin psikolojisi, onların yapıları üzerinde kanunların ve kurumların ne kadar az etki ettiğini ve kendilerine aktarılan düşüncelerin dışında yeni fikirlere sahip olmaya ne derece yeteneksiz olduklarını gösterir. Soyut bakış açılarından meydana gelen kurallar onları yönetmeye yetmez. Onları ancak ruhlarına sindirilen etkiler cezbedebilir.¹⁰⁹¹ Firavun tebaasına: “*Bu (İsrailoğulları) soysuz, sefil bir topluluk; fakat kalpleri bize karşı kin ve nefretle dolu; çünkü (görüyorlar ki) biz birlik bütünlük içindeyiz ve her türlü tehdit ve tehlikeye karşı hazırlıklıyız.*”¹⁰⁹² derken, bu iddianın kapsadığı alanla kitlesini ruhen cezbetmenin hesabındaydı. “ Bu yüzden, İsrailoğulları'nın kendilerine hiçbir zarar veremeyecek bir avuç topluluk olduklarına, fakat sebep oldukları tahrik açısından cezalandırılmaları gerektiğine halkı inandırmaya çalışıyorlardı.”¹⁰⁹³ Kitle içindeki birey, ayrıntıyı kavramaktan aciz, ilkel bir tavırla yaklaştığından olsa gerek eşyayı bir blok halinde, bütünüyle görür ve nüansları ayıramaz.¹⁰⁹⁴ Kitleler ancak şişirilmiş ve aşırı duygulardan etkilendiklerinden, şiddetli iddialar ve ateşli ifadeler sarfedilmesi gerekir. Abartılı konuşmak, tekrar tekrar iddia etmek, ve hiçbir şeyi kesinlikle akılcı bir yargılama yoluyla ispatlamaya kalkışmamak esas kabul edilmiştir.¹⁰⁹⁵

Kitle sadece geleneklerine bağlı ve kararsız değildir. İlkel bir insan gibi, arzu ile bu arzusunun gerçekleşmesi arasında bir engeli kabul etmez ve üstelik sayısının çokluğu, kendisine karşı konulmaz bir güç hissi verir. Kitle halinde bulunan bir

¹⁰⁹⁰ eş-Şuara 26/29.

¹⁰⁹¹ Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, s.12; Canetti, Elias, *Kitle ve İktidar*,s.50

¹⁰⁹² eş-Şuara 26/54-56.

¹⁰⁹³ Mevdudi, *Tefhimu'l-Kur'an*, IV/29.

¹⁰⁹⁴ Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, s.3; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 460,461.

¹⁰⁹⁵ Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, s.36; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 459.

bireyde imkânsızlık mefhumu kaybolur.¹⁰⁹⁶ Hz. Süleyman'ın “*Bana baş kaldırmayın, teslimiyet gösterip bana gelin*”¹⁰⁹⁷ içerikli davet mektubuna ilişkin olarak, Sebe Melikesi de adamlarına “*Beyler, ulular! Bu işimde bana bir fikir verin. (Bilirsiniz) siz yanımda olmadan (size danışmadan) hiçbir işi kestirip atmam.*”¹⁰⁹⁸ Onlarda, çokluğun karşı konulamaz çekiciliğinin verdiği bir güç ile “*şu cevabı verirler: Biz güçlü kuvvetli kimseleriz, zorlu savaş erbabıyız; buyruk ise senindir; artık ne buyuracağını sen düşün.*”¹⁰⁹⁹ biçiminde, emredilen her türlü görevi kesintisiz yerine getireceklerine olan kararlılık içeren bir tarzda¹¹⁰⁰ verilen bu cevap, zihinlerindeki imkansızlık mefhumunun kaynağı ile bilinç altının yönetimi hakkında yeteri derecede bilgi içerdiği kanaatindeyiz.

Yine kitle asabiyesine sahip bireyin davranışına ilişkin bir diğer durumda Firavun toplumunun ileri gelenlerinin “*Mûsa ile Harûn'a! “Sen, bizi babalarımızdan bulduğumuz yol üzerinden çevirmek için mi geldin?... ”*”¹¹⁰¹ şeklinde ifade ettikleri, dini geleneklerine vücut veren yapının akıl ve idrakten ziyade bir miras kültürü üzerine inşa edildiğine dair beyandır. ‘Esasen tehdit oluşturan şey Hakkın ikamesini gerektiren mesajın kendisidir. Zira mesaj, şirk üzerine inşa edilen Firavun’un a’yanının ve din adamlarının hâkimiyetine dayanan sistemine meydan okumaktaydı.’¹¹⁰² Bu bilince sahip kitleler asırlar boyunca birikmiş irsi etkilere fazla bağlı oldukları için son derece tutucudurlar. Kendi hallerine bırakıldıkları zaman, çok geçmeden karışıklıklardan yorgun oldukları halde, içgüdüleri olarak köleliğe doğru yöneldikleri görülür. Kitlelerin devamlı olan hareketlilikleri yalnız yüzeysel şeylerdir. Onlar zayıflamayan muhafazakârlık iç güdülerine sahiptirler ve geleneklere, puta taparcasına saygı duyarlar. Hayatlarının gerçek şartlarını değiştirecek her yenilikten, bilinçsiz olarak nefret ederler.¹¹⁰³ Eğer kitleler çoğu defa

¹⁰⁹⁶ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 460; Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, s.27.

¹⁰⁹⁷ en-Neml 27/31.

¹⁰⁹⁸ en-Neml 27/32.

¹⁰⁹⁹ en-Neml 27/33.

¹¹⁰⁰ et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'an*, XIX/103.

¹¹⁰¹ el-Yunus 10/78.

¹¹⁰² Mevdudi, *Tefhimu'l-Kur'an*, II/354.

¹¹⁰³ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 460; Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, s.39.

akıl ve yargılama ile hareket edip ve kendi yararına olanı düşünselerdi uygarlığın gelişme süreci ve insanlık tarihi daha farklı olurdu.¹¹⁰⁴

3.4.1. Kitlelerin Düşünceleri ve İnançları

Kavimlerin gerçek kılavuzları gelenekleridir ve kavimler bu geleneklerin yalnız dış şekillerini kolayca değiştirebilirler. Bu geleneklerin yavaş yavaş değiştirilememesi durumunda da terakki meydana gelmez. Burada güçlük, kararlılıkla değişebilirlik arasında tam bir denge sağlayabilmektir. Kavimler adetlerinin kuşaklar boyunca sabit kalmasına çalıştığı zaman artık ilerleyemezler. Bu durumda gelenekçi fikirlerin en sıkı savunucuları olanlar ve bunların değişmelerinin en şiddetli muhalifleri kitlelerdir ve özellikle kastları oluşturan sınıflardır.¹¹⁰⁵ Hz. Hud'a kavminin "... *senin bir tek sözünle tanrılarımızı bir kenara atıp sana inanacak değiliz.*"¹¹⁰⁶ demesi; benzer biçimde Hz. Nuh'a kavminin "... *biz atalarımızdan asla bu(na benzer herhangi bir) şey işitmedik!*"¹¹⁰⁷ sözleri de, kuşaklar boyu sabit kalan adetlerin asla sorgulanmaması, takipçilerini ata geleneğinin sıkı savunucuları yaptığı¹¹⁰⁸ gibi bağlılarında bir terakki de meydana getirmemiştir. Terakkinin olabilmesi için öncelikle aklın işletilmesi gerekir. Oysa Hz. Hud'un kavminin yegâne referans çerçevesi olan geleneklerine atıfta bulunarak, atalarından bir beşerin peygamberlik ya da bunun benzeri bir iddiada bulunduğu dair herhangi bir bilgilerinin bulunmadığına¹¹⁰⁹ yönelik olarak Hz. Hud, onların gelenek dedikleri şeyin esasen atalarının ve kendilerinin icat ettikleri cansız olan putların, herhangi bir yarar sağlamayacağına aklın şahadet etmesinin¹¹¹⁰ yanı sıra, bunların bir takım isimlerden ibaret olduğundan bahisle şöyle söylemiştir: "... *sadece sizin ve atalarınızın taktığı kuru isimler hususunda benimle tartışıyor musunuz?...*"¹¹¹¹

Ata geleneğine sıkı sıkıya bağlı olanlarla ilgili olarak Cenab-ı Hakk'ın genel kriteri şudur: "*Ya ataları hiçbir şey bilmeyen ve doğru yoldan uzak kimseler idiyeler*

¹¹⁰⁴ Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, s.41.

¹¹⁰⁵ Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, s.59,60; Canetti, *Kitle ve İktidar*,s.58.

¹¹⁰⁶ el-Hud 11/53; Benzer âyetler için Bkz. 7/70;46/22.

¹¹⁰⁷ el-Mü'minun 23/24.

¹¹⁰⁸ et-Tabatabai, *el- Mizân fî Tefsîri'l- Kur'an*, VIII/301,302.

¹¹⁰⁹ eş-Şevkanî, Muhammed b. Ali (1172-1250 h.), *Fethu'l -Kadir*, Mısır,1383/1964.,III/481.

¹¹¹⁰ er-Razi, Fahrüddin (543-606 h.), *et-Tefsîru'l-Kebir*, Mısır, ts., (I. Baskı), XIV/159.

¹¹¹¹ el-A'raf 7/71.

*de mi? (bu bağıllık sürecektir) ”¹¹¹² Dolayısıyla geleneğin ölçülmesi gereken şaşmaz miyarı budur. Yapılan eylemin referans kaynağının ve referansın kendisinin “doğru” olup olmamasıdır. Yani aklın temel ilkeleriyle çatışmayan vahyin de doğru olarak tanımladığı şeydir.¹¹¹³ Beşerin uygulamaları genel geçer kaide olamaz. Hele hele ata geleneğinin referansının doğru olmadığı bilindiği halde –ki Yüce Allah bunun doğru olmadığını söylüyor-, geleneğin devamından yana bir tavır ise en hafifinden başka amaçların varlığına işaret eder. Hz. Musa ve Harun’un amacının tevhid merkezli bir inanç sistemi kurmak olduğunu bilmelerine karşın sırf kendilerini büyüklük duygusuna kaptırmış olmalarından ötürü¹¹¹⁴ Firavun ve ileri gelenlerinin “*Bizi atalarımızı inanç ve uygulama olarak izler bulduğumuz yoldan çevirmeye ve böylece ikinizin bu ülkede söz sahibi kimseler olmanızı sağlamaya mı geldin?*”¹¹¹⁵ demeleri dahi asıl niyetin ata geleneğinin sürdürülebilirliğini sağlamak olmadığını açık etmektedir. Bunlar atalarının geleneklerine, alışkanlıklarına, örf ve adetlerine öylesine bağlıydılar ki, atalarından kendilerine kalan inanç ve geleneklere aykırı olabilecek herhangi bir şey ne kadar rasyonel ve doyurucu olursa olsun, asla kabul etmemekteydiler.¹¹¹⁶ Zira amaç, atalarının inanç ve uygulamalarını devam ettirmek ise Hz. Musa ve Harun’u ülkede söz sahibi olmak gibi bir niyetle suçlamanın anlamı nedir? Bir diğer ifade ile ata geleneğini sürdürmenin amacı ve olmazsa olmaz şartı ülkede söz sahibi olmak mıdır? Dolayısıyla onların zihninde asıl kayıp olasılığına karşı çıktıkları “*ülkede söz sahibi*” olup olmama, ‘mülk, yönetim ve izzetin kendilerinin olup olamaması’¹¹¹⁷ durumudur diye düşünüyoruz.*

Kitleler hiçbir zaman gerçeğe susamamıştır. Hoşlarına gitmeyen mantıksızlıklar karşısında, gerçek dışı eğer kendilerini çekerse, bunu ilahlaştırarak buna yönelmeyi daha üstün tutarlar. Onları hayallere çekmesini bilenler onlara hakim olurlar ve hayallerini ortadan kaldıranlar da onların kurbanı olurlar.¹¹¹⁸ “*Ama o'nun kavmi içinde hakkı kabule yanaşmayan seçkinler çevresi: "... Bu (adam, yani Nuh) kendine sizin üstünüzde bir yer sağlamak isteyen, sizin gibi ölümlü bir kişiden başka*

¹¹¹² el-Mâide 5/104;

¹¹¹³ et-Tabatabai, *el- Mizân fi Tefsiri'l- Kur'an*, VI/158,159.

¹¹¹⁴ en-Neml 27/14.

¹¹¹⁵ el-Yunus 10/78.

¹¹¹⁶ Sıddikî, *Kur'ân'da Tarih Kavramı*, s. 118.

¹¹¹⁷ Reşit Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, XI/467; el-Kasîmi, *Tefsîru'l-Kasîmi*, IX/3385.

¹¹¹⁸ Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, s.77; Canetti, *Kitle ve İktidar*, s.31,32.

biri değil ki!..."¹¹¹⁹ iddiaları, yine Firavun kavminin ileri gelenleri cari normları içselleştirdiklerini imlercesine “*Musa ve halkının ülkede karışıklık çıkarıp (uyruklarını) senden ve senin topraklarından uzaklaş(tır)malarına göz mü yumacaksın?*”¹¹²⁰ ifadeleri de kitlelerin gerçeklerden ziyade hayallere atıfta bulunmak suretiyle bu hayali ve gerçek dışı ideali,¹¹²¹ tahakküm enstürmanı yaparak kitlelere hakim olma çabalarıdır.

Bir önderlik yargısının altına giren bireylerin çoğu, özellikle kitle tabakalarına bağlı olanlar, kendi uzmanlıkları dışında net bir zihinsel düşünceye, bir yargılamaya sahip olmadıklarından kendi kendilerini yönetmekten yoksundurlar. Önder, düşünceleri imal etmek suretiyle onları düşünme zahmetinden kurtaran hazır formüller üretir. Böylece lider veya karar vericiler baskıcı olan yetki ve nüfuzları sayesinde kendilerini dinletmeye muktedir olurlar.¹¹²² Bunu yaparken üç uygulama aracı kullanırlar: Bunlardan ilki, her türlü kontrolden, her nevi ispattan uzak saf ve sade iddia ile yönelmek.¹¹²³ Hz.Musa’dan kavminin “*Ey Musa, doğrusu Allah'ı kendi gözümüzle görmedikçe sana asla inanmayacağız!*”¹¹²⁴ biçimindeki istekleri, esasen Hz. Musa’nın bir peygamber olarak “kendisinin dahi görmeye gücünün yetmediği”¹¹²⁵ varlığı, onlara gösteremeyeceği ve dolayısıyla isteklerine cevap veremeyeceği açıktı. Muhataplarının Hz. Musa’dan ispatı mümkün olmayan böylesi bir istekleri kendi zihni kurgularınca “kitlelerin ruhuna bir fikri yerleştirmek için en emin araç gözüküyordu. İddia ne kadar açık ve deliller ne kadar sade ve ispattan irak olursa, yargı ve etkide o nispette işlevsel olacaktı.”¹¹²⁶ İkincisi, iddianın gerçek bir etki meydana getirmesi için mümkün olduğu kadar aynı kelimelerle tekrar edilmesidir. İddia olunan şey tekrar edilmek suretiyle sonunda kanıtlanmış bir gerçek gibi kabul edilecek kadar ruhlara yerleşir. “*(Kafirlerin yolu) Firavun hanedanının ve onlardan öncekilerin tuttuğu yola benzer.*”¹¹²⁷ ifadesi, tekrar edilegelenin,

¹¹¹⁹ el-Müminun 23/24.

¹¹²⁰ el-A’raf 7/127.

¹¹²¹ et-Taberi, *Câmiu’l-Beyân an-Te’vili’l-Kur’an*, IX/24.

¹¹²² Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 347-349; Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, s.86.

¹¹²³ Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, s.86.

¹¹²⁴ el- Bakara 2/55.

¹¹²⁵ el-A’raf 7/143.

¹¹²⁶ Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, s.87.

¹¹²⁷ Al-i İmram 3/11.

kanıtlanmış bir gerçek gibi ruhlara yerleşmesini ifade eder. Üçüncüsü ise, tekrar tekrar ortaya atılan aynı tarzda iddialar, fikir heyecanı denilen şeyi meydana getirir ve o zaman sirayetin güçlü mekanizması işe karışır. Düşünceler, duygular, heyecanlar ve inançlar kitleler üzerinde sirayet kabiliyeti kazanır ve güçlü etkiler yaparlar.”¹¹²⁸ Peygamberlerin gönderildiği kavimlere "*Allahın indirdiğine ve Elçisine gelin!*" denildiğinde, "*Atalarımızdan gördüğümüz inançlar ve fiiller bizim için kafidir*"¹¹²⁹ demeleri ise, tekrar edilegelen iddiaların kitleler üzerinde sirayet kabiliyetinin taklit şeklinde somut davranış biçimini aldığını göstermektedir.¹¹³⁰

Buradaki tekrar kıssalardaki tekrarlar aynı şey değildir. Burada odak kavram tekrar edilenin “iddia” ne’vinden olmasıdır. Kıssalarda tekrar ise inananlar açısından “iman” mevzuu olan akla aykırı olmayan gerçek bilgidir.¹¹³¹

Kitleler için baskı taassub her zaman daha kalıcı izler bırakmıştır. Kitleler güce karşı saygı besledikleri için zayıflığın bir şekli gibi anladıkları iyiliğe karşı pek az ilgili görünürler. Kitlelerin eğilim ve sevgisi çoğu zaman iyi hükümdarlara değil, kendilerini şiddetle baskı altında bulunduran baskıcılara karşı olmuştur. Kitleler en yüksek payeyi her zaman bunlara vermiştir. Yıkılan baskıcı kişileri kitlelerin çiğnemesi şundandır ki, baskıcı makamından düşünce gücünü kaybettiğinden, onların hor gördükleri ve korkmadıkları zayıflar bölümünün içine girmektedir.¹¹³² Firavun kavminin ileri gelenlerinin Hz. Musa’nın amaçlamadığı şeyleri bir takım niyet okumalarla çıkarımda bulunarak¹¹³³ Firavun’a “*Musâ’yı ve kavmini -fesadçılık etmeleri, seni de, Tanrılarını da terk etmesi için mi - bu toprakda (Mısırda) bırakacaksın?*”¹¹³⁴ demişlerdir. Buna mukabil, eskiden olduğu gibi kendilerinin onlar üzerinde güç ve kudret sahibi olduklarını, bunu rahatlıkla yapabilme kudretine sahip olduklarını bildirmek¹¹³⁵, gücün ve makamın olası kaybında, kavminin hor gördükleri ve korkmadıkları zayıflar bölümüne düşmemek için olsa gerek büyük bir

¹¹²⁸ Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, s.86,87.

¹¹²⁹ el-Mâide 5/104.

¹¹³⁰ el-Kasimi, *Tefsîru'l-Kasimi*, VI/2188,2189; Reşit Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, VII/205.

¹¹³¹ el-Hud 11/120.

¹¹³² Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, s.38.

¹¹³³ el-Merağî, *Tefsîru'l-Merağî*, IX/37.

¹¹³⁴ el-A'raf 7/127.

¹¹³⁵ el-Merağî, *Tefsîru'l-Merağî*, IX/37.

azimle “(Eskiden olduğu gibi yine) oğullarını öldürtürüz, yalnız kadınlarını sağ bırakırız. Şüphesiz ki biz onların tepesinde kahredicileriz” demişlerdir. Yine bu duruma ilişkin Hz. Salih’e kavminin “*Senin ve beraberindekilerin yüzünden uğursuzluğa uğradık.*”¹¹³⁶ demelerini ise iyiliğe çağıranlara pek ilgi göstermemenin onları ön yargıyla kötülüğün bizzat kendisi olarak değerlendirmeyi¹¹³⁷, asabiyelerinin kalıcı izleri olarak görebiliriz. Zira asabiyetin gayesi ve ulaşmak istediği asıl hedefi mülk ve hâkimiyeti ele geçirmek veya sürdürmektir. Gerek kabile gerekse birey asabiyetinin hiçbir zaman vazgeçmediği yegâne maksadı, üstünlük kurmak ve herkese hükmetmektir.¹¹³⁸

3.5. İnsanın Güdüleri ve Kur’ân Kıssaları

Davranışın, sosyal etkilerin ve biyolojik faktörlerin birbiri ile ilişkili olduğu süreçlerin bir ürünü olması yaklaşımı, davranışın daima hem bireyin kendisinden hem de dış etkilerden kaynaklanan ve birbiri ile ilişkili faktörlerin ortak bir sonucu olduğunu vurgulamaya yöneliktir. Sosyal psikolojik tahlil yapılırken güdülerin kökenini dikkate almanın, farklı durum ve ortamlarda bulunan kişilerin davranışlarının karakteristik tutarlılığında görülen süreklilik ve süreksizliklerin anlaşılmasında yararlı olacağı düşünülmektedir. İnsanın güdüleri, davranışlarına amaca yönelik bir nitelik kazandırır ve bu nitelikte yine davranışlarından çıkarılır. Deneyim ve davranışın doğasının ve diğer özelliklerinin büyük bölümü yalnızca güdüler dikkate alındığında anlaşılabilir.¹¹³⁹ Ancak güdü terimi çoğu kere farklı amaca yönelik güdülenmiş davranış türlerine yol açan iç faktörlerin tümünü kapsayacak şekilde, organizasyonun işleyişine içkin ve ondan kaynaklanan ihtiyaçlar, emeller ve istekler gibi iç etkiler için kullanılmaktadır.¹¹⁴⁰

Sosyal psikolojik bakışın amacı, hayatın çeşitli yönleri ile ilişkili ve sosyal norm ve değerler açısından çeşitlilik sunan farklı ortamlarda aynı derecede geçerli olan kavram ve ilkelere ulaşmak olarak tanımlanmaktadır.¹¹⁴¹ Dolayısıyla bu

¹¹³⁶ en-Neml 27/47.

¹¹³⁷ el-Merağî, *Tefsîru'l-Merağî*, XIX/147.

¹¹³⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, Çev. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul, 2007, s. 101.

¹¹³⁹ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.365; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s.97; Homans, *İnsan Grubu*, s.27.

¹¹⁴⁰ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.367.

¹¹⁴¹ Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 20; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.370.

çeşitlilik, çok sayıda amaç nesnesi ya da durumu yansıttığından, güdüler arasında köklerine göre yapılan ayırımın her zaman göz önünde bulundurulması gerektiğinden¹¹⁴² bizde Kur'ân kıssalarında yer alan tutum ve davranışlara ilişkin olarak amaca yönelik bir nitelik kazandıran güdülerini incelerken kökenlerine göre inceleyeceğiz.

3.5.1. Sosyal Kökenli Güdüler

Bu güdüler bireyin sosyal bir çevrede gelişimi sırasında edindiği güdülerdir. Kişiler arası ilişkiler, grup ilişkileri ya da yerleşmiş sosyal değerler ve normlar veya kurumlarla ilişkili olarak oluşurlar. Yerleşmiş bir sosyal tutumu açığa çıkaran bir davranışın, bu tutum belli değer ve ideallere yönelik olduğu ölçüde sosyal kökenli bir güdünün yol açtığı davranış olduğu düşünülür.¹¹⁴³

İnsanın güdülerinin çoğu, sosyal etkileşimden ve sosyokültürel ürünlerle ilişkisinden kaynaklanmaktadır. Sosyal kökenli bu güdüler, gruplar ve sosyal meseleler hakkında devamlı ya da olumsuz görüşlerde, tercihlerde ya da sosyal tutum oluşturan hallerde kendini gösterir.¹¹⁴⁴ Hz. Musa, Firavun'un zulmüne karşı, etkili bir karşılık vermek için mevcut dinamiklerin buna uygun olmamasından dolayı kendi halkına "*Yardım için Allaha sığının ve (dar günde) sabırlı olun, bilin ki, bütün bir yeryüzü Allaha aittir: onu, kullarından kimi dilerse ona miras bırakır; ve gelecek Allaha karşı sorumluluk bilincine sahip olanlarındır!*"¹¹⁴⁵ şeklindeki sabır tavsiyesine, zulmun anaforunda kendilerinin korumasız ve savunmasız olduklarına dair bir güdü ile halkı olan İsrailoğulları "*: Biz, sen gelmeden önce de çok eziyet çektik, geldikten sonra da!...*"¹¹⁴⁶ diyerek, eskiden erkek çocukların öldürülüp kız çocuklarının sağ bırakılmalarına telmihte bulunmak suretiyle halkın şiddet görmekte eşitlendiğini ifade ediyorlardı.¹¹⁴⁷ Ortamın, kişilerin davranışlarına sindirdiği karakteristik bu tutarlılığı, Hz.Musa: "*Belki de, Rabbiniz düşmanınızı yok edip*

¹¹⁴² Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 26; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.130,370.

¹¹⁴³ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.370

¹¹⁴⁴ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 143; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.366; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 652.

¹¹⁴⁵ el-A'raf 7/128.

¹¹⁴⁶ el-A'raf 7/129.

¹¹⁴⁷ et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'an*, IX/27.

*yeryüzüne sizi varis kılacak: Ve sonra sizin nasıl (ve neler) yaptığınıza bakacak!”*¹¹⁴⁸ demek suretiyle yardım ve zaferin düşmanlarına karşı muttakilerin olacağına ilişkin müjde ile¹¹⁴⁹ oluşan intikam içerikli güdüyü sabra tahvil etmeye çalıştığını ifade edebiliriz.

Sosyal kökenli güdüler bireyin kendi sosyokültürel ortamından kaynaklanan güdülerdir. Sosyokültürel etkinliklerdeki tarz, nesne ya da yer ne olursa olsun, esasen sosyal ortam tarafından belirlenir. Sosyal kökenli güdülerde öğrenme büyük oranda rol oynadığından sosyal kökenli güdülerin edinildiğinden ya da tutum oluşumundan söz etmek, bir şeylerin öğrenildiği anlamına gelmektedir.¹¹⁵⁰

Sosyal kökenli güdülerin öğrenilmiş ya da edinilmiş olması, bunları uyarıldıkları zaman daha az gerçek ya da daha az acil yapmaz, sosyal kökenli güdüler, amaçlarının gerçekleşmesine yönelik olarak bireyi harekete geçirir. Bunlarla güdülenmiş kişi, normalde bunlar olmaksızın yaşamını kolaylıkla sürdürebileceğini düşünmez. Bunların etkisinde olduğu sürece bu güdüler gerçek ve acildir. Örneğin seçkin bir gruba ait olma fikri sürekli aklını meşgul eden kişi, üyelik sosyal ayrıcalık dışında çok az doyum sağlayacak olsa bile, bu gruba üye olmak için elinden gelen her türlü şeyi yapar.¹¹⁵¹ “Semûd kavminin peygamberi yalanlayıp “*İçimizden bir insana mı uyacağız? (Asıl) o takdirde biz apaçık bir sapıklık ve delilik içine düşmüş oluruz.*”¹¹⁵² derken kendilerinin güçlü ve etkin bir grup, buna karşılık muhatabın sıradan tek bir birey olduğuna¹¹⁵³ güçlü bir vurguyla gerçek ve acil olan bir duyguyu, kafalarını sürekli meşgul eden sosyal ayrıcalık güdüsü ile dolu olmanın bir belirtisi olarak değerlendirebiliriz. Dahası seçkin bir gruba ait olarak varlıklarını sürdürme güdüsü o denli amaca yönelik bir hal almıştır ki Hz. Hud’u zeka parametresi üzerinden bir değerlendirmeye tabi tutarak kavminin seçkin sınıfı “beyinsizlik”¹¹⁵⁴ ile dahi damgalama eylemine girişmişlerdi. Bütün bu sosyal kökenli güdülerin,

¹¹⁴⁸ el-A’raf 7/129.

¹¹⁴⁹ el-Kasımî, *Tefsîru’l-Kasımî*, VII/2838.

¹¹⁵⁰ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 671; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.404

¹¹⁵¹ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.408.

¹¹⁵² el-Kamer 54/23,24

¹¹⁵³ et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân an-Te’vili’l-Kur’an*, XXVII/100.

¹¹⁵⁴ el-A’raf 7/66

kabule yanaşmayan inkarcı grubun amaçlarının gerçekleşmesine yönelik olarak kendilerini harekete geçirdiğini söyleyebiliriz.

Sosyal kökenli güdüler, iletişim ortamlarında başlangıçta bireyin dışında olan sosyal etkilerin birey tarafından özümsemesi ile oluşur. Sosyal etkileşimlerde bireyin sosyal etkileri içselleştirmesine ve böylece bu etkileri kendi tercihleri ve istekleri olarak algılamasına yol açan gelişim ve öğrenme süreçleri oluşur. Zaten “sosyalleşme” de büyük ölçüde budur.¹¹⁵⁵

3.5.2. Duygusal Güdülenme

Güçlü bir güdü durumuyla birlikte hoş ya da nahoş, belirgin duygusal tonlar hissedilir. Yoksunluk arttıkça organizma amaca ilişkin olarak duygusal ortam ve bütünleyici işlevler dâhil bütünüyle harekete geçmektedir. Bu şekilde harekete geçen bir kişi amaca yönelik çabalarını duygusal olarak hisseder. Sosyal kökenli güdüler ve bunlarla ilişkili çabalar da aslında bireyin değerleri açısından önemiyle orantılı bir biçimde duygusal olarak hissedilir. Duygusal deneyimlerin çoğunu ise dış uyaran koşulları ortaya çıkarmaktadır.¹¹⁵⁶ Hz. Musa Yüce Allah’a yönelerek, *"Ey Rabbim, gerçek şu ki, Sen Firavun ve onun seçkinler çevresine dünya hayatında görkem ve zenginlik verdin; öyle ki, bunun sonucu olarak onlar da, (başkalarını) Senin yolundan çeviriyorlar! Ey Rabbimiz, öyleyse artık onların zenginliklerini silip yok et, (ve böylece) kalplerini katılaştır; çünkü çetin azabı görmedikçe inanmayacaklar!"*¹¹⁵⁷ şeklindeki onların küfür ve isyan duygusu refakatinde yok olup gitmelerine yönelik¹¹⁵⁸ duygusallık yüklü yakarışı, türlü yöntemlere karşın davetine yönelik olumlu cevap alamaması durumu, sonuç itibariyle kişisel benliğinde bir yoksunluk durumu oluşturmuştur. Bu anlamda yoksunluk arttıkça organizma amaca ilişkin olarak duygusal güdü ve diğer bütünleyici işlevler dâhil bütünüyle harekete geçmektedir. Yine aynı şekilde Hz. Nuh kavmi tarafından yalancılıkla itham edilmesinden ötürü *"Ey Rabbim!" dedi, "Onların (bu) yalanlamalarına karşı bana*

¹¹⁵⁵ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.389

¹¹⁵⁶ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.382; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 97,98.

¹¹⁵⁷ el-Yunus 10/88

¹¹⁵⁸ et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'an*, XI/158,159.

yardım et!"¹¹⁵⁹ biçimindeki duygusal içerikli duası da, duygusal güdülerin çoğunun oluşumunda iç faktörlerle birlikte, kavimlerinin haksız bir şekilde olmadık niyet okumalarla itham etmeleri gibi¹¹⁶⁰ dış uyaran koşulların ortaya çıkardığı faktörlerin de etkili olduğunu ifade edebiliriz.

Davranış, güdünün uyarılmasının doğrudan bir sonucu değildir. Güdüler, deneyim ve davranışın referans çerçevesine, başka iç ve dış faktörlerle işlevsel ilişki içine girer. Güdüyü yalıtın çalışmalar yoluyla güdülenmiş davranışın tam olarak anlaşılması mümkün değildir. İnsanların güdülenmesinde kaçınılmaz bir biçimde sosyokültürel ve durumsal faktörler yer alır. Bununla beraber, zihinsel ihtiyaçların uzun süreli ciddi veya ciddi olmayan yoksunluğa maruz kaldığı durumlarda ortaya çıkan güdü hali, tipik ve belirgin bir biçimde merkezi süreçler de dâhil tüm psikolojik işleyişe egemen olur.¹¹⁶¹ Kavmine yönelik olarak “gece ve gündüz, açıktan açığa ve gizliden gizliye”¹¹⁶² mütemadiyen yaptığı öğütlerin fayda vermemesi üzerine Hz. Nuh’un “ *Rabbim! Doğrusu bunlar bana karşı geldiler de, malı ve çocuğu kendi ziyanını arttırmaktan başka işe yaramayan kimseye uydular. (Böylece) onlar gerçekten birçoklarını saptırdılar. (Rabbim!) Sen de bu zalimlerin ancak şaşkınlıklarını arttır!*”¹¹⁶³ “Nuh: Rabbim! dedi, yeryüzünde kâfirlerden hiç kimseyi bırakma! Çünkü sen onları bırakırsan kullarını saptırırlar; yalnız ahlâksız, nankör (insanlar) doğururlar (yetiştirirler)”¹¹⁶⁴ şeklindeki, “şaşkınlıklarını istemesini, onların, Allah’ın kullarını saptırma ve ahlaksız insanlar doğurma”¹¹⁶⁵ gerekçelerine bağladığı yakarışı, amaçlanan hedefe yönelik davranışların gerçekleşmemesiyle, engellenme duygusunun ortaya çıkardığı bir durumdur. Çok arzulanan amaca ulaşamamasıyla ya da amaca götüren açık bir yol bulunması durumunda duygusal güdülerin de etkili olduğu durum ortaya çıkmaktadır. Bu davranış ve tepkilerin hepsinde kişinin güdülerinin ciddi işlevlerinin var olabileceğini düşünmekteyiz.

¹¹⁵⁹ el-Mu’minun 23/26.

¹¹⁶⁰ el-Meraği, *Tefsîru’l-Meraği*, XVIII/17,18.

¹¹⁶¹ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 413,663; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.385.

¹¹⁶² en-Nuh 71/5,9.

¹¹⁶³ en-Nuh 71/21,24.

¹¹⁶⁴ en-Nuh 71/26,27.

¹¹⁶⁵ el-Meraği, *Tefsîru’l-Meraği*, XXIX/90.

Kıssalar bağlamında amaca ulaşlamama durumunda ortaya çıkan duygusal güdülenmeye ilişkin Hz. İbrahim ile babası arasında gerçekleşen bir diyalogu da verebiliriz. Hz. İbrahim, kavminin tapmakta olduğu putlardan uzak durup onlardan yüz çevirince babası, bu duruma memnun olmayıp oğlunu ölümle tehdit edip onunla kendisi arasına ciddi bir sosyal mesafe koymuştu.¹¹⁶⁶ Hz. İbrahim bu durum üzerine duygusal bir güdü ile babasına yönelerek *“Sana selam olsun!” Rabbimden seni bağışlamasını isteyeceğim: Çünkü O bana karşı hep lütfekar olmuştur.*¹¹⁶⁷ derken aslında şunu da eklemeyi ihmal etmiyordu: *“Senin için mutlaka bağışlanma dileyeceğim. Fakat Allah’tan sana gelecek herhangi bir şeyi önlemeye gücüm yetmez”*¹¹⁶⁸ Ancak *“İbrahim’in babası için af dilemesi, sadece ona verdiği sözden dolayı idi. Ne var ki, onun Allah’ın düşmanı olduğu kendisine belli olunca, ondan uzaklaştı. Şüphesiz ki İbrahim çok içli ve pek sabırlı idi.*¹¹⁶⁹ Hz. İbrahim’in, içli ve yumuşak huylu olması bununla birlikte dış faktör olarak da inkar eden kişinin babası olması, tüm psikolojik işleyişine hâkim olmuş, amacına ulaşmada açık bir yol da bulamayışı, duygusal bir güdüye ve onun parantezinde de ve ‘böylesi bir davranışa ihtiyatla seçilmiş kelimelerle’¹¹⁷⁰ yönelmiştir. Onun yolunun amansız düşmanı olduğunu anlayınca artık onun hakkında ihtiyatlı bir üslupla da olsa dua etmekten kaçınmış ve Allah’tan ona gelecek herhangi bir şeyi önleme gücüne sahip olmadığını açık ifadelerle ilan etmiştir.¹¹⁷¹

Bazı durumlarda birey katı gerçeklik karşısında kendini dışarıya kapayarak psikolojik ufku içerisinde şatolar inşa eder. Bu durumda hüküm süren güduları ve tutkularıdır. Dış gerçeklikle bağları zayıflamıştır. Haksız muamele karşısında yaşanan engellemelerin, maruz kalınan ayrımcılığın bir sonucu olarak tüm dünya, yalnızca bir kaç kişinin dost, diğer tüm insanların düşman olduğu bir yer gibi algılanabilir.¹¹⁷² Hz. İbrahim’e iman etmiş olan Hz. Lut’un¹¹⁷³ toplumunun ahlaksızca teklif ve isteklerinin, kendi ahlak muhayyilesiyle taban tabana zıt bir

¹¹⁶⁶ el-Meryem 19/46.

¹¹⁶⁷ el-Meryem 19/47.

¹¹⁶⁸ el Mümtehine 60/4.

¹¹⁶⁹ et-Tevbe 9/114

¹¹⁷⁰ Mevdudi, *Tefhimu'l-Kur'an*, II/283.

¹¹⁷¹ Mevdudi, *Tefhimu'l-Kur'an*, II/283.

¹¹⁷² Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.417.

¹¹⁷³ el-Ankebut 29/26.

pozisyon oluşturmamasından ötürü o derece göğsü daralıyor ki sonunda elçilerin Lut'a geldiği o çetin günde¹¹⁷⁴ duygusal bir güdü ile “yapılan ahlaksızlığın ve bunda ısrarın gelecek nesiller açısından da yanlış bir süreci başlatacağı endişesiyle¹¹⁷⁵ şöyle demiştir: “*Keşke benim size karşı (koyacak) bir gücüm olsaydı veya güçlü bir kaleye sığınabilseydim!*”¹¹⁷⁶ “*Şu fesatçılar güruhuna karşı bana yardım eyle Rabbim!*”¹¹⁷⁷

Yüce Allah'ın elçileri Hz. İbrahim'e “*Biz, bu memleket halkını(Hz. Lut'un memleketini) helâk edeceğiz, çünkü oranın ahalisi zalim kimselerdir...*”¹¹⁷⁸ demeleri üzerine Hz. İbrahim duygusal bir güdü ile “Ama orada Lût var” demiştir. Bunun üzerine elçiler Hz. İbrahim'i teskin eder bir ifadeyle “*Orada kimin bulunduğunu biz daha iyi biliriz. Biz, onu ve ailesini elbette kurtaracağız.*”¹¹⁷⁹ şeklinde cevap vermişlerdir. Derken “*Elçiler Lût'a geldiklerinde, Lût, onlar yüzünden tasalandı, onlar hakkında çaresizlik içine düştü. Elçiler ona, “Korkma, üzülme. Biz, seni ve aileni kurtaracağız...”*”¹¹⁸⁰ demek surtiyle Hz. Lut'un bu duruma ilişkin endişe ve kaygı yüklü ruh halinden kurtarmışlardır.¹¹⁸¹

Sonuç olarak duygusal güdüler, deneyim ve davranışların yapılanmasında iç ve dış etkilerle birlikte ortaklaşa yer alan faktörlerdir. İnsan güdüleri, insanın doğası ile ilgili olarak tartışma konusu olmuştur. İnsanın doğası adı verilebilecek bir şey varsa o da bu organizmanın biyolojik yapısıdır denilebilir. Bu nedenle insanın güdüleri, köken olarak biyolojik yapısıyla da ilişkilendirilmiştir.¹¹⁸²

¹¹⁷⁴ el-Hud 11/77.

¹¹⁷⁵ el-Merağî, *Tefsîru'l-Merağî*, XX/135.

¹¹⁷⁶ el-Hud 11/80.

¹¹⁷⁷ el-Ankebut 29/30.

¹¹⁷⁸ el-Ankebut 29/31.

¹¹⁷⁹ el-Ankebut 29/32.

¹¹⁸⁰ el-Ankebut 29/33.

¹¹⁸¹ el-Merağî, *Tefsîru'l-Merağî*, XX/138.

¹¹⁸² Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.385; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 488.

3.5.3. Biyolojik Kökenli Güdüler

Olağanüstü durumlarda insanlar, daha normal zamanlarda vazgeçilmez olduğunu düşündükleri pek çok amaç nesnesinin ve değerinin peşini bırakırlar; yalnız hayatta kalmaya çalışırlar. Bu kriz dönemlerinde insanların güdeleri daha çok organik ihtiyaçlarına, yalın amaç ve nesne durumlarına yönelir.¹¹⁸³ İnsan biyolojik bir organizma olarak hayatta kalabilmek için yer, içer, nefes alır, uyur ve ısınmaya çalışır. Diğer etkinlikleri ve uğraşları ne kadar gelişmiş veya seçkin olsa da ilk önce asgari yaşam düzeyine ulaşmak zorundadır. Asgari yaşam düzeyini sürdürmek açlık, susuzluk, uyku gibi organik ihtiyaçları gidermek demektir.¹¹⁸⁴

İlk olarak herhangi bir güdüyü biyolojik kökenli güdü listesine dâhil edebilmek için belirli minimum kriterlere ihtiyaç vardır. Birincisi biyolojik kökenli bir güdü, organik bir ihtiyaç olan oksijen, su, yiyecek gibi kimyasal yetersizliğe veya kandaki bazı maddelerin yokluğuna veya aşırı bulunması gibi organik bir hale tepki oluşturur. Biyolojik kökenli güdüler, açlık, susuzluk veya oksijen yetersizliği gibi durumlarda iç organik ortam dengesinin bozulduğu organizma halleridir. Bedensel ihtiyaçlarda, belirli uyaranların yoksunluğuna verilen tepki güdümlenme sorununu açığa çıkarır.¹¹⁸⁵ İkincisi iç dengenin bozulmasına tepki olarak organizmada genel uyarılmışlık hali oluşur. Bu uyarılmışlık hali, denge yeniden kuruluncaya kadar dengenin ne ölçüde bozulduğuna bağlı olarak organizmayı, yoksunluğunu hissettiğini anlamaya ve fazla olanı da atmaya zorlar.¹¹⁸⁶ Son olarak bir güdünün biyolojik güdüler listesine alınabilmesi için, güdünün tür içinde evrenselliğini ve az çok sınırları belli uyaran nesne ya da durum yelpazeleriyle ilişkili olarak öğrenilmemiş ve doğuştan olma niteliğini taşıması gerekir.¹¹⁸⁷ Biyolojik güdülerin Kur'ân kıssalarıyla ilişkili olarak önemi ise onun ne derece kişisel ya da grup ilişkilerinde diğer kişilere bağlı olarak tatmin edildiği ve/veya sosyal açıdan önemleriyle ilişkili olarak ortaya çıktığıdır.

¹¹⁸³ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.370.

¹¹⁸⁴ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.372.

¹¹⁸⁵ Lashley, K.S. *Experimental Analysis of Instinctive*, s. 445; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.373.

¹¹⁸⁶ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.373.

¹¹⁸⁷ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.373.

Örnek olması bakımından Firavun ve ileri gelenlerinin kötülük yapmaları korkusu ile kavminin küçük bir bölümünden başkasının Hz. Mûsâ'ya iman etmemesi durumu ifade edilebilir. Çünkü Firavun, o yerde zorba ve aşırı davranan bir kişi idi.¹¹⁸⁸ O kadar ki kendisinden gayrı bir ilahı tanımaması¹¹⁸⁹ ve kendisini en yüce rab olarak tanımlaması¹¹⁹⁰ da hesaba katıldığında, korkudan dolayı iman etmeme durumunun hayli anlamlı hale geldiği söylenebilir.

Burada şunu da ifade etmek gerekir ki, Firavun ve onun seçkinler çevresinin kötülük yapmaları korkusuyla, kavmin küçük bir bölümünün dışında kalanlarının iman etmeyişleri, tüm bu güdülerin ve dış faktörlerin olumsuz koşulları sebebiyle oluşmuştur, gibi bir yargıya asla gidilemez. Ancak baskı ve şiddetin oluşturduğu korku zeminine Yüce Allah'ın özellikle vurgu yapması aslında o günün sosyolojik ortamı hakkında bizler için verili bir durum sunar. Vâkıa şu ki, pek çok kimse mevcut baskı ve şiddetten dolayı Hz. Musa'ya iman etmemiştir. Zira Firavun'un bu anlamda tüm baskı enstürmanlarını adeta seferber ettiği rahatlıkla ifade edilebilir.¹¹⁹¹ Böylesi bir sosyolojik ortamın ve bu ortama biçim veren sosyal mekanizmaların geçerli olduğu bir yapıda, İsrailoğullarının kalplerine korku ve tedhiş duygusunun yerleşmiş olduğunu, bunun doğal bir neticesi olarak Firavun ve eşrafından çekinilmesi¹¹⁹² ve imanını gizleyen insanların varlığı da¹¹⁹³ dikkate alındığında biyolojik güdülerin etkisinin olmadığı iddia edilemez. Burada kritik cümle “korkudan iman etmeme”¹¹⁹⁴ durumudur. Ancak bu durum onları mazur gösterir mi? Onu Allah bilir.

Biyolojik güdülerin değeri ve sosyal önemine de kısaca göz atacak olursak, pek çok araştırmacının, biyolojik kökenli güdülerin sosyal gruplaşmaların niteliklerini ve değerlerini biçimlendirmede rol oynadığını, böylece bireyin kişiliği üzerinde doğrudan ve dolaylı etkide bulunduğunu değerlendirdiklerini ifade edebiliriz.¹¹⁹⁵

¹¹⁸⁸ el-Yunus 10/83.

¹¹⁸⁹ el-Kasas 28/38.

¹¹⁹⁰ en-Nâziat 79/24.

¹¹⁹¹ Reşit Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, XI/469-470; el-Merağî, *Tefsîru'l-Merağî*, XI/145.

¹¹⁹² el-Merağî, *Tefsîru'l-Merağî*, IX/145.

¹¹⁹³ Reşit Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, XI/469;

¹¹⁹⁴ el-Yunus 10/83.

¹¹⁹⁵ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.439; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 488.

Uyaranların sosyal önemi, organizma açısından biyolojik değerleriyle doğru orantılı değildir. Bazı ihtiyaçlar bedava tatmin edilir, oksijen ve bazen de su ücretsizdir. Bazı şehirlerde veya bugün için belli köylerde suyun bir kamu harcaması karşılığında sağlanması dikkate değerdir. Bununla birlikte uzun vadede su ve oksijen kadar acil başka ihtiyaçlarda vardır ve bazen sosyal kararsızlık nedeniyle de karşılanamazlar. Bunlar temel yiyecek ve barınma ihtiyaçları ve tıbbi bakım olanaklarıdır.¹¹⁹⁶

Bireyin kendi kişisel ve sosyo ekonomik koşulları nedeni ile biyolojik kökenli güdülerini tatmin edememesi onun tüm işleyişi üzerinde belli başlı psikolojik etkiler yaratır. Bu güdüler, bir şekilde tatmin edilemiyorsa veya tatmin edilememe endişesi varsa bu yalnızca fizyolojik ve psikolojik değil aynı zaman da sosyolojik sonuçlar da doğurur. Bu nedenle biyolojik güdülerin asıl odak noktası, güdülerin ne derece diğer kişi ve nedenlere bağlı olarak tatmin edildiğidir. Dolayısıyla güdüler ne derece grup ilişkilerinde ya da kişisel ilişkilerde, diğer kişilere bağlı olarak tatmin ediliyorsa bireysel ve sosyal açıdan önemleri de o kadar artar.¹¹⁹⁷

Bazen birey kişilerarası ilişkilere ve grup ilişkilerine, belli amaçlara¹¹⁹⁸ ulaşmak için girebilir. Ancak kişilerarası ilişkiler ve grup ilişkileri söz konusu güdünün işleyişini değiştiren ve zaman zaman da dönüştüren bazı özellikler oluşturur. Böylece insanlar zaman zaman yer aldıkları sosyal ilişkilerde ortaya çıkan değerlere ve amaçlara bağlı kalmak için belirli güdülerin uzun süre yoksunluğuna katlanmak zorunda kalırlar.¹¹⁹⁹

Dini inançları nedeniyle bir kişi oruç tuttuğu zaman iç organizmanın dengesizliği baskın faktör haline gelmeyebilir. Bazı durumlarda bir kitabın veya bir sanat eserinin tamamlanması davranışların düzenlenmesinde öyle baskın bir amaç olur ki, açlık ve uyku ihtiyacı, bu amacın yanında alt sıralara düşer. Bu nedenle, güdü

¹¹⁹⁶ Cannon. W.B. *Phellisdan of the Body* ; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.377.

¹¹⁹⁷ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.377.

¹¹⁹⁸ Amaç: Belirli güdü ya da güdü örüntüleriyle olumlu işlevsel ilişkisi olan her nesne, olay, kişi, grup, sosyal değerler, ürün veya durum olarak tanımlanabilir. Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.377.

¹¹⁹⁹ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 429.

konusunda iç durum dengesi (homeostaz) kavramının genel açıklayıcı bir kavram olarak kullanılması bundandır.¹²⁰⁰

İster sosyal kökenli ister biyolojik kökenli olsun, güdüler etkili oldukları sürece bireyin deneyim ve davranışları üzerinde sonuçlar doğurur. Kısacası, sosyal, duygusal ya da biyolojik kökenli bir güdü açığa çıkınca, kişi amaca ulaşmada bir ivedilik hissi duyar. Bu ivedilik de güdünün şiddeti ile doğru orantılı olarak gerçekleşir ve bireyin tutum ve davranışlarında etkili olur.¹²⁰¹

3.5.4. Güdülerin Yoksunluklarının İnsan Davranışına Etkileri

İnsan davranışı tipik olarak amaca yöneliktir. Psikolojik işleyişinde amaca yönelik olması o anda etkili olan güdülerden kaynaklanmaktadır. İster sosyal ister biyolojik kökenli olsun, güdüler insanın bazı nesne, olay ve kişilere karşı seçici olmasına neden olan faktörler olarak rol oynarlar. Güdüler dış uyaran koşullarının yapısının izin verdiği seçeneklerin sınırları içerisinde algılarda, yargılarda, nesne, olay ve kişilere verilen tepkilerde değişikliklere neden olurlar. Güdülerin uzun süre giderilememesi ve/veya engellenmesi, psikolojik seçiciliği artırır ya da zaman zaman kişinin insanlarla veya gruplarla ilişkilerini ve hayatının diğer yönlerini belirgin bir biçimde etkiler ve değiştirir.¹²⁰² Hz. Nuh'un Yüce "Allah'ın emriyle, boğulacağına dair aleyhinde hüküm gerçekleşmiş olanlar dışında, ailesi ve iman eden birkaç kişi ile beraber gemiye binmeleri"¹²⁰³ sonrasında gemi dağ gibi dalgaların arasında seyre koyulduğu esnada kıyıda kalan oğluna, hem bir peygamber hem de güçlü bir baba güdüsüyle "hakkında bilgisi olmadığı"¹²⁰⁴ ve "aleyhine hüküm verilmiş olan"¹²⁰⁵ oğluna yönelerek: "*Oğulcuğum*" diye bağırır, "*gel bin bizimle gemiye, o inkarcuların yanında kalma!*"¹²⁰⁶ biçimindeki isteği, oğlu tarafından reddedilince, Hz. Nuh: "*Rabbim!*" *O benim kendi oğlumdu, ailemden biriydi*¹²⁰⁷ yakarmasına rağmen Yüce

¹²⁰⁰ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.381.

¹²⁰¹ Murphy, G. Murphy, L.B. Newcamb, *Experimental Social Psychology*; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.371; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 97.

¹²⁰² Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.413.

¹²⁰³ el-Hud 11/40,41.

¹²⁰⁴ el-Hud 11/46.

¹²⁰⁵ el-Hud 11/40.

¹²⁰⁶ el-Hud 11/42.

¹²⁰⁷ el-Hud 11/45.

Allah: “*Ey Nuh! O senin ailenden sayılmazdı; çünkü iyi ve doğru olmayan bir şey yaptı.*”¹²⁰⁸ yani Allah’ın Resulüne ve O’nun emrine muhalif davrandı,¹²⁰⁹ şeklinde hüküm buyurarak, Hz. Nuh’un bu talebini, tevhid merkezli referans sisteminin güçlü yapısını kurmak adına reddetmiştir. Dış uyaran koşulları ve güdüler ne olursa olsun Yüce Allah, Hz. Nuh vasıtasıyla kurmayı murad ettiği sosyal yapı için peygamber evladının dahi istisna edilemeyeceğini, dahası böyle bir inanca sahip olanın da, babasının kendisinde görmek istediği “Salih amellerden hiçbirinin kendisinde bulunmaması durumunda, babasına evlat dahi sayılamayacağını”¹²¹⁰ ifade etmiştir.

Bireyin gruplara ve büyük bir sosyokültürel ortama üyeliğinden kaynaklanan tutumları onun, insanlar, gruplar ve çeşitli sosyal, siyasi, dini ve ekonomik meseleler lehinde ya da aleyhinde yanlı tutum oluşturmaya neden olur.¹²¹¹ Uyaran durumu iyi yapılmış olduğunda gerçeklik faktörleri deneyim ve davranışın alternatif biçimlerini sınırlar. Bu tür durumlarda bireyin güdüleri, ortamda varolan başka uyaranlardan ziyade, seçici olarak güdüleriyle ilişkili nesnelere ilgilenmesiyle açığa çıkar.¹²¹² Toplumların inkârcılarının önde gelenlerinin kullandıkları en önemli araçlardan birisi, peygamberlere: “ *Seni ancak bizim gibi bir insan olarak görüyoruz*”¹²¹³ deyip yaratılış, cins ve suret olarak aynı insanlar gibi olduklarını ifade ederek¹²¹⁴, peygamberin son derece farklı bir varlık –kimi inkarcılara göre melek¹²¹⁵ – olması gerekir önyargısıyla, toplumun kanaat, tutum ve davranışlarına yön verme çabalarıdır. Bu şekilde olduğunda grup ya da toplum da merkezin refleksine göre bir inanç davranışı ve bu inanca göre kendini konumlandıracağı bir yer inşa etme zorunda kalabilir. Ancak bu inşa hiçbir zaman çevreden merkeze talip olmanın meşru görüleceği bir yapı değildir. Zira merkez ile çevre birbirini vareden mekanizma gibi çalışmaktadır. Bu yapının güvenlik şartları, merkezin belirlediği stratejik koşullara bağlı olduğundan çevrenin varoluşsal mücadelesine ve bunu kıymetlendirme çabasına asla yaşam hakkı tanımaz. Esasen kutsallığa varan kıymetlerin atfedildiği

¹²⁰⁸ el-Hud 11/46.

¹²⁰⁹ et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'an*, XII/52,53; el-Merağî, *Tefsiru'l-Merağî*, XII/40.

¹²¹⁰ Mevdudi, *Tefhimu'l-Kur'an*, II/397.

¹²¹¹ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 207,208; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*,s.413.

¹²¹² Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.430; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 147,148.

¹²¹³ el-Hud 11/27;14/10;26/153,154,186.

¹²¹⁴ et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'an*, XII/27.

¹²¹⁵ el-İsra 17/94; 23/24.

böylesi merkezi yapılar, kendilerini vareden yapıları bu şekilde meşrulaştırmışlardır. Daha doğrusu o güne dair böyle bir durumu, bu günün zihin kodları ile ifade edecek olursak “meşru” kelimesinden ziyade “yasal” veya “norm” kelimesini kullanmak daha yerinde olacaktır. Zira merkezin davranışı yasal ve/veya o günün mevcut ve cari normlarına uygun olabilir. Ancak bunun hiçbir zaman meşru olduğu yani toplum vicdanında ve zihninde doğru yere konumlandığı anlamına asla gelmez. Sonuç itibarıyla uyaran durumunun merkez tarafından iyi yapılmış olması, deneyim ve davranışın alternatif biçimlerini sınırladığından çevreye, davranışla ilgili olarak verilen pozisyonun gereğini yapmaktan başka alternatif tanımamak şeklinde oluştuğunu ve geliştiğini söyleyebiliriz. Çünkü çevre, merkez nezdinde köle idi. *“Bu yüzden: Kavimleri bize kölelik ederken, bizim gibi olan bu iki adama inanır mıyız?”*¹²¹⁶ demişlerdi. Çünkü Firavun ve ileri gelenleri, Musa ve Harun’u, dolayısıyla İsrailoğullarını emir ve hizmetlerini yerine getirecek, üstünlükleri olmayan, kölelik göreviyle memur topluluk olarak kabul ediyorlardı.¹²¹⁷ Sistemin kurgusunun adaletle göre dizayn edilmemesi, bu tarz sosyal sınıf kategorizasyonunun meşruiyet kaynağını oluşturmaktaydı.

Bazen kişinin yaşadığı ve inandığı değerlerle ilgili öylesine yerleşmiş bir tutum olabilir ki onu bu alışkın olmadığı yoksunluğun veya felaketin içine itmek, kimlik duygusunun tüm dengelerini daha da kuvvetlendirebilir.¹²¹⁸ Hz. Hud’un kavmine *“ (Yalnızca) Allah'a kulluk edin! (çünkü) sizin O'ndan başka tanrınız yok”*¹²¹⁹ şeklindeki davetine *“Soydaşları: "Ey Hud! Bize (peygamber olduğunu kanıtlayan) açık bir delil, bir belge getirmedi; bu yüzden, senin bir tek sözünle tanrılarımızı bir kenara atıp sana inanacak değiliz. Seni tanrılarımızdan biri fena çarpmış demekten başka sözümüz yok sana!”*¹²²⁰ gibi hak etmediği ve alışkın olmadığı bu üslupla Hz. Hud’u Allah’a iman ve itaate çağırma görevinden yoksun bırakma teşebbüslerine matuf bu sözleri¹²²¹, onların tapınageldikleriyle, kendi arasına

¹²¹⁶ el-Mü’minun 23/47.

¹²¹⁷ et-Tabatabai, *el- Mizân fî Tefsîri’l- Kur’an*, XV/34; el-Merağî, *Tefsîru’l-Merağî*, XVIII/26.

¹²¹⁸ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 143; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.407.

¹²¹⁹ el-Hud 11/50.

¹²²⁰ el-Hud 11/53,54.

¹²²¹ et-Tabatabai, *el- Mizân fî Tefsîri’l- Kur’an*, X/300,301.

koyduğu sosyal mesafe normu¹²²² ve peygamber kimliğinin tüm dengelerini daha da kuvvetlendiren bir duyguyla “...*Haydi hepiniz bana tuzak kurun; sonra da bana mühlet vermeyin!*”¹²²³ şeklinde cevabı, kavminin yalanlaması¹²²⁴ ve tanrılarının çarptığı şeklinde hakaret etmeleri ve büyüklük taslayıp kendilerini güçlü görmeleri¹²²⁵, onu yıldırmanın aksine, alışkın olmadığı bu itham ve tavırlar,¹²²⁶ kendisinden yoksun bırakılması düşünülen amaçlarına güçlü bir kimlik duygusuyla daha da sağlam azim ve kararlılıkla bağlamıştır.

İster psikolojik kökenli, ister sosyal kökenli güdü ihtiyaçları olsun, bunlar minimum düzeyde de olsa karşılanmadığı ve dış koşullar bu ihtiyaçları kolektif eylem yoluyla karşılama fırsatı tanımadığı takdirde, grup dayanışmasını, hatta grup yapısını sürdürme aşırı derecede zor, hatta imkânsız hale gelir.¹²²⁷ Kıssalarda böylesi durumlarda Yüce Allah’ın sünnetullahı gerçekleşmiş, inananlara nusreti yetiştirmiştir. Hz. İbrahim, kavminden pek çok insanın yoldan çıkmasına neden olan putperestlikten¹²²⁸ kendisinin ve çocuklarının uzak olması için Rabbine dua etmiş,¹²²⁹ toplumuna da “*yonttuğunuz şeylere mi ibadet edersiniz! Oysaki sizi ve yapmakta olduklarınızı Allah yarattı.*”¹²³⁰, “*peki, yalvardığınızda onlar sizi işitiyorlar mı? Yahut size fayda ya da zarar verebiliyorlar mı?*”¹²³¹ gibi mantık temelli sorularla onların inançlarındaki yanlışlıklara işaret etmiştir.¹²³² Bu tarz uyarıların üzerine kavmi, “*Hayır, ama biz babalarımızı böyle yapar bulduk.*”¹²³³ demek suretiyle tevhid merkezli bu mücadelesine sonunda, itirazı sadece inkarla ilişkilendirerek tartışmak olan Hz. İbrahim’in kavmi, oluşturdukları dehşet dengesi, geleneksel asabiye retoriği ve muktedir dilin de kendi fetvasını ürettiği bir sosyolojik zeminde kavminin, kararı ise “*Onu öldürün veya yakın*” demekten ibaret omuştur.¹²³⁴ Esasen

¹²²² el-Hud 11/54.

¹²²³ el-Hud 11/55.

¹²²⁴ el-Kamer 54/18.

¹²²⁵ el-Fussilet 41/15.

¹²²⁶ el-Merağî, *Tefsîru'l-Merağî*, XXIV/116.

¹²²⁷ Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 317; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.443.

¹²²⁸ el-İbrahim 14/36.

¹²²⁹ el-İbrahim 14/35.

¹²³⁰ es-Sâffât 37/95-96.

¹²³¹ eş-Şuara 26/72.

¹²³² et-Tabatabai, *el- Mizân fî Tefsîri'l- Kur'an*, XV/282.

¹²³³ eş-Şuara 26/74.

¹²³⁴ el-Ankebut 29/24; es-Sâffât 37/97.

onların Hz. İbrahim'in mantık temelli sorularına verecek cevap ve kararları olmadığından bu kararı vermişlerdir.¹²³⁵ Ancak güdülerin devreye girdiği, ihtiyaçların minimum düzeyde de olsa karşılanamama ihtimalinin var olduğu dış koşulların varlığı, inananların bir şekilde kolektif eylem yoluyla kendilerini savunacakları bir fırsatın tanınmadığı ve müslüman dayanışmasının hatta varolan grup yapısının sürdürülme olasılığının zor ve neredeyse imkânsız hale geldiği böylesi sosyal bir yapıda Yüce Allah Hz. İbrahim'i ateşten kurtarmış,¹²³⁶ inanan toplumlar için de ibret vesilesi kılmıştır.¹²³⁷

3.6. Ego Katılımı ve Kur'ân Kıssaları

Ego kişinin psikolojik yapısında bir alt sistemdir. Benliği ya da egoyu oluşturan birbiriyle ilişkili ego tutumları, bireyin psikolojik yapısıyla aynı sınırları paylaşmaz ve kişinin psikolojik yapısının bir alt sistemi olarak çalışır. Bir durum ya da süre giden faaliyetle ilgisi nedeniyle açığa çıkan ego tutumları, o anda etkili olan referans çerçevesi dâhilinde iç faktör olarak rol oynar. Ego ya da benlik adı verilen bu alt sistem, doğuştan var olmayan gelişimsel bir oluşumdur. Bu alt sistem kişinin kendisini çevreden ayırmasıyla nesnelere, kişilerle, gruplarla, değerlerle, ya da normlarla ilişkiye geçme tarzlarını tanımlayan tutumların oluşmasıyla gelişir.¹²³⁸

Ego ya da benlik, bireyin psikolojik yapısında birbiriyle ilişkili tutumlardan meydana gelen gelişimsel bir oluşumdur; bu tutumlar, kişinin nesnelere, aileyle, kişilerle, gruplarla, sosyal değerlerle ve kurumlarla ilişkili olarak edindiği ve somut durumlarda kişinin bunlarla ilişkisini tanımlayan ve düzenleyen tutumlardır.¹²³⁹

Ego ve benlik sorunları, bireyin günlük faaliyetlerinde deneyim ve davranışını ele almak üzere bütünleştirici kavramlara duyulan ihtiyaç sebebiyle ön plana çıkmıştır. Ego kavramı bu bütünleştirici kavramlardan biridir. Bu kavram olmaksızın kişinin tutarlılığını ve bu tutarlılığın sosyal ve diğer ilişkilerde sürekliliğini açıklamak mümkün değildir. Kişinin hayatının çeşitli yönleriyle ilgili ne kadar tutarlı

¹²³⁵ el-Meraği, *Tefsîru'l-Meraği*, XX/130.

¹²³⁶ el-Enbiya 21/69.

¹²³⁷ el-Ankebut 29/24.

¹²³⁸ Şerif, *An Outline of Social Psychology*, s. 248; Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 107,108; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.582; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 138,139.

¹²³⁹ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.581.

olduğu, egosunun bütünleşmesiyle orantılıdır.¹²⁴⁰ Psikolog Murphy, bunu şöyle ifade etmektedir: Gerçekten de, benlik imgesi algısal kalıp yargılar kadar güçlüdür; bireyin bir deniz yolculuğunda kullandığı harita gibidir. Bu harita kaybolursa, kişi yalnızca iyi havalarda gelişigüzel seyahatler yapabilir; her fırtına çıktığında gemi çaresiz bir şekilde sürüklenir.¹²⁴¹ Burada amaç normal bireyin günlük sosyal uğraşlarındaki tutarlılığını ego katılımı bakımından anlamak; ego katılımları sekteye uğradığında bireyin bocalamasını irdelemek ve sosyal ilişkilerde ego katılımlarının etkilerini göstermektir. Ego katılımı bireyin bir durumda kendine belirlediği performans düzeyine ulaşma yönünde çaba göstermesinde açığa çıktığından dolayı, hedeflenen düzeye ulaşılması başarı duygusuna ve kişinin benlik değerinin artmasına neden olmaktadır.¹²⁴²

Bireylerin ego katılımlarını açığa çıkarma tarzı kültürden kültüre değişebildiğinden ego katılımlarının açığa çıkarıldığı durumlar önemli ölçüde statü ve rol ilişkileriyle, kültürün onaylanan ve onaylanmayan eylemlere ilişkin normlarıyla tanımlanır. Ego sistemi aynı zamanda kişinin referans gruplarında benimsenen sınır çizgilerini içermektedir.¹²⁴³

3.6.1. Ego Katılımlarına Göre Bireysel Tutarlılıklar ve Farklılıklar

Bireyin temel tutumlarının birbiriyle ilişkili olduğu bu tutumları, günlük işlerinde ve sosyal ortamda nasıl dışa vurduğu ile ölçülür. Kişi, bir dine, bir bayrağa, bir ülkeye veya bir değere, şu derecede bir tutumum var demez. Tutumunu kişisel terimlerle ifade eder. Bağlılığını ve bağlılığının şiddetini can alıcı biçimlerde ifade eder: “Dinime bağlıyım”, “Bayrağıma saygılıyım”; “ülkeme olan sevgim...” gibi, kişisel terimlerle ifade edilen ve yaşanan bu görüşlere ego tutumları adı verilmektedir. İnsanlar çok geniş yelpazeli benlik kavramlarına sahiptirler. Yalnızca ânu değil gelecek bir zamanda benliklerini betimleyecek özelliklere ilişkin benlik

¹²⁴⁰ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 151; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.579

¹²⁴¹ Mead, M., *From The South Seas*, New York, Marrow, 1939, s.48; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.579

¹²⁴² Şerif, *An Outline of Social Psychology*, s. 251.

¹²⁴³ Şerif, *An Outline of Social Psychology*, s.278,279; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.548; Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 113-114.

kavramlarına da sahiptirler.¹²⁴⁴ Ad kavmi kendilerinin maddi ve fiziksel varlıklarını, daha kuvvetli oluşlarına gerekçe yaparak¹²⁴⁵, yok olmaları pahasına ve Yüce Allah'ın büyük olduğunu göz ardı ederek *“Bizden daha kuvvetli kim var?”*¹²⁴⁶ şeklindeki beyanları, devralageldikleri ata kültürüne bağlılıklarını ve bu bağlılıklarının şiddetini ifade ediyordu.¹²⁴⁷ Esasen bu ifadelerin onların statü ve rol ilişkileriyle önemli ölçüde ilişkili olduğunu göz ardı etmemek gerekir. Kavminin ileri gelenleri Hz. Nuh'u ve ona bağlı olanları toplumun yönetici, seçkin veya elit kesiminden olmayan sıradan bir bireyin ötesinde insanların en pespaye olanları olarak gördüklerinden, nasıl olurda biz dururken Huh'a vahiy gelir gibi mantıkla¹²⁴⁸ *“Bizden, basit görüşle hareket eden alt tabakamızdan başkasının sana uyduğunu görmüyoruz”*¹²⁴⁹ veya Firavun'unun adamlarının güç, kuvvet ve yetki olarak Hz. Musa ve ona inananlardan üstün olduklarından, önceden olduğu gibi¹²⁵⁰ onların ortamı ifsad etmelerine izin vermeyip vatanlarından çıkaracaklarını ifade ederek¹²⁵¹ *“biz onları ezecek üstünlükteyiz”*¹²⁵² şeklindeki benlik imgeleri, bu ifadelerin sahiplerinin sosyal ilişkilerde güç merkezli sürekliliği sağlamak için temel tutumlarının dışa yansıyan statü ve rol ilişkilerini tanımlayan cari sosyal normlara gizli bir atıfta bulunan kendi içinde tutarlı, kendi referans gruplarının da onayladığı sınır çizgilerini ifade eden ego tutumları olduğunu ifade edebiliriz. Zira aslında 'benlik ya da ego kişinin kendi hakkında ve çevresindeki dünya ilişkisi hakkında sahip olduğu anlamlardan oluşmaktadır.'¹²⁵³

Ego katılımı olduğunda bireyin deneyim ve davranışlarını belirleyen faktörler olarak bir ya da daha fazla ego tutumu rol oynamaktadır. Ego tutumları, süre giden psikolojik faaliyetle ya da dış uyaran faktörleriyle ilgili oldukları için belli bir anda referans çerçevesi dâhilinde iç faktör olarak etki ederler. Ego katılımı olan faaliyet bireyin deneyimi ve davranışı üzerinde sosyal etkiler yaratır. Ego katılımı olduğunda,

¹²⁴⁴ Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 117; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.580.

¹²⁴⁵ el-Merağî, *Tefsîru'l-Merağî*, XXIV/116.

¹²⁴⁶ el-Fussilet 41/15.

¹²⁴⁷ et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'an*, XXIV/100.

¹²⁴⁸ et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'an*, XII/26; el-Kasîmi, *Tefsîru'l-Kasîmi*, IX/3428.

¹²⁴⁹ el-Hud 11/27.

¹²⁵⁰ el-Mü'min 26/40.

¹²⁵¹ Reşit Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, IX/89.

¹²⁵² el-A'raf 7/127.

¹²⁵³ Şerif, *An Outline of Social Psychology*, s.251; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.580.

bireyin tepkileri artık nötr ve gelişigüzel tepkiler değildir. Kişinin algılama, yargıya varma ve hatırlama tepkileri, ego katılımının amaca yönelik doğasından etkilenir. Bu şekilde ego katılımı olan faaliyetler karakter olarak daha fazla seçiciliğe yol açmaktadır.¹²⁵⁴

Ego katılımı olan davranışta açığa çıkan tutarlılık, uyarının ilgili yönünde ya da süregiden psikolojik faaliyetle yoğunlaşan psikolojik süreçlerin duyarlılık kazanmasının ve seçiciliğin artmasının bir sonucudur. Kendilerini tek yönlü bir amaca vakfetmiş kişilerin diğer insanların fark ettikleri bazı olağan ayrıntılara açık olmamalarının nedeni de budur. Tek yönlü bir meşguliyeti olan kişilerin görüş açısından, bazı uyaranlar ilgisiz ve hatta anlaşılmazdır.¹²⁵⁵ Bağlı oldukları değerler sistemi açısından müminlerin tek yönlü bir bakış açılarının olması mümkün değildi. Onlar hayatlarının her yönünü kuşatan değerler sisteminin uyaranlarına açık ve ilgili olduklarından ve bunları daima anlaşılabilir, yaşanabilir cümlesinden görüp inandıklarından ötürü, tek yönlü bir meşguliyetlerinin olması asla söz konusu değildi. Oysa Firavun, Nemrut ve diğer zorbalardan açısından liderlik ve yönetim endeksli bu tek yönlü meşguliyet gayelerine hizmet edebilecek bir vasıta biçimi olduğunu söyleyebiliriz. Zira, örneğin Firavun toplumunun liderinin ve burjuvazisinin kendilerini vakfetmiş oldukları amaçlarını sürdürebilmek ve buna yönelik olası tehditleri bertaraf edebilmek için, Hz. Musa'nın tevhid çağrısını atalarının dininden ayrılıp ve böylece tüm Mısır hâkimiyeti ve yönetimi Hz. Musa ve kardeşine kalır endişe ve korkusu¹²⁵⁶ ile "*Bizi atalarımızı inanç ve uygulama olarak izler bulduğumuz yoldan çevirmeye ve böylece ikinizin bu ülkede söz sahibi kimseler olmanızı sağlamaya mı geldin?*"¹²⁵⁷ demişlerdir. Dolayısıyla peygamber öğretileri ve dikkat çektikleri uyaran durumları onların düşünce dünyaları ile ilgisiz, anlaşılması zor ve hatta imkânsızlar kategorisindeydi. Tutum ve davranışlarına karakteristik bir anlam kazandıran ego katılımı ile kendilerini tek bir amaca vakfetmiş olan bu gruhun, peygamberlerin dikkat çektikleri olağan ayrıntılara açık olmamaları ve karşısındaki sadece "ülkede söz sahibi olmak" gibi güç ve iktidar merkezli bir amaca

¹²⁵⁴ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 151; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.583.

¹²⁵⁵ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.583.

¹²⁵⁶ el-Merağî, *Tefsîru'l-Merağî*, XI/142; ez-Zemahşeri, Carullah (467-538 h.), *el-Keşşâf an Hakikâti't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fi Vucûhi't-Te'vîl*, (1380-1966), Mısır, II/247.

¹²⁵⁷ el-Yunus 10/78.

yoğunlaşmış zihin gücü ve ego katılımı üzerinden kişisel bütünlük oluşturmaları, diğer uyaran durumlarını ilgisiz ve hatta anlaşılmaz görmeleri ise oldukça anlaşılır bir durumdur. “Ego katılımı kişinin kendi eylemini algılama biçimini etkilediğinden dolayı bazen yapmakta olduğu davranışın kendisine ait olduğunu fark edemeyecek kadar kendini amaçladığı hedefe,”¹²⁵⁸ Firavun ve adamlarının tutumlarında olduğu gibi teksif edebilmektedir.

Tutumlar, insanların çevresiyle özellikle de insanlarla ve sosyal ilişkiler dünyasında onlarla olan etkileşimde buldukça oluşmaktadır. Bu tutumların tümü, bireyin benlik kavramını tanımlayan çevresiyle olan ilişki sisteminin işlevsel parçalarıdır. Ego adı verilen bu ilişkiler sisteminde birey, pek çok araç simgesi ve sosyal normu olan bir sosyal grup içerisinde doğduğundan, bireyin kimliğini oluşturan tutumların büyük kısmı bunlarla ilişkili olarak oluşur. Farklı sosyal grup ve kültürlerdeki bireylerin ego sistemlerinin temel özelliklerinin, kendi gruplarındaki diğer kişilerle çok benzer özelliklere sahip olmasının nedeni de budur. İnkarcı bütün toplumların peygamberlerin getirdiği mesajları kabul etmedeki öncelikli red gerekçelerinin “*Atalarımızı neyin üzerinde bulduysak ona uyarız*”¹²⁵⁹ biçiminde adeta kavramsallaştırmalarında, bu yapının etkisinin olduğunu ifade edebiliriz. Ancak Yüce Allah’ın bu durumu aklın işlevselliği ile ilişkilendirmesi böyle bir yapıyı yani geçmişten alınan mirası blok halinde benimsemenin yanlışlığına işaret ederek “*Ya ataları birşey anlamamış, doğruyu da bulamamış idiyseleler?*”¹²⁶⁰ ifadesi, böyle bir grup ortamında yer almanın bireylerin ego sistemlerinin temel özelliklerini, kendi gruplarında ki diğer kişilerle çok benzer olan özellikleri olduğu gibi benimsemenin yanlışlığına işaretler. “Hatta o kadar ki bu düşünceye sahip olanlar, atalarını kendilerinden daha çok bilen ve daha hayırlı kimseler olmalarını da”¹²⁶¹ bu türlü davranışlarına gerekçe yapmaktadırlar.

Aşırı yoksunluk ya da dağılma gibi durumlarda, normal erişkin genelde diğer güdülerinin tatminini ego katılımlarına göre düzenler. Kendini nasıl gördüğü, ego

¹²⁵⁸ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.583; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 154.

¹²⁵⁹ el-Bakara 2/170; el-Maide 5/104; el-A’raf 7/28,70; el-Yunus 10/78.

¹²⁶⁰ el-Bakara 2/170

¹²⁶¹ et-Taberi, *Câmiu’l-Beyân an-Te’vili’l-Kur’an*, II/78.

tutumlarının özel örüntüsünde oluşur. Kişinin tutarlılığını sağlayan da budur.¹²⁶² Farklı değerler sistemini içeren bir söylem ile karşılına çıkan Hz. Musâ'ya ve kavmine, Firavun kavminin ileri gelenleri: “*fesatçılık etmeleri, seni de, Tanrılarını da terk etmesi için mi - bu toprakda (Mısırda) bırakacaksın?*”¹²⁶³ demek suretiyle, Firavun'dan bu duruma müdahale etmesini istemelerini, olası bir dağılma durumunun olmaması ve kişisel tutarlılıklarını sağlayan ego tutumlarının devamını sağlamaya yönelik bir talep olduğunu ifade edebiliriz. Zira böylesi bir ego tutumundan yoksun olmak kişisel bütünlüklerine vücut veren yapının tarumar olması anlamına gelmekteydi. Çünkü atalarının taptıklarına artık tapılmaması, yönetim ve güç merkezinin Hz. Musa leyhine evrilmesi ve insanların onun tevhid davetine olumlu yanıt vermesi¹²⁶⁴ onların ego tutumlarının devamını akamete uğratacağı. Firavun da böyle bir durumun farkında olmalığı hemen ‘uzun bir süreç olacak’¹²⁶⁵ “*Onların çocuklarından çoğunu öldürecek ve (yalnız) kadınları sağ bırakacağız: Çünkü, gerçekten onların üzerinde ezici bir gücümüz var!*”¹²⁶⁶ şeklindeki katliam harekâtına başlanması talimatı vererek onların ego sistemlerini rahatlatıcağı.

Pek çok insan egolarını sosyal bir ideal, dini değer, bir hareket ya da doktrine öylesine adarlar ki kendileri açısından doğuracağı her türlü sonuca, hatta gerektiğinde ölüme karşı bile bu ideallerin peşinden koşarlar. Bu kişilerin yaşamları, ego sistemlerinin merkezinde yer alan değerler açısından psikolojik işleyişlerin tüm yönlerinin bütünlüştüğü örneklerdir.¹²⁶⁷ Hz. Musa karşısında yenik düşen Firavun’un sihirbazları, secdeye kapanarak iman edince¹²⁶⁸, Firavun bu durumdan hiç hoşnut olmayarak bunları ölümlle tehdit edince¹²⁶⁹, onların “*(Bundan ne çıkar), biz de Rabbimize döneriz!*”¹²⁷⁰ biçiminde ki cevapları, kendileri açısından doğacak her türlü sonuca daha baştan amade olduklarını, bu duruma asla aldırış etmediklerini ve bu ideal uğrunda ölümü dahi Rabbe yönelme telakki etmelerini¹²⁷¹ ve yaşamlarını, ego

¹²⁶² Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 106; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.587.

¹²⁶³ el-A’raf 7/127.

¹²⁶⁴ Reşit Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, XI/89.

¹²⁶⁵ Reşit Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, XI/89.

¹²⁶⁶ el-A’raf 7/127.

¹²⁶⁷ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.409; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 147.

¹²⁶⁸ el-A’raf 7/119-121.

¹²⁶⁹ el-A’raf 7/124.

¹²⁷⁰ el-A’raf 7/125.

¹²⁷¹ Reşit Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, IX/74; el-Kasîmi, *Tefsîru'l-Kasîmi*, VII/3837.

sistemlerinin merkezinde yer alan değerler açısından psikolojik işleyişlerinin tüm yönleriyle bütünleşen bir durum olduğunu söyleyebiliriz.

Ego sisteminin merkezinde yer alan değerler açısından psikolojik işleyişlerin tüm yönleriyle bütünleştiği bir diğer örnek ise, “sırf, göklerin ve yerin mülkü kendisine ait olan, azîz ve hamîd olan Allah'a iman ettikleri için kendilerinden intikam alınan”¹²⁷² müslüman kadın ve erkekler de, kendilerinin ayrılmaz vasıfları olarak kabul ettikleri, inandıkları değerler uğruna ölümü¹²⁷³, hem de o an için şekli belli olmayan “yakılarak ölmeyi”¹²⁷⁴ göze almışlardır.

Kısacası birey çeşitli etkinliklere şu ya da bu rolde kabul edilen ya da reddedilen olarak vb. katıldığında ego tutumları açığa çıkar. Çeşitli işler yerine getirilirken ilgili ego tutumları bir faktör olarak rol oynar. Demek ki ego katılımı olduğunda, bireyin tepkileri, amaca yönelik gayret gösterme şekli, etkili olma derecesi daha “tutarlı” hale gelir. Davranışı çeşitli durumlarda daha karakteristik olur.¹²⁷⁵ Egonun bir parçası olarak işlev gören sosyal tutumlar da ego tutumları olarak adlandırılmaktadır. Zira ego tutumları, sosyal kökenli güdülerin odak alanını oluşturmaktadır.¹²⁷⁶

3.6.2. Kişisel Tutarlılık ve Ego Tutumları

İnsanlar, hayata bakışta kişiler arası ve sosyal çevrenin farklı yönlerinin etkisine açık olmada farklı tutarlılıklar gösterirler.¹²⁷⁷ Önemli bir mevkiye ulaşmış, otoriteyi elinde bulunduran, bunu kaybetmek istemeyen, uyarın alanını yalnızca bu mevkiyi ve otoritesini kaybetmemeye yarayacak yönlerini ön plana çıkaran kişi bu duruma örnek olabilir. Bu kişinin tüm varlığını makam, mevki, otorite düşüncesi ve kendi imgesi kaplamışsa, seçiciliği sosyal ve materyal çevrenin ilgili yönlerine odaklaşır. Bu kişi için yüce olan bir ilgi nesnesi, bir diğeri için önemsiz ve ayrıntı

¹²⁷² el-Buruc 85/8,9

¹²⁷³ et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'an*, XXX/136.

¹²⁷⁴ el-Buruc 85/5

¹²⁷⁵ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 329; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.588

¹²⁷⁶ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.407; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 122,123.

¹²⁷⁷ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 264,265; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.588.

olarak algılanabilir.¹²⁷⁸ Genel olarak peygamberlerin ve mücadele ettikleri kitlelerin tutum ve davranışlarının böyle bir davranış olgusunu içeren atmosferde geçtiği söylenebilir. Zira peygamberlerin mücadele ettikleri kitlelerin başta, önde gelen seçkin sınıfı olmak üzere pek çoğu için mevki, otorite ve ün gibi kendi sosyal ve materyal çevrelerinin odak kavramlarının işaret ettiği yaşama endeksli olduklarını ifade etmek gerekir. Onların mevcut sosyal yapıya vücut veren dinamikleri elde tutma “becerilerine” atıfta bulunacak olursak, Hz. Nuh’un kavmi, toplumun üyelerini akla zarar bir biçimde çeşitli kompartımanlara ayırmak ve müslümanları da o kompartımanlarda görmek istedikleri konuma yerleştirerek kararlı bir eda ile¹²⁷⁹ “*Sana düşük seviyeli kimseler tâbi olup dururken, biz sana iman eder miyiz hiç!*”¹²⁸⁰ demeleri; yine benzer bir argümanla Nuh’a kavminin düşük seviyeli insanları tabi olduğundan kendilerinin Nuh’un mesajını kabul etmeleri halinde onların gruplarına dahil olup onlarla aynı seviyeyi ve aynı itibarı paylaşacaklarından, buna olan itirazla¹²⁸¹ “*Bizden, basit görüşle hareket eden alt tabakamızdan başkasının sana uyduğunu görmüyoruz.*”¹²⁸² demeleri; yine getirmiş olduğu mesajın delil olmaktan uzak olduğunu söyleyerek¹²⁸³ kavminin Hz. Hud’a, “*Sen bize açık bir mucize getirmedi, biz de senin sözünle tanrılarımızı bırakacak değiliz.*”¹²⁸⁴ demeleri; Hz. Hud’a kendilerini ibadet etmekte oldukları putlardan alıkoyar endişesiyle Hud’un teklifini kabul etmeyerek¹²⁸⁵ “*Sen bizi ilâhlarımızdan alıkoymak için mi geldin?*”¹²⁸⁶ demeleri; kavminin Hz. Salih’e güya kendi cinslerinden olan birini peygamber kabul etmeyeceklerini ve bu hususta ancak bir melek beklediklerini ifade ederek¹²⁸⁷, “*İçimizden bir insana mı uyacağız?*”¹²⁸⁸ demeleri, esasen otoriteyi elinde bulunduran ve bunu kaybetmek istemeyen otoriter bir yapının bu mevkiyi ve otoriteyi kaybetmemeye yarayacak yaklaşım ve davranış mekanizmalarını ön plana çıkaran, sorunun özüyle yüzleşmek istemeyen, aksi durumda da tüm destek

¹²⁷⁸ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 202; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.588.

¹²⁷⁹ el-Merağî, *Tefsîru'l-Merağî*, XIX/82.

¹²⁸⁰ eş-Şuara 26/111.

¹²⁸¹ et-Tabatabai, *el-Mizân fi Tefsîri'l-Kur'an*, X/203.

¹²⁸² el-Hud 11/27.

¹²⁸³ et-Tabatabai, *el-Mizân fi Tefsîri'l-Kur'an*, X/301.

¹²⁸⁴ el-Hud 11/53.

¹²⁸⁵ et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'an*, XVI/24.

¹²⁸⁶ el-Ahkaf 46/22.

¹²⁸⁷ el-Kasîmi, *Tefsîru'l-Kasîmi*, XV/5601.

¹²⁸⁸ el-Kamer 54/24.

unsurlarını kaybetmeye doğru bir evrilme yaşayacaklarını bilen, birey profillerinin görüntüsü olduğunu söyleyebiliriz.

Temel bir ego değerinin kapladığı kişi, çevresindeki dünyayı oldukça seçici bir biçimde algılamaktadır. Çevresine verdiği tepkiler ise uyarana ve dış koşulların değişmesine bağlı olmayıp karakteristik bir tutarlılık göstermektedir. Kişide ego katılımı olduğunda, kişinin tutumu “katılaştır”; uyarın alanındaki değişimlere daha az maruz kalır; durumları ve işlevleri, daha çok kendi talepleri doğrultusunda ele alır. Ego katılımı ile ilgili bu genelleme kişinin baskın ego tutumlarını deneyim ve davranışın çarpıcı özelliklerini belirleyen temel bir dayanak olarak görmeye götürür.¹²⁸⁹ Yüce Allah’ın yeryüzünde haksız yere büyüklük taslayanları “hakikatin her türlü belirtisini görseler de ona inanmamaları ve (yine) onlar doğruluğa götüren yolu pekâlâ görüyor olsalar bile, onu izlenecek yol olarak seçmemeleri; tersine, eğri yolu görseler onu hemen kendilerine yol edinmeleri”¹²⁹⁰ nedeniyle ayetlerinden uzak tuttuğunu beyan buyurmuştur. Kibir ve gurur ile hareket edenler herhangi bir ibret işaretinden hiçbir nasihat almazlar ve kendilerine ders verecek bir şeyi de öğrenecek değillerdir.¹²⁹¹ Bu durum, onların tutumlarını katılaştırıp dış alanda cereyan eden peygamber çağrısını yalanlayıp,¹²⁹² daha çok kendi talepleri doğrultusunda hareket eden ve temel ego katılımlarının zebunu olmalarının bir neticesidir. Yine benzer bir ego katılımının genel anlamda inkâr psikolojisinde “*Allah’ın lütfunu dilediği kuluna bahşetmesini kıskanarak Allah’ın indirdiği hakikati inkâr etmeleri*”¹²⁹³ şeklindeki Yüce Allah’ın kullarından dilediğine peygamberlik vermesini çekemeyerek Allah’ın gönderdiği vahyi Hz. Muhammed aracılığıyla kendilerine ulaştığı için inkâr etmeleri,¹²⁹⁴ İsrailoğullarının davranışlarına karakteristik bir ego katılımı rengi verdiğini ifade edebiliriz.

Ego tutumları geçici tutumlar olmadığından, bu tutumlar kişinin ne olduğu ya da ne olmak istediği ile ilgilidir. Kişinin olmak istediği imgelerde var olan ego tutumları yıllar boyunca deneyim ve davranışta uzun süreli ayarlamalar gerektirir. Bu

¹²⁸⁹ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 154; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.589.

¹²⁹⁰ el-A’raf 7/146.

¹²⁹¹ Mevdudi, *Tefhimu’l-Kur’an*, II/93.

¹²⁹² el-A’raf 7/146.

¹²⁹³ el-Bakara 2/90.

¹²⁹⁴ Mevdudi, *Tefhimu’l-Kur’an*, I/77.

konuda şunu da belirtmek gerekir ki, herhangi bir kişinin görelî konumu, yalnızca duygularını belirtme tarzı, kendi referans ölçeğine yerleştirildiğinde anlam kazanır. Bu tür referans ölçekleri gruplar için kendileri açısından sağlam bir temel oluşturmaktadır.¹²⁹⁵

3.6.3. Ego Tutumlarının Güdüsel Niteliği

Ego doğuştan var olmaz ve sosyal ortamda büyümeyen bir organizmada gelişmez. Ego gelişimi, sürekli biyososyal etkileşimin sonucunda ortaya çıkmaktadır. İlk ego tutumları güdüye ilişkin nesnelere ilişkili olarak oluşturulur. Ego tutumlarının göndermeleri duygusal nitelik ve kalıp yargı özelliği kazandıktan sonra dilin gelişmesiyle beraber daha soyut bir hale gelmektedir. Kavramsal gelişmeyle¹²⁹⁶ birlikte, bireyin belli bir ortamdaki yaşam hikâyesine bağlı olarak aileye, okula, dini mekânlara ilişkin ego tutumları oluşturulur, böylece iç grup ve dış grup sınırları belirlenir. Daha sonra bu iç ve dış grupların hepsine olumlu ya da olumsuz belli değerler atfedilir. Neticede bu ego tutumları, kişinin farklı zaman ve durumlardaki davranışlarına karakteristik bir tutarlılık kazandıran faktörler haline alır.¹²⁹⁷ Dolayısıyla ego, kişinin, nesnelere ve grupların, birey için değerini tanımlayan birbiriyle ilişkili tutumlardan oluşan gelişimsel bir yapı haline almaya başlar. Süreçte bu ego tutumları, bireyin kendisine has grup ya da birey bazlı devreye girme tarzını belirlemektedir. Kişinin farklı zaman ve durumlardaki tutarlılığı, ego tutumlarının devreye girme tarzının sürekliliği ile belirlenir.¹²⁹⁸ Peygamberlerin davetleri karşısında kavimlerin tevhid inancını kabul etmeme yönündeki dirençleri ve kendilerini inkârâ yaklaştıran karşı konulamaz isteklerinin asıl nedenlerinden biri de bu olsa gerektir. Ad kavminin inkârcıları tutum ve tavırlarının değerini kendilerine göre güç temelli tanımladıklarından¹²⁹⁹ ego tutumları, peygamberi aklın kanunlarıyla mütenasip olmayan bir tarzda değerlendirip getirdiklerini hurufat ve hezeyan olarak nitelemek suretiyle inanmaya değer bulmadıklarından bahisle ve yine onun mesajını,

¹²⁹⁵ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 201,202; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*,s.590.

¹²⁹⁶ Kavramsal Gelişme: İnsanın kelimeler aracılığı ile iletişim kurması ve bu gelişimin onun psikolojik işleyişinin her evresine sinen kalıcı sonuçlar olması anlamına gelir.(Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*,s. 8)

¹²⁹⁷ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*,s.593-596.

¹²⁹⁸ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*,s.596-597.

¹²⁹⁹ et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'an*, XXIV/101; el-Fussilet 41/15.

davasının sıhhatine delalet etmeyen açık deliller cümlesinden yoksun gördüklerinden ilahlarını asla terk etmeyeceklerine olan kararlılıkları¹³⁰⁰, peygamberi ve çevresini dış grup olarak değerlendirip olumsuz değerler atfetmek suretiyle¹³⁰¹ “Allahın âyetlerini bilerek inkâr”¹³⁰² etmeye götürmüştü. Üstelik Yüce Allah kendilerine bu dünya için kafi miktar sayılabilecek ve daha önce de kimseye verildiği görülmeyen fiziki cesamet, beden kuvveti ve zenginlik bahşetmişken¹³⁰³ bunu yaptılar. Yine Hz. Musa’nın kavmine ilişkin “azabı görecekları zamana kadar iman etmeyeceklerine”¹³⁰⁴ dair yargısında, ego tutumlarının devreye girme tarzının sürekliliğinin etkisinin de olduğu söylenebilir. “Çünkü ayetlerin Hz. Musa tarafından kendilerine zamanın üslubuna uygun bir tarzda defalarca sunulmasına karşın onların inat ve ısrarla”¹³⁰⁵ kabul etmeyişlerinin, ‘kişinin farklı zaman ve durumlardaki tutarlılığı, ego tutumlarının devreye girme tarzının sürekliliği ile belirlenir’ bulgusunu doğrular nitelikte olduğunu ifade edebiliriz. Çünkü bu yapıdaki insanlar “Kendilerine her türlü kanıtlayıcı belge gelse bile, ta ki (öte dünyada kendilerini bekleyen) o çok can yakıcı azabı gözleriyle görünceye kadar iman etmezler.”¹³⁰⁶ Zira bu insanlar ancak imanlarının kendilerine yarar sağlamayacağı ana kadar Kur’ân’ın Allah katından olduğuna dair nice kanıtlara karşın kendilerini saptıran put ve diğer varlıklara ibadet edeceklerdir.¹³⁰⁷

Belli bir işi çözme şeklini, yalnızca işin nesnel güçlülüğü ya da önemi değil, büyük ölçüde ego tutumları belirler. Ulaşmak istenilen amaçlardan ve meşgul olunan işlerden bağımsız olarak, davranış o anda etkili olan ego katılımlarına ilişkin tasalardan etkilenir. Bu katılımları kişinin davranışına karakteristik bir tutarlılık kazandıran bütünleştirici bir temel oluştururlar. Bu katılımlar etkili olmadığı ya da bunların nitelikleri değiştiği zaman davranışın genel özelliği de değişir. İlgili ego bileşenlerinin dengesi bozulduğunda ortaya çıkan sonuçlar, ego tutumlarının güdüsel

¹³⁰⁰ el-Merağî, *Tefsîru'l-Merağî*, XII/49.

¹³⁰¹ el-Hud 11/53-56.

¹³⁰² el-Ahkaf 46/26.

¹³⁰³ et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'an*, XXVI/28.

¹³⁰⁴ el-Yunus 10/88.

¹³⁰⁵ el-Merağî, *Tefsîru'l-Merağî*, XI/148.

¹³⁰⁶ el-Yunus 10/96,97.

¹³⁰⁷ et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'an*, XI/170; el-Merağî, *Tefsîru'l-Merağî*, XI/156.

niteliğinin anlaşılmasına yardımcı olur.¹³⁰⁸ Yüce Allah'ın Hz. Yunus'a ilişkin olarak "hani, o gücümüzün kendisine ulaşamayacağını sanarak öfkeyle çıkıp gitmişti! Ama sonra (düştüğü bunalımın) derin karanlığı içinde: "Senden başka tanrı yok! Sınırsız kudret ve yüceliğince Sen her şeyin üstündesin: doğrusu ben gerçekten büyük bir haksızlık yaptım!"¹³⁰⁹ şeklindeki yakarışını da bir peygamber olarak davranışlarına tutarlık kazandıran ego bileşenlerinin dengesinin anlık bozulması sonucu ortaya çıkan tutumun güdüsel niteliğinin, kavminin iman etmemesi tasasından kaynaklandığını ifade edebiliriz.

Algılama, yargıya varma, değerlendirme kesin referans çerçeveleri dâhilinde gerçekleşir. Nispeten basit olaylar söz konusu olduğunda dahi, uyarıcı alanının muğlâk ya da yapılmamış olması yargıya varma süresini azaltır ve süregiden etkinliği güçleştirir. Nesnelere kişiler ve gruplarla farklı derecelerde duygusal bağları olan ego, pek çok durumda sağlam bir dayanak görevi görür. Sosyal çevreyle olan bağlar sekteye uğradığında, güvensizlik hissedilmesi de bundandır. Kişisel emniyet hissi büyük ölçüde bu bağların kararlılığından oluşmaktadır. Örneğin kişi kendini "dışlanmış" hissettiğinde en büyük tasanın ne pahasına olursa olsun aidiyet olması bir tesadüf değildir. Dışlanma ya da marjinal kalma deneyimleri acı verici olduğundan ötürü çok talihsiz sonuçlara yol açabilmektedir. Dolayısıyla kişisel durumlarda ve grup durumlarında çabaların temel amacı aidiyettir.¹³¹⁰ Kişinin egosu da temel hatlarıyla bir dizi aidiyetten oluşmaktadır.¹³¹¹ Bu aidiyet inanç temelli olduğunda durum daha keskin ve daha belirleyici bir hal almaktadır. Özellikle müslümanlar açısından bu anlamda aidiyet duygusu meşruiyetini, gerektiğinde kendilerini feda edecekleri¹³¹² değerler sisteminden meşruiyetini almaktadır. Peygamberlerin kavimleri tarafından ayrımcılığa tabi tutulup,¹³¹³ savundukları ve yaygınlaştırmaya çalıştıkları değerler nedeniyle niyet yargılaması, alay,¹³¹⁴ hakaret,¹³¹⁵ ölümlerle tehdit¹³¹⁶ ve yer yer de bu tehdit ve fiillerini haksız bir şekilde sırf

¹³⁰⁸ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 155-157; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.599

¹³⁰⁹ el-Enbiya 21/87

¹³¹⁰ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 333,334,339; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.600.

¹³¹¹ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.622.

¹³¹² el-A'raf 7/125.

¹³¹³ el-Kamer 54/23,24.

¹³¹⁴ el-Mü'min 40/83;18/56;6/5.

¹³¹⁵ ed-Duhan 40/20.

tabi oldukları hâkim paradigmaya olan aidiyet duygusu ile gerçekleştirdiklerinde¹³¹⁷ bir kuşku yoktur.¹³¹⁸ Peygamberler ve onların davetlerine uyanlarında, kendilerini yeniden varedeceklerine inandıkları referans çerçevesine olan bağlılıklarının verdiği güçle Yaradan'a duydukları aidiyet duygusu ve gücüne sarılarak dünyada mutluluk ve refah içerisinde yaşacakları bir dünya ile gelecek ve mutlu bir son için Yüce Allah'ın da kendilerinden razı olacağı bir itaat sürecine koyulmuşlardır.¹³¹⁹

Ego tutumlarının belirlediği ilişki kararlılığı bozulduğunda ise ego gerilimi görülmektedir. Ego gerilimi, özdeşleşilen gruplardan, yani referans gruplarından ve bireylerden fiziksel ya da psikolojik tecritten kaynaklanıyorsa uygun terim olarak “yalnızlık” kullanılmaktadır. Zira psikolojik kaygı ve güvensizlik halleri daima ego referansı içermektedir.¹³²⁰ Yüce Allah'ın elçilerinin “*Lut'a geldiğinde, kendilerini koruyacak gücü olmadığını görerek onlar hesabına derin bir kaygı ile "Zor bir gün, bu!"*¹³²¹; diye kavminin nasıl arsız ve mücrim oluşlarına yönelik olarak içine düştüğü şiddetli sıkıntı ve kaygısını belirtmesi;¹³²² kavminin Hz. Salih'e atalarının taptıklarına tapmaktan kendilerini nehyeden tavrı nedeniyle¹³²³ “*Doğrusu şu ki, bizi çağırdığın (dava) hakkında son derece ciddi bir şüphe ve kaygı içindeyiz!*”¹³²⁴ şeklindeki cevabı ve Yusuf'u yanlarında götürmek için kardeşlerinin babalarından izin istemeleri durumunda Hz. Yakub'un onlara karşı “*Doğrusu, o'nu götürmeniz beni kaygılandırıyor*”¹³²⁵ şeklindeki beyan ve cevapları, psikolojik kaynaklı ve güvensizlik hali içeren ego referansları olduğunu, ancak tutum ve tavırların açığa çıkmasında yegane belirleyici unsur olmayıp, böyle bir ego gerilimini ve kişisel kararsızlık halini de barındırdığını ifade edebiliriz.

Ego katılımının olduğu ilişkilerde başkaları hakkında yapılan değerlendirmelere gelince, bireyin nötr olduğu kişiler hakkında izlenimleri, onları

¹³¹⁶ eş-Şuara 26/116.

¹³¹⁷ el-Bakara 2/61;7/150;3/112;5/70.

¹³¹⁸ et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'an*, I/316.

¹³¹⁹ Reşit Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, IX/213; Et-Tabatabai, *el-Mizân fî Tefsîri'l-Kur'an*, VIII/273

¹³²⁰ Taylor, *Sosyal Psikoloji*, s. 123,124; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*,s.605

¹³²¹ el-Hud 11/77

¹³²² el-Kasimi, *Tefsîru'l-Kasimi*, IX/3469; Reşit Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, XII/133.

¹³²³ el-Kasimi, *Tefsîru'l-Kasimi*, IX/3462; Reşit Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, XII/122.

¹³²⁴ el-Hud 11/62

¹³²⁵ el-Yusuf 12/13

değerlendirmeleri, esas olarak nesnel nitelikler temelinde belirlenir. Ancak gerçek hayatta çoğu zaman insanlar belli ilişkileri olan kişiler hakkında izlenim oluşturur ve değerlendirme yaparlar. Başka insanlar hakkında oluşturulan izlenimlerde ya da yapılan değerlendirmelerde, bu kişisel katılımlar yapıyı belirleyen ağırlıklı faktörlerdir. Başkaları hakkında izlenim ve değerlendirmelerin yapılması açısından tipik durum, ilişkinin nötr olması değildir. Her bir durumda yaşanan deneyim ve dolayısıyla tepki, o duruma has iç ve dış faktörler tarafından belirlenir.¹³²⁶ Bu noktada peygamberlerinin kavimleri etkileşim esnasında nasıl değerlendirdiklerine baktığımızda şu hususları ifade edebiliriz: “*Alemde kendilerinden önce hiçbir toplumun yapmadığı ahlaksızlığı yaparak ölçüyü aşan Lut kavminin*”¹³²⁷ bu yapısına rağmen “*Lût'u ve taraftarlarını memleketinizden çıkarın; çünkü onlar fazla temizlenen insanlarmış!*”¹³²⁸ şeklinde, sorunun içeriğinden bağımsız, bağlamından kopuk ve yaptıkları ahlaksızlığa yönelik bir içerik taşımayan¹³²⁹ cevaplarının; yine Firavun’un kendi karakteristik özelliği olan toplumda kaotik ve karışık ortam yaratma özelliğini Hz. Musa’ya atfederek “*bırakın beni, Musa'yı öldüreyim; çünkü ben onun, dininizi değiştireceğinden, yahut yeryüzünde fesat çıkaracağından korkuyorum*”¹³³⁰ biçimindeki kendi uyuklarına vermek istediği mesajın, Hz. Musa’ya karşı oluşan iç dünyasının ve bu olayın oluş esnasındaki dış faktörlerin ışığında çok anlaşılabilir bir kaygının ürünü olduğunu ifade edebiliriz. Bütün bu değerlendirme ve yargı cümlelerini kuran kavimlerin liderleri veya ileri gelenlerinin, etkileşimde buldukları peygamberler ve onun mesajına inananlar hakkındaki izlenim ve değerlendirmelerinde, kişisel katılımlarının ve peygamberler tarafından dile getirilen alışık olmadıkları her bir söylem ve değerlendirme karşısında, hem kendi iç faktörlerinin hem de hâkim yapının ağırlıklı telakkisinden kaynaklanmadığı iddia edilemez.

¹³²⁶ Silah, *Sosyal Psikoloji*, s.33-35; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*,s.607.

¹³²⁷ el-A'raf 7/81-82

¹³²⁸ el-A'raf 7/82

¹³²⁹ et-Tabatabai, *el- Mizân fî Tefsîri'l- Kur'an*, VIII/184.

¹³³⁰ el-Mü'min 40/26

3.6.4. Sosyal İlişkilerde Ego Katılımları ve Referans Grupları

İnsanın kabul görme ve reddedilme deneyiminin, statü ve saygınlık endişelerinin, grup ortamlarındaki talep ve emelleri dışında pek anlamı yoktur. İnsanın bireysel kimliğinin sürekliliği önemli ölçüde grup bağlarından ve grup bağları kurma çabalarından oluşur. Bir grubun üyesi olmak ya da olmayı arzulamak, grup değerlerini sevme ve benimseme yönünde bir etki yaratır. Çünkü birey, bu değer ve normları kendi değer ve normları olarak algılar. İnsanın ilişki kurduğu ya da kurmayı arzuladığı standartlar, zaman zaman algı yelpazesinin çok ötesine uzanabilmektedir. Bu nedenle birey referans grubunun değer ya da standartlarının belirlediği davranışlar çerçevesinde hareket etme ihtiyacı hisseder çoğu zaman. Bu yer, etkileşim sırasında ulaşılan veya edinilen yer, bir çerçevedir.¹³³¹ Firavunun “ *Ben size izin vermeden ona(Musa’ya) inandınız, öyle mi?* ”¹³³² derken “köle olarak gördüğü halkın”¹³³³ kendisinin belirlediği standart davranışlar çerçevesinde hareket etmeleri gerektiği gibi bir zorunluluğa işaret ediyordu.¹³³⁴ Ancak Hz. Musa ile etkileşime giren bazı halk tabakası kendilerine dil ile ya da bizzat ceza uygulanıp ayrımcılığa tabi tutulmalarına ve sırf Allah’a iman etmeleri nedeniyle kendilerinden intikam alınmak istenmesine karşın, kendileri için belirlenen bu standart davranış yelpazesi dışına ölüm pahasına¹³³⁵ çıkmış, kendilerini Allah’a kul olma temelinde varedecek değer ve normu oluşturma çabasına koyulmuşlardır.¹³³⁶

Referans grupları, bireyin ve/veya grubun bir parçası olarak ilişkiye girdiği ya da psikolojik olarak ilişkiye girmeyi hedeflediği gruplardır. Referans grupları kavramına ihtiyaç duyulmasının nedeni, insanın belli bir yerde ve zamanda içinde bulunduğu grupların dışındaki gruplarla ilişkiye girme kapasitesine sahip olmasıdır.¹³³⁷ Birey güdümlü tutumlarının oluşmasında ve değişmesinde referans gruplarının etkisi altındadır. Bireyin referans gruplarından kaynaklanan güdümlü tutumları, temel ilgi alanlarıyla ilişkilidir. Referans grupları ego tutumlarının

¹³³¹ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 188; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.619

¹³³² el-A’raf 7/123

¹³³³ el-Mü’minun 23/48

¹³³⁴ et-Tabatabai, *el- Mizân fî Tefsîri’l- Kur’an*, VIII/217; Reşit Rıza, *Tefsîru’l-Menâr*, IX/70.

¹³³⁵ Reşit Rıza, Muhammed, *Tefsîru’l-Menâr*, IX/74,75.

¹³³⁶ et-Tabatabai, *el- Mizân fî Tefsîri’l- Kur’an*, VIII/218; el-A’raf 7/125.

¹³³⁷ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 201,202; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.630.

oluşmasında, değişmesinde ve gelecek amaçların saptanmasında temel dayanaklar sağlar. Bu temel dayanaklar belli durumlarda bir faktör olarak rol oynadıklarında, bireyin ego katılımı söz konusudur. Bireyin ego katılımı olduğunda karakteristik bir tutarlılık olduğundan, bu anlamda bir kişinin tutarlılığının ya da tutarsızlığının, büyük ölçüde referans gruplarına bağlı olduğu söylenebilir.¹³³⁸ Aksi durumda büyük bir tezat oluşturacağı düşüncesiyle, kendilerinin güçlü ve çetin savaşçılar olduklarına¹³³⁹ atıfla Sebe Melikesi'nin danışmanları, Hz. Süleyman'ın mektubu hakkında görüşlerine başvuran Melike'nin yanında olup ona destek vereceklerini belirtmişlerdi. Sonradan müslüman da olan¹³⁴⁰ Sebe Melikesi danışmanlardan beklediği desteği alınca, istikbale matuf amaçlarının sürdürülebilirliğine temel dayanak oluşturacak referans grubu destekli oluşan ego tutumuyla istilacıların genel tavrı ile ilgili fikrini “yakıp, yıkıp ve esir almaya¹³⁴¹ ilişkin olarak şöyle ifade etmiştir: “ *Gerçek şu ki, krallar bir ülkeye girdiklerinde orayı tarumar ederler; oranın soylu ve onurlu insanlarını aşağılarlar. İstilacıların davranış tarzı (her zaman) böyledir.*”¹³⁴²

Bir bireyin referans grubu, tutum oluşumu ve tutum değişikliğinde spesifik dayanakları sağlayan gruptur. Birey için diğer grupların, yakınlık veya uzaklık olarak görelî konumları, bu referans grubu dayanaklarının konumunu tanımlar. Bireyin sosyal grubunun mesafe ölçeğine göre, başka bir grubun konumu düşükse, bu kişide o gruba karşı olumsuz tutum gözlenir. Bir propaganda metninde temsil edilen görüş, referans grubunda, o konu hakkında yaygın olan görüşten çok uzaksa, birey propagandaya negatif tepki verir. Propagandanın konumu bireyin referans grubunun görüşüne yakınsa, birey propagandayı özümseyebilir.¹³⁴³ Bu ihtimal dâhilinde olsa gerek ki kavminin Allah'ın mesajına yönelik negatif tutum ve tavırları sebebiyle, kafirlerin sağ kalmaları halinde insanların bilinçlerine yön verip yanlış yönlere

¹³³⁸ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 182,183; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 202; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s. 628.

¹³³⁹ en-Neml 27/33.

¹³⁴⁰ en-Neml 27/42.

¹³⁴¹ et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'an*, XIX/154.

¹³⁴² en-Neml 27/34.

¹³⁴³ Silah, *Sosyal Psikoloji*, s. 183; Kağıtçıbaşı, *Günümüzde İnsan ve İnsanlar*, s. 193.

Dönmezer, *Toplumbilim*, s. 375; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.630.

kanalize etmek suretiyle Allah'ın dininden alıkoyacakları¹³⁴⁴ endişesiyle Hz. Nuh “ *Rabbim! dedi, yeryüzünde kâfirlerden hiç kimseyi bırakma! Çünkü sen onları bırakırsan kullarını saptırırlar; yalnız ahlâksız, nankör (insanlar) doğururlar (yetiştirirler)*”¹³⁴⁵ şeklinde Allah’a dua etmişti. Peygamberlerin gönderildiği toplumlarda, hâkim görüş peygamberlerin dile getirdiği değerler sistemi ile taban tabana zıt olduğu için peygamberlerin tebliğ ettikleri değerlerden çok uzak bir sosyolojik zeminin varlığından söz edebiliriz. Hz. Nuh, kavminin referans gruplarının dayanaklarında negatif bir pozisyona konumlandırıldığından, propoganda metninde de bu konuma göre tanımlanmıştı. Zira Hz. Nuh onların alışkın olmadığı farklı bir referans çerçevesinden onlara hitap etmekteydi. Yaygın görüşün tam aksine “*Allah'a karşı sorumluluk bilinci duymaz mısınız?*”¹³⁴⁶ gibi Allah’ın mesajını ve kendisini yalanlamadan uzak durup bu işe bir son vermelerinin¹³⁴⁷ kendi yararlarına olacağına ilişkin gayet naif bir isteğe; dile getirdiklerine bir son verip, kendisine çağırdığı şeyi artık dillendirmemesini ve ilahlarını ayıplamaması gerektiği gibi negatif bir tepkiyle¹³⁴⁸ “*Eğer (bu iddialarına) son vermezsen, mutlaka taşlanacaksın!*”¹³⁴⁹ şeklinde cevap vermeleri kendi referans çevresinin verilerine mekanik bir tepki biçimi oluşturulmasından dolayıdır, diye düşünmekteyiz.

Bireyin gerçekte üyesi olduğu grup aynı zamanda özdeşleştiği, değerlerini ve normlarını kendi tutumları olarak içselleştirdiği grupsa, bu durumda bireyin üyelik ve referans grupları aynı olur. İstikrarlı ve hızlı sosyal değişim geçirmeyen, değişik önermeler sunmayan kültürlerde bireyin üyelik grupları aynı zamanda referans gruplarıdır.¹³⁵⁰ Ancak aynı zamanda kendilerini o sınıfa ve gruba ait görmeyen tutum ve davranışlarını o sınıfın değer ve normlarına uygun olmayan bir tarzda düzenleyen referans grupları, o sınıfla ve gruba örtüşmeyen bireyler ve gruplar da olabilir. Bireyler, grup üyeleri ile psikolojik veya somut olarak etkileşime girdikleri zaman, hiyerarşik sınıflar arasında, sınırların çizilmiş olması, bu temelde hamle yapan bireylerin sınıf sınırlarından nüfuz edebilmeleri, sınıflar arasındaki sınırlar çoğu

¹³⁴⁴ et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'an*, XXIX/101.

¹³⁴⁵ en-Nuh 71/26,27.

¹³⁴⁶ eş-Şuara 26/106.

¹³⁴⁷ et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'an*, XIX/90.

¹³⁴⁸ et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'an*, XXIX/91.

¹³⁴⁹ eş-Şuara 26/116.

¹³⁵⁰ Hogg, *Sosyal Psikoloji*,s.329; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*,s.630.

zaman bireylerin toplumdaki sosyoekonomik durumlarına göre çizildiğinden mümkün olmamaktadır. Çünkü toplumda kişilerin kendilerini ve başkalarını yerleştirdikleri yerler ve konumlar, çoğu zaman gerçekte ait oldukları veya olmaları gerektiği nesnel sınıfa her zaman denk düşmemektedir.¹³⁵¹ Bu anlamda peygamberlerin gönderildiği kavimlerin inanmayanlarının, peygamberleri ve ona inanan müslümanları yerleştirdikleri negatif konumlara baktığımızda şunları görmekteyiz: Hz. Nuh'a inananlar, kavminin özellikle seçkinci sınıfı nezdinde “*Toplumun en aşağı tabakasından olan insanlar*”¹³⁵²; yeryüzünde haksız yere büyüklük taslayan, kendilerinden daha kuvvetli hiç kimsenin var olduğuna inanmayan¹³⁵³ ve zorbalıkta sınır tanımayan¹³⁵⁴ bir konum ve profile sahip olan Hz. Hud' un kavmi olan Âd kavminin, Hz. Hud'u yerleştirdikleri konum ise “Tanrılarında birinin fena halde çarptığı kişi”¹³⁵⁵; insanların mallarına el koymak suretiyle iktisadi ahlakın yok edildiği bir ticaret yapısının hâkim olduğu ortamın sürdürücülerinin¹³⁵⁶ Hz. Şuayb'a “ inanan herkesi tehditle Allah'ın yolundan dönmeye zorlayan ve onu eğri göstermeye çalışarak doğruya götüren her yolun kıyısında pusuya yatan”¹³⁵⁷ kişiler olduklarını beyan ederken, kavmi, yaptıklarını meşru gösterme psikolojisiyle, ‘getirdiği mesajı ve kendisine çağırdığı şeyi kabul etmemek için’¹³⁵⁸ Hz. Şuayb'ı yalancı¹³⁵⁹ olarak damgalayıp, “onun ve ona inananların kentten çıkarılması gerekenler”¹³⁶⁰ olarak yerleştirildikleri konum, ait olduğu nesnel sınıflara hiçbir zaman denk düşen bir konum değildi. Çünkü referans grupları, insanın ilişkilerine, tutumlarının oluşmasına ve değişikliğine ilişkin sorunları ele almada etkili kavramsal bir araç olarak kullanılmaktadır. Davranışta gözlenen tutarlılık veya tutarsızlıkların, davranışsal uyumda görülen çelişkilerin,

¹³⁵¹ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.631; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 207,208.

¹³⁵² eş-Şuara 26/111.

¹³⁵³ el-Fussilet 41/15.

¹³⁵⁴ eş-Şuara 26/130.

¹³⁵⁵ el-Hud 11/54.

¹³⁵⁶ Reşit Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, VIII/525; el-A'raf 7/85.

¹³⁵⁷ el-A'raf 7/86.

¹³⁵⁸ et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'an*, XIX/109

¹³⁵⁹ eş-Şuara 26/186.

¹³⁶⁰ el-A'raf 7/88.

gerçeklikle bağdaşmayan amaçların pek çoğu, referans grubu kavramının altında yatan ilkeler bakımından analiz edildiğinde bir anlam kazanmaktadır.¹³⁶¹

Referans grubu bağlamında değinilmesi gereken bir diğer konuda marjinallik konusudur. Referans gruplarında dayanaklar sağlam olmadığı takdirde, kişisel çatışma, belirsizlik ya da güvensizlik yaşanmaktadır. Bu durum genelde ‘marjinallik’ adı altında işlenmiştir.¹³⁶² Marjinallik vakaları genelde referans grubu bağlarının sağlam olmamasından kaynaklanmakta ve bu durumda birey ilgili grupta tutarlı bir biçimde ilişki kuramamaktadır. En yaygın marjinallik örneği, bireyin azınlıktaki bir grupta olup, çoğunluğu oluşturanların kendi gruplarının standartlarını korumak için reddetme eğilimlerinden ötürü, referans grupları açısından kendilerini önemli ölçüde güvensiz hisseden bireyler olmalarıdır.¹³⁶³ “Firavun ve adamları buldukları toplumda diktatörlük yaparak haddi aşanlardan olduğu için, İsrailoğulları, kalplerine korku ve endişe salmak suretiyle Firavun’un kendilerine işkence etmelerinden korkuya düştükleri için¹³⁶⁴, bir gurup gençten başka hiç kimsenin Hz. Musa’ya iman etmemesi”¹³⁶⁵ ve yine “Firavun ailesinden olup imanını gizleyen adamın, Hz. Musa’yı öldürmeye yeltenenlere:¹³⁶⁶ “hakikatleri idraklerine sunan ve sırf Rabbim Allah’tır diyen ve kendisinin Allah’ın peygamberi olduğunu delillerle kanıtlayan birisini”¹³⁶⁷ savunma konumundaki duygusu, marjinal kalmanın acı verici tecrübelerindendir diye düşünüyoruz. Yine Yüce Allah’ın Müslümanlara örnek olarak gösterdiği Firavun’un karısının “ *Rabbim beni Firavun’dan ve onun kötü işinden koru ve beni zalimler topluluğundan kurtar!*”¹³⁶⁸ demesi de, Firavun’un yapıp etmelerinden, özellikle azabından kurtulmak için¹³⁶⁹ çoğunluğu oluşturan Firavun grubunun standartlarını içten içe red ile kendini önemli ölçüde güvensiz hissetmesinden ötürüdür diye, düşünüyoruz.

¹³⁶¹ Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 201; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.633; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 333.

¹³⁶² Şerif, *The Concept of Reference Groups*; Şerif, Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.635.

¹³⁶³ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 340; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.635.

¹³⁶⁴ el-Merağî, *Tefsîru'l-Merağî*, XI/144,145.

¹³⁶⁵ el-Yunus 10/83.

¹³⁶⁶ el-Mü'min 40/28.

¹³⁶⁷ el-Merağî, *Tefsîru'l-Merağî*, XXIV/63.

¹³⁶⁸ et-Tahrim 66/11.

¹³⁶⁹ el-Kasîmi, *Tefsîru'l-Kasîmi*, XVI/5869.

3.6.5. Kritik Durumlarda İnsan Davranışları

İnsan ilişkilerinin düzenini ve bu ilişkilerin istikrarını sağlayan normlar, mutlak anlamda statik değildir, oldukları gibi kalmazlar. Bireylerin engellenmeleri, yoksunlukları ve emelleri, grup ya da toplum içinde geliştirilen ilişkilerin etkileşimle artması, grupların normlarında, yapısal düzenlemelerinde ve uygulamalarında değişikliklere yol açmaktadır. Günlük rutini aşan olağandışı etkileşimlerde ise kolektif davranışlar ortaya çıkabilmektedir.¹³⁷⁰ Grupların norm ve davranışlarda âni ve kalıcı değişiklikler meydana getiren etkileşim, uzun süren yoksunluk, güvensizlik ya da engellemelerin yol açtığı kritik durumlardır. Tüm kolektif etkileşimlerde olduğu gibi kriz durumundaki etkileşimde de bir odak noktası vardır. Etkileşimin odağı hesaba katıldığında, tek bir seferde sergilenen davranış, kendi başına makul, mantıksız ya da farklı bir değerde olmaktan çıkar. Davranışlara, etkileşime yönelik bir özellik kazandıran odak nokta göz önünde bulundurulduğu takdirde bir anlam kazanmaktadır.¹³⁷¹ Özünde kolektif etkileşim arzusunu da barındıran bir istekle, uzun süre devam eden yoksunluk, engellenme ve güvensizliğin oluşturduğu davranışla “*Biz, sen gelmeden önce de çok eziyet çektik, geldikten sonra da!*”¹³⁷² diyen İsrailoğullarının böyle serzenişlerinin odak noktasının, Hz. Musa’nın gelmeden önce çekilen eziyetin, erkek çocukları öldürülen, ağır işlerde çalıştırılıp hep yanlı davranılmak suretiyle ayrımcılığa tabi tutulan ve nihayet Firavun’un itaat edenler olduğu dikkate alındığında¹³⁷³ çekilenin “eziyet” olduğu açıktır. Ancak “çekilen eziyet” gibi meşru bir odak noktanın varolması, toplumda yapısal bir takım düzenleme ve değişiklik talebini meşru kılsa da, böylesi bir serzenişin ima ettiği karşı koyma güdü ve isteğinin, henüz erken olmasından ötürü “eziyet gördük” şeklindeki serzeniş, istikbalde Allah’ın, kendilerini, zulüm ve baskı yapanların yerine varis kılacağı vaadiyle sabra tahvil etmesi¹³⁷⁴ de, göz önünde bulundurulması gereken bir diğer odak noktayı işaret etmektedir diye, düşünüyoruz. Buradan da anlaşılacağı gibi etkileşimin odak noktası saptanırken, toplu yoksunluk, engellenme, güvensizlik gibi

¹³⁷⁰ Curtis, *Social Psychology*, s.359; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*,s.715; Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 459.

¹³⁷¹ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 461,462; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*,s.716.

¹³⁷² el-A’raf 7/129.

¹³⁷³ Reşit Rıza, *Tefsîru’l-Menâr*, IX/80; el-Meraği, *Tefsîru’l-Meraği*, IX/38.

¹³⁷⁴ et-Tabatabai, *el- Mizân fî Tefsîri’l- Kur’an*, VIII/224; el-A’raf 7/128.

güdüsel etkiler tabîî ki çok önemli hale gelmektedir. Yaygın fikirleri ve inançları, insanların ne denli benimsedikleri, durumun ne ölçüde belirli ya da belirsiz olduğu ve dolayısıyla o durumdaki olası seçeneklerin sayısı da önemli faktörlerdir. Sosyal huzursuzluğun kapsamı ne kadar geniş ve iletişim alanlarının şifresi de ne kadar uzunsa, zihinsel, güdüsel ve sosyokültürel etkilerde birbirine o kadar sıkı bağlı olur.¹³⁷⁵ Uzun süren yoksunluk ya da güvensizlik koşullarının yol açtığı kritik durumlar, çeşitli derecelerde yerleşmiş olan tutumlar ve sosyal davranış tarzları üzerinde bozucu etki yapmaktadır. Krizin etkisi altında, insanların genelde nesnel ve kalıcı çözümler getirsin ya da getirmesin yeni formülasyonlar aramaya yatkın olması da bu olguya bağlanmaktadır.¹³⁷⁶

İnsanların kritik durumlardaki hareket tarzı, sosyal ortamda yaygın normların gerektirdiği tepki tarzından çok farklıdır. Yoksunlukları içeren kritik koşullar uzun sürdüğü ve insanları topluca etkilediği takdirde, sonuç, bir kaos ya da ortaya çıkan aşırı davranış tarzlarında yeni biçimlerin ortaya çıkışı biçiminde standartlaşır.¹³⁷⁷ Hz. Şuayb'ın, peygamber olarak gönderildiği Medyen halkı bütün işlerinde adalet ölçüsünü kaçırmış,¹³⁷⁸ bu durumun beslediği davranışlarla da “tehdit ve pusu kurarak Allah'ın yolundan O'na iman edenleri çevirmek¹³⁷⁹ dâhil insanların mallarına el koymaya kadar uzanan bir yelpazede her türlü ifsad ve bozgunculuğu uzun süre yapmaları¹³⁸⁰ kritik toplumsal koşulları doğurmuş ve insanların topluca etkilendiği kaotik bir zemin yaratmıştır.¹³⁸¹ Buna mukabil bu kaotik ortamın oluşum şartlarına atıfta bulunmak suretiyle varolan toplumsal ilişki biçiminin değişmesinin elzem olduğuna dair ilahî ve toplumsal bir talebi¹³⁸² dile getiren Hz. Şuayb, kendisine kulak verip söylediklerine iman edenlerle birlikte eskiden olduğu gibi kendi milletlerinin adetlerine dönmemeleri halinde¹³⁸³ “kentten sürülmeyle tehdit”¹³⁸⁴ edilmeleri dâhil, yeni değerlerin ve davranış standartlarının zemin bulacağı sosyolojik ortam, buna

¹³⁷⁵ Krech, *Sosyal Psikoloji Teori ve Problemler*, s.176,177; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*,s.716.

¹³⁷⁶ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.719.

¹³⁷⁷ Krech, *Sosyal Psikoloji Teori ve Problemler*,s. 178,179; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*,s.720

¹³⁷⁸ el-A'raf 7/85.

¹³⁷⁹ el-A'raf 7/84.

¹³⁸⁰ el-A'raf 7/85.

¹³⁸¹ el-Merağî, *Tefsîru'l-Merağî*, VIII/210.

¹³⁸² el-A'raf 7/85-88.

¹³⁸³ el-Kurtubî, *el-Cami' li Ahkâmi'l- Kur'ân*, IV/2686.

¹³⁸⁴ el-A'raf 7/88.

mani olanların hiçbirinin dışarıda kalamayacağı¹³⁸⁵ “bulutlu bir günün azabını”¹³⁸⁶ tatmaları pahasına kendisini varededecekti. Zira yoksunluk, sosyal ve kültürel değişikliklere yol açan önemli bir faktördür. Kültürel uyumun kusurlu olması, bireysel rahatsızlıklara ve tatminsizliklere yol açtığından; onlar da kültürel değişiklik için bir güdü oluşturmaktadır. Oluşan bu güdüyle beraber aşırı engelleme ve yoksunluğun olduğu dönemlerde, bireylerin davranışları dahi istenmeyen yönde gelişebilmektedir. Uzun süren güvensizlik ya da sürekli tehlike halinin, aşırı kolektif davranış biçimlerine yol açabilmesi bundandır.¹³⁸⁷

Bir kriz durumunda etkileşimin sonucu, genelde yeni değerlerin standartlaşarak zamanla yeni sistemi düzenlemesidir. Bir toplumda sosyal hareketlerin ortaya çıkışı, var olan sosyal düzenden duyulan memnuniyetsizliğin bir belirtisidir. Dolayısıyla sosyal hareketler, sosyal düzende değişiklik meydana getirmeyi amaçlamaktadır.¹³⁸⁸ Peygamberler gönderildikleri toplumların inanç esaslarının yanlışlığını dile getirip, bu inanç esaslarına bağlı olarak gelişen davranışlardan vazgeçmelerini istemelerinin temel gerekçelerine atıf yaparken, onların sosyal düzende tesis ettikleri veya etmeye çabaladıkları yapının temel parametrelerine de vurgu yapmış onların yanlışlığını dile getirmişlerdir. Referansını bu temel parametlerden alan tutum, davranış ve ilişki biçimlerinin sosyal dokuyu tahrip ettiğini, insanların temel hak ve özgürlüklerini ve toplumsal ilişkilerini yok saydığını, bundan ötürü de böyle bir telakkiye mebni olan hâkim anlayışı, değiştirme yönünde aslî görevleri olan tebliğ¹³⁸⁹ ile çaba harcadıklarını ifade edebiliriz.

Dolayısıyla peygamberler, herkesçe arzu edilecek bir toplumsal yapının kurulması tezini, Yüce Allah’ın temel ikazlarına kulak verip onun işaret ettiği yönde hareket edildiğinde ancak sosyal yapının ve düzenin mevcut arızalardan kurtulabileceği inancına dayandırmaktaydılar. Bununla birlikte temel hak ve özgürlüklerinin teminat altına alınması için de mevcut toplumsal inanç sisteminin değişmesi gerekti. Böyle bir değişimin olabilmesi için de öncelikle buna dair zihin

¹³⁸⁵ et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'an*, XIX/109.

¹³⁸⁶ eş-Şuara 26/189.

¹³⁸⁷ Krech, *Sosyal Psikoloji Teori ve Problemler*, s. 179; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.717.

¹³⁸⁸ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.721; Ergil, *Toplum ve İnsan*, s.87.

¹³⁸⁹ el-Maide 5/99; Diğer ayetler için bkz: 16/35; 24/54; 29/18.

inşasının asıl amaç olduğunu vurgulamak gerekir. Bunun inanç özgürlüğü ile de çelişir bir tarafı yoktur.

Bir fikrin, toplu bir hareketin veya inanç sisteminin bir parçası haline gelebilmesi, o fikrin gerçek değerinden çok, o hareketin veya inanç sisteminin bireyin değerlerine, hislerine ve arzularına hitap etmesine bağlıdır.¹³⁹⁰ Kendi düzenlerinin devamından yana olan ve çoğu zaman da belli bir egemen sınıfta oluşturan inkârcı grup tarafından, peygamberlerin sundukları değerlerin, gerçek kıymetlerinden ziyade grup çıkarlarına ve referans çerçevelerine hitap etmediğinden dolayı reddedildiği açıktır. Buna mukabil kaotik koşulların stresi altında yaşayarak muallâk bir varoluşu sürdüren müslümanlar korunmaya ve güvenceye ihtiyaç duyuyorlardı. Yerleşik katı normların varlığı ve sosyal ahlak kurallarının çökmesi, psikolojik işleyişi bozulmamış kişi için elbette acı verici bir durumdur. Böyle bir durumda kişi ve gruplar güçlü bir liderin vaad ettiği geniş yelpazeli korumaya ve güvenceye ihtiyaç duyabilirler ve acılarını hafifletme amacını güden bir etkileşimde bulunabilmek için bir grup yapısı oluşturma veya oluşmuş bir yapıya dahil olma ihtiyacı hissedebilirler. Mazlum, perişan ve dışlanmış kişiler arasındaki karşılıklı sorumluluk ve yükümlülük emellerini gerçekleştirme, güvenlik ve belli değerler içeren grup oluşumları da bu olguyu desteklemektedir.¹³⁹¹

3.7. Sosyal Değişim ve Kur'ân Kıssaları

Sosyal hareketler çok fazla kişinin yaşadığı huzursuzluktan, tehlikeden, yoksunluktan ya da çok arzulanan bir emelden kaynaklanan oluşum süreçleridir.¹³⁹² Sosyal harekete aynı huzursuzluğu, tehlikeyi, yoğunluğu ya da emeli paylaşan çok sayıda kişinin katılımı ortak güdüler nedeniyledir. Sosyal bir harekete daima bir misyon duygusu ile sahip çıkılır. Bu misyon duygusunun altında yayılmaya çalışılan bir mesaj, bir formül, bir zemin vardır. Öyleyse sosyal hareket, insan ilişkilerinde etkileşimin oluşum evresidir ve devamlılık arzeden bir süreci ifade eder. Sosyal

¹³⁹⁰ Heberle, *Social Movements: An Introduction to Political Sociology*: Appleton – Century- Crofts, 1951.s.14; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.721.

¹³⁹¹ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 340; Güney, *Sosyal Psikoloji*, s. 184; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.721.

¹³⁹² Ergil, *Toplum ve İnsan*, s. 87; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.722.

hareketler, belli sayıda kişinin ya da belli grupların dini, sosyal, siyasi ve ekonomik bir zemine ya da herkesi kapsayan bir ideolojiye, örgütsel bir biçim verme ve bunları yayma girişimidir. Öyleyse sosyal hareket, bir formülü, bir mesajı ya da bir eylem zeminini gerçekleştirme çabalarının oluşum evresi için kullanılan bir terimdir. Bu girişimler başarılı olduğu takdirde bir organizasyon oluşur ve hareket bu organizasyona göre adlandırılır.¹³⁹³ Kıssalar bağlamında bir terminoloji ve literatürle ifade edecek olursak, peygamberlerin gerçekleştirmeye çalıştıkları bu organizasyonun adına tevhid merkezli “bir toplumun yeniden inşası” denilebilir. Hemen belirtelim ki inşası hedeflenen toplumsal yapının kodları, dini gereksinimler ile ahlaki özlemleri doyurucu bir ideale yaslanmaktadır. Dolayısıyla peygamberlerin tevhid merkezli bu toplumsal inşa hareketinin salt bir “sosyal hareket” değil, içinde sosyal değişim ve dönüşümü de barındıran bir tevhid mücadelesi olduğunu belirtmek gerekir.

Her sosyal harekette ön planda olan küçük bir grup vardır. Bu grup sosyal hareketlerin vazgeçilmez parçasıdır. Meseleleri canlı ve ön planda tutarlar, duygu ve eylemin açığa çıkmasında katalizör görevi görürler. Her sosyal hareketin ve değişimin temelinde toplumun bir kesiminin ya da büyük çoğunluğunun paylaştığı bir huzursuzluk ve hoşnutsuzluk vardır. Paylaşılan bu huzursuzluğun ya da hoşnutsuzluğun altında yatan şey, insanların yoksunluğunu hissettiği ihtiyaçların karşılanmaması olabilir. Bu durum örneğin Firavun ve ileri gelenleri gibi zalim egemen bir sınıfın uyguladığı sömürü, baskı ya da zorbalık olabilir; Lut kavminin yaptığı gibi baskıcı durumların ve uygulamaların neden olduğu aşağılanma ve onur kırıcı¹³⁹⁴ bir durum olabilir; Medyen toplumunda olduğu gibi insanların sosyal yaşamlarında yaygın güvensizlik ya da geleceğin istikrarsızlığı olabilir;¹³⁹⁵ ya da huzursuzluğun ve hoşnutsuzluğun güdüsel temeli, yukarıda sözü edilen bu yoksunlukların, engellenmelerin, hoşnutsulukların ve güvensizliklerin bir kısmı ya da tümü olabilir.¹³⁹⁶

¹³⁹³ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.722; Ergil, *Toplum ve İnsan*, s.88,89.

¹³⁹⁴ en-Neml 27/54,55.

¹³⁹⁵ el-A'raf 7/85-88; Diğer ayetler için bkz: 26/185-187.

¹³⁹⁶ Krech, *Sosyal Psikoloji Teori ve Problemler*, s.90,91,180; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.724.

Sosyal hareketlere yön verenler mevcut durumun analizini yaparak, toplumda varolan sorunlara yönelik uygulamaya koymayı amaçladıkları değerleri ve çözümleri ortaya koyarken aynı zamanda kendi açıklamalarını içeren bir yöntem ve amaçlar bütünü sunarlar. Zor ve katlanılmaz durumları kısa bir şekilde ifade ederler.¹³⁹⁷ Vahiy destekli bir analiz ve amaçlanan çözümleri içeren ortak bir formülasyon olan “Allah'a karşı sorumluluk bilinci duymaz mısınız? Ben size gönderilmiş güvenilir bir elçiyim. Allah'tan korkun ve çağırma uyun”¹³⁹⁸ ifadesinin, esasen Hz. Nuh,¹³⁹⁹ Hz. Hud,¹⁴⁰⁰ Hz. Salih,¹⁴⁰¹ Hz. İbrahim,¹⁴⁰² Hz. Şuayb¹⁴⁰³ ve Kur’ân’da ismi geçtiği halde tevhid mücadelesine yer verilmeyen peygamberlerin ve belki de Kur’ân’ da isimlerine ve tevhid mücadelelerine yer verilmeyen ancak mutlaka her topluma gönderildiği ifade edilen¹⁴⁰⁴ daha pek çok peygamber tarafından uygulanan tüm yöntem ve amaçların nirengi noktasını ifade eden kısa ve net bir çözümü olduğunu ifade edebiliriz.

Yukarıda sözü edilen ana noktalardan hareketle, peygamberlerin tevhid mücadelelerine ilişkin olarak sosyal hareketin şöyle bir tanımı yapılabilir: Sosyal hareket, belli bir sayıda kişinin ortaklaşa paylaştığı huzursuzluktan, hoşnutsuzluktan ya da emellerden kaynaklanan sorunları bertaraf etmek için bir değerler ve insani ilişkiler düzeni oluşturmak ve devamlılığını sağlamak üzere gösterilen çabalardan oluşur.¹⁴⁰⁵ Peygamberlerin tevhid mücadelesini sosyal hareket diye tanımlamak hayli tekellüflü bir ifade olur. Ancak onların mücadelelerinin tabii olarak tevhid merkezli bir sosyal hareketi barındırdığını söyleyebiliriz. Bu anlamda sosyal hareketin peygamberlerin tevhid mücadelelerinin önemli bir yönünü oluşturduğunu ifade edebiliriz. Zira büyük sosyal hareketler birden bire ortaya çıkmaz, kökleşmiş geleneklere karşı kendi yolunu açmaya çalışır. Gelenekler ise ona karşı mücadele eder. Ancak yeni eğilimlerin ezici etkisi altında gelenekler yok olup gitmez. Çünkü

¹³⁹⁷ Maucops, *Sosyal Hareketlerin Psikolojisi*, s.15,16; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.725.

¹³⁹⁸ eş-Şuara 26/106-108.

¹³⁹⁹ eş-Şuara 26/106-108.

¹⁴⁰⁰ eş-Şuara 26/124-126.

¹⁴⁰¹ eş-Şuara 26/143-145.

¹⁴⁰² el-Ankebut 29/16,17.

¹⁴⁰³ el-Ankebut 29/36.

¹⁴⁰⁴ el-İsra 17/15; Diğer ayetler için bkz: 4/164;40/78.

¹⁴⁰⁵ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*,s.726.

gelenekler, değerler ve normlar insanların bir parçasıdır; insanların ne olduklarını ve ne olmaları gerektiğini tanımlar. İnsanlar, kendilerini bulup, tutunabilecekleri “*yeni inançlar*” olmadığı sürece kendi inançlarının sorgulanmasına ve reddedilmesine tahammül edemezler. Bu nedenle önemli her sosyal hareket, varoluş gerekçeleriyle doğar. Bu gerekçeler onun temel öğretisini oluşturan düşünceleri, hareketin amaçlarını ve stratejilerini dile getiren ifadeler bütünüdür.¹⁴⁰⁶

¹⁴⁰⁶ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*,s.732.

SONUÇ

Hiç kuşku yok ki hal ve geleceğe ilişkin düşünce dünyası ve yaşamla ilgili konularda yararlı karar verebilmek ve hayatın işlevselliği ile ilgili olarak doğru analiz yapabilmek için geçmişi doğru yönleriyle bilmenin yararı vardır. Zamanımızdan binlerce yıl önce gerçekleşen toplumsal olayları ve insan ilişkilerini kıssalar yoluyla bizlere kısa, öz ve kimi yerde detaydan uzak kimi yerde detaylarıyla en doğru şekilde bilgilendiren “doğal ve tarihsel gerçekliği hem yaratan hem de yöneten bir iradenin ürünü olan Kur’ân¹⁴⁰⁷’dir. Ne var ki zaman içerisinde insanların merakı ve bu meraklarının uyardığı bazı kabiliyetler, kıssalarla ilgili mevcut bilgilere nesiller boyu yeni ilaveler eklemiş ve böylece bazen örneğin bir peygamber hakkında ciltler dolusu rivayet birikmiştir. Bunların pek çoğu ise tarihi gerçek olmaktan ziyade roman ya da destan olarak değerlendirilmiştir.¹⁴⁰⁸

Kur’ân kıssalarında ortaya konan ideal değerleri, normlara uyan tutum ve davranışları, sosyal tutumları, algısal tepkileri, iletişimi, kolektif davranış biçimlerini, güdüleri, doğrudan sözel ifadeleri, Kur’ân’ın muhataplarıyla dil vasıtasıyla kurduğu yakınlığı, kitlelerin hareketlerini ve toplumsal dinamikleri, toplumsal hareketi etkileyen temel faktörler, toplum liderlerinin ideolojilerinin dar kalıplarına sığınarak kritik sorulara verdikleri kestirme cevaplar açısından, değerlendirme ve analiz yapmaya gayret ettiğimiz bu çalışmada, bireyin doğal yetişme ortamı olan toplumsal yaşamı, insan ve onun yetişme ortamını konu alan Sosyal Psikoloji’nin verileri ile tek bir örnek üzerinden bir genelleme yapma yanlısına düşmeden, insanın her yönüyle özgür davranamayacağı bir alan olan sosyal ortamda cereyan eden olayları, kavram, konu ve terminoloji birliğine de dikkat ederek incelemeye çalıştık. Değil mi ki, Sosyal Psikoloji insanların yaşantı ve davranışlarının sosyal uyaran ortamları ile ilişkili bilimsel incelemesi olarak tanımlanmıştır,¹⁴⁰⁹ bizim amacımız da böylesi bir tanımın ortaya koyduğu ilmin bize sağladığı imkânlarla Kur’ân kıssalarını ve bunlara ilişkin yapılan değerlendirmeleri bilimsel temelli yeniden okuma ve değerlendirmeye çalışmak olmuştur. Nihayetinde

¹⁴⁰⁷ Yaman, Ahmet, *Ben ve “Öteki”*, *Kur’ân’ın “Öteki” ile İlişkilerde Öngördüğü Dengeli Barış Teorisi*, (İslami İlimler Dergisi, Yıl 3, Sayı1, Bahar 2008), s. 104.

¹⁴⁰⁸ Aydemir, Abdullah, *İslami Kaynaklara Göre Peygamberler*, T.D.V.Y., Ankara, 1992, s.3.

¹⁴⁰⁹ Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.11.

kıssalar kapsamında anlatılanlar da bir yönüyle nasıl olması gerektiğine ilişkin güçlü bir referans çerçevesi sunan tutum ve davranış ilişkisi değil midir? İslami öğretiler, temelde insanın üç boyutuna ilişkin bir program öngörmektedir. Bunlar insanın inanç boyutu, deruni boyutu ve dış dünya ile ilgili olan eylemsel boyutudur. Bu eylemsel boyutu, bireysel ve toplumsal pratiğine yani dış dünyasına rehberlik etmektedir.¹⁴¹⁰

Eylemsel boyutta insan davranışı, bir insanın fiilinin altında yatan nedenler ve niyetler ile fâilin iç dünyası ve fiili için verilebilecek gerekçeleri üzerine bina edilmektedir. Dolayısıyla bir fiilin temeli, fâlin o fiille ilgili olarak, fiili işlerken ya da işlemeden önce zihninde, bedeninde ve ortamında bulunduğu farzedilen, gözlenebilen veya gözlenemeyen olguların tümüdür. “Gözlenebilen” kavramıyla bir fiilin işlenmesi için, o fiilden önce gerçekleşen her tür davranış, “gözlenemeyen” kavramı ise o fiile götüren veya onun gerekçesi ya da nedeni olarak görülen bütün zihni faaliyet ve ruhi durumları kastedilmektedir.¹⁴¹¹ Kişinin deneyimleri diğer insanlar tarafından doğrudan gözlenemediğinden onun deneyimleri, söylediği sözleri, bir hareketi ya da bir edimi de bazı davranışlarından çıkarsanmaktadır.¹⁴¹²

İnsanın deneyim, tutum ve davranışını anlamada Kur’ân kıssalarının ciddi veriler sunduğunu ifade edebiliriz. Çünkü deneyim, tutum ve davranışların sosyal belirleyicileri arasında kişi ve olaylar karşısında gösterilen tepkiler, algı ve yargılar, sosyal etkiler ve ilişkiler de söz konusudur.¹⁴¹³ Genellikle ahlak ve toplumsal yapıların kaybolmaya yüz tuttuğu kriz zamanlarında, toplumları yeniden inşa etmeyi teklif eden peygamberler, yetkin bir hakikat arayışına yönelerek bağlılar kitlesiyle hedeflerine ulaşmayı amaçlamışlardır. Zira peygamberler “doğruluk inancından hiç bir taviz vermeden mutlak hakikat iddiasıyla ortaya çıkmışlardır. Toplumsal hareketler ise özellikle hakikat iddiasında muğlâk olmayı kaldıramaz. Bu anlamda peygamberler müntesipleri olacakları, mutlak bir hakikat etrafında kenetlenmeye davet etmişlerdir.”¹⁴¹⁴

¹⁴¹⁰ Bedir, Murteza, *Sünnet, Hz. Peygamber’in Evrensel Mesajı*, İsam Yay., İstanbul, 2006, s. 37.

¹⁴¹¹ Açıkgenç, Alparslan, *İslam Medeniyetinde Bilgi ve Bilim*, İsam Yay., İstanbul, 2007, s. 155.

¹⁴¹² Güney, *Sosyal Psikoloji*, s.134-135; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.5.

¹⁴¹³ Hogg, *Sosyal Psikoloji*, s. 270,271; Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, s.143.

¹⁴¹⁴ Aktay, *Metin Tarih ve Şiddetin Kaynakları*, s.30.

Peygamberler, özellikle kitle üzerinde varolan güçlerinden, topluma yanlış yön verebilme, sosyal dokuyu bozma böylece toplum üyelerini yanlış yöne kanalize etme potansiyellerinden dolayı, kavimlerin liderleri ve ileri gelenleri ile tevhid eksenli mücadele vermişlerdir. Verilen bu mücadelelerin genel olarak toplumsal kimlik, iktidar ve üstünlük elde etme duygusu, kıskançlık ve hırs, cimrilik ve haset, ön yargı, kolektif aidiyet, ego, tutum ve davranışların referans çerçevesi içerikli bir alan etrafında geliştiğini ifade edebiliriz.

Mücadele verilen bu alanlara kısaca göz atacak olursak şu hususları dile getirmek mümkündür. Toplumsal kimlik kuramına göre, birey kendi kimliğini gruplarla özdeşleşerek hazırladığından, belli bir kolektife ait olmak, bireyin kendi kimliği hakkında bilgi edinmesini sağlamıştır. Bu durumda her bireyin kimliği, onun kendi aidiyet grubunda yarattığı saygınlığa ve bu grubun diğer gruplar karşısındaki konumuna bağlıdır. Aidiyet grubu ile dış grup arasında görülen kuvvetli farklılaşma, kişiyi kendi kimliğini dayatmaya yönelik bir mücadelenin ürünü olmaya götürmüştür. Aidiyet ya da referans gruplarıyla özdeşleşmek bireyde güvenlik ve gurur duygusu oluşturabilmektedir. Aidiyet grubunun başka bir grup karşısında üstünlüğünü açıklaması, bireylerin kişisel rekabetten bireysel düşmanlığa geçmelerine yol açabilmiştir.¹⁴¹⁵

İktidar ve üstünlük elde etme amacı, bu amaca ne pahasına olursa olsun son derece yoğun ve şiddetli hareketlerle ulaşmaya çalışan bireyde, belirgin hal alarak yaşamı bu anlamda büyük bir başarı kazanma ümit ve arzusuna dönüştürmektedir. Böylece bir kişi, gerçeklik duygusunu yitirip, sürekli olarak diğer insanların kendisi hakkında ne düşündükleriyle ve nasıl bir izlenim yarattığıyla meşgul olarak yaşamla bağlantısını koparabilmektedir. Eylemlerindeki bağımsızlığı, yaşam şekli ve en belirgin karakter özelliği olan kibri tarafından engellenmektedir.¹⁴¹⁶ Bazı insanların güç ve mükemmelliklerini korumak için diğerlerinin yetersiz olmasına gereksinim duyması da bundandır.¹⁴¹⁷

¹⁴¹⁵ Schnapper, *Sosyoloji Düşüncesinin Özünde Öteki İle İlişki*, s. 151.

¹⁴¹⁶ Adler, *İnsan Doğasını Anlamak*, s. 201.

¹⁴¹⁷ Horner, Althea, *Güç Sahibi Olma İsteği ve Güce Sahip Olmaktan Korkma*, Çev., Semra Kunt, HYB Yayıncılık, Ankara, 1997, s. 22.

Esasen kıssalarda gücü elinde bulunduran, amacına ne pahasına olursa olsun ulaşmaya çalışan veya varolan pozisyonu kaybetmek istemeyenlerin bu tarz özelliklerine de dikkat çekildiğini ifade edebiliriz. Örneğin Firavun ve toplumundaki burjuvazi sınıfının üyeleri, toplumda varolan içselleştirilmiş sosyal mesafe ölçeğine göre müslümanları, standartlaşmış bu mesafe ölçeği hiyerarşisinde en alt konuma yerleştirmişlerdi. Görünürde varolmayan-zira toplum ezilerek buna mecbur edilmiş ve adeta kanıksanmış bir durum halini almıştı- fakat asaleten varolan rahatsızlığın ve Hz. Musa'nın da peygamber olarak gönderilmesinin başta tevhid olmak üzere asıl amillerden biri olduğu da vurgulanması gereken bir durumdur. Adeta hiyerarşik yapının değişimi imkânsız olarak algılanmış ve bu algı giderek yerini değişmez bir olguya devretmiştir. Sosyal davranışlardaki bu tür istikrar gibi gözükten tutarsızlıkların büyük bölümü ancak durumsal olarak ortaya çıkan referans çerçevesinin çelişen normları bağlamında anlaşılabilir. Aksi durumda insanların, resmi olmayan ya da bir görev olarak tanımlanmayan bir dizi yükümlülükleri mütemediyen bir itaat güdüsü ile îfa etmelerinin izahı ne olabilir? Kıssalarda oldukça paradoksal sosyal örüntü sunan böylesi sosyolojik ortam ve davranışlardan bahsedildiğini söyleyebiliriz. Olumsuz durum olarak tanımlanan diğer yapılarda bundan çok farklı değildir. Çünkü otoriter eğilimli kişiler, özgürlüğü ve çoğulculuğu tehdit olarak algıladığından, bu algılamının etkisiyle devamlı korku içinde yaşar ve kimseye güvenmezler. Böylesi korku içinde olan kişi, tehdit olarak algıladığı kişiyi şiddetle cezalandırır, denetimleri aşırı biçimde artırır ve özgürlükleri olabildiğince kısıtlar. Egemen konumlarını korumak için oluşturdukları kuşkuculuk paranoyasının etkisi altında kaldıkları için asla sağlıklı düşünemezler.¹⁴¹⁸

Kıskançlık da hırs gibi tüm yaşam boyu kendisini gösterecek bir karakter özelliğidir ve kaynağını da ayrımcılık hissinden almaktadır. Kıskançlık bir başkasını küçük görme ve kınama amacına da hizmet eder. Tüm bunlar amaç değil araçtır. Amaç karşıdaki kişinin iradesini kırmak, elini kolunu bağlamaktır.¹⁴¹⁹ Güç ve egemenlik arzusunun olduğu yerde hiç kuşkusuz haset de olacaktır. Bu duygunun çeşitli belirtileri, tatminsiz bir kibir ve kişinin çevresindekilerden daha çok şeye, ya

¹⁴¹⁸ Tarhan, Navzat, *Psikolojik Savaş*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2002, s. 200-201.

¹⁴¹⁹ Adler, *İnsan Doğasını Anlamak*, s. 234.

da her şeye sahip olma arzudur. Bu tip insanlar her şeyi elde etme arzularını dile getirmezler; çünkü toplum duygusunun varlığı onların bu düşünceleri akıllarına getirmelerine engel olur. Bunun yerine sanki hiçbir şeye sahip olmak istemiyormuş gibi davranırlar. Haset duygusu, insanlar arasında eşitlik sağlamayı amaçlayan önlemleri ve kuralları bozmaya zorlar. En sonunda, mantığımızda zaten varlığını önceden sezinliyor olduğumuz o teze ulaşırız: *Tüm insanların eşitliği kanunu* na. Bu kanun muhalefet ve anlaşmazlık yaratmadan bozulmaz. Bu, toplumun temel kanunlarından biridir. Haset öyle bir duygudur ki, yaptıklarından dolayı başkalarına acı çektiriyor olması, bireyi etkilememesi bir yana, başkasının acısından zevk almaya dek götürebilmektedir.¹⁴²⁰ İşte peygamberler böylesi duyguların insanların doğasını bozup farklı davranış biçimlerine yönlendirdiği için, başkalarının acılarından zevk alan birey profilini rehabilite edecek yöntemler sunmuşlardır kavimlerine.

Cimrilik de hasetlikle yakından ilintilidir ve birinin olduğu yerde diğerini de bulabiliriz. Cimrilik sadece daha çok parayı elinde tutmaya yönelik açgözlülük örneği değil, daha geniş anlamda başkalarını hoşnut edebilmekten aciz olma durumudur. Bu yapıdaki insanlar topluma ve çevresindeki her bireye karşı cimri bir tutum içindedirler. Cimriliğin bir yandan hırs ve kibirle, diğer yandan hasetle bağlantılı olduğu anlaşılır. Bu tür karakter özelliklerinin bir arada var olduklarını söylemek abartı sayılmaz. Bu yüzden de bu tür karakter özelliklerinden birinin görüldüğü yerde diğerlerinin de var olduğunu söylemek için insanların beynini okumaya gerek yoktur.¹⁴²¹ Bununla birlikte nefretinde bir karakter özelliği olarak var olduğunu ifade etmek gerekir. İnsanın kişiliğine dair önemli bir göstergedir. Çünkü nefret ve kötülüğün ruhundaki etkileri, bir insanın kişiliği üzerinde belirleyici olur. Nefret kendisini açıkça göstermez ve bir insanın başkalarıyla kurabileceği olası temasların önüne geçebilir. Dolayısıyla düşmanca duyguların iyi gizlendiği eylemleri organize eder.¹⁴²² Sonuç olarak bir insanın kişisel hesaplarıyla toplumun mutluluğu arasındaki eşitsizliğin derecesi, o insanın insanlığa karşı düşmanlığının ölçüsünü vermektedir.¹⁴²³

¹⁴²⁰ Adler, *İnsan Doğasını Anlamak*, s. 237-238.

¹⁴²¹ Adler, *İnsan Doğasını Anlamak*, s. 238-239.

¹⁴²² Adler, *İnsan Doğasını Anlamak*, s. 237-241.

¹⁴²³ Adler, *İnsan Doğasını Anlamak*, s. 237-244.

Öte yandan ön yargıları oluşturan mekanizmalar toplumsal yaşamın gündelik ve olağan mekanizmalarının aşırı bir biçim almasına dayandığına göre, kategorileştirme, genelleştirme, bilinmeyen ya da daha genel olarak, öteki karşısında duyulan kendiliğinden düşmanlık için de aynı süreç söz konusu değil midir?¹⁴²⁴ Ön yargılı kişilik, tanım gereği akılcı argümanlar karşısında geçirimsiz, deneyimi ve realiteyi göz önünde bulundurmamayı reddeden, akılcı açıklamaları dışlayarak boş inançlara yönelen, olayların sorumluluğunu başkalarının üzerine yıkan ve bir nevi sorunu anonimleştirmek suretiyle her şeye geniş alan bırakma eğilimindedir. Ancak bu yapının insanında, kendi gerçek alanları ve gelecekleri ile ilgili gerçeğe dayanan algılamaların var olduğunu da belirtmek gerekir. Kıssalarda da görüldüğü gibi, bu yapıdaki insanların, tutkulu bir biçimde toplumu güçlüler ve zayıflar, iyiler ve kötüler, biz ve ötekiler gibi sınıfsal kategorilere ayırma eğilimlerinde olduklarını rahatlıkla söyleyebiliriz. Esasen bu durumun otorite hiyerarşisi, katı disiplin ve baskı, kendisine benzemeyeni itme kültüründen ve anlayışından kaynaklı olduğunu ifade edebiliriz.

Birey, ön yargıları aracılığıyla toplumsal yaşamın olağan ve genel mekanizmalarını dönüşüme uğratar. İnsanoğlu kavramlar ve kategorilerden yola çıkarak, hükmetmek istediği gerçeği, düzene sokabilmektedir. Kıssalarda anlatılan gruplar arasındaki düşmanlık ve toplumsal kategorileşme sürecine baktığımızda da müslümanların sosyolojik anlamda dış grup olarak kabul edildiklerini, dışlanma ve değersizleştirilme sürecine tabi tutulduklarını söyleyebiliriz. Bu da doğal olarak çatışmayı doğurmuş ve grupların farklılaşmasını belirginleştirmiştir. Aslında Peygamberlerin gönderildikleri toplumların liderlerinin, inananları “kendileri dışında” olarak tanımlamaları olumsuz değerlerle yüklü kategoriye sokan bir niteliktir; bu nitelik, tarihsel, kültürel ve siyasal gösterimlerle dolu bütün bir tarihe bağlanmaktadır. Bu durumda grup üyelerine atfedilen nitelik, bu kategoriye bağlı bütün değerleri işin içine sokan nedensel bir açıklamaya yönlendirmektedir. Kategorinin kendisi öz halini almaktadır. O andan itibaren her birey bu özün tek bir ürünü olur; kendini de yalnızca aidiyet kategorisinin gölge olayı olarak tanımlar. Böylelikle kategorileştirme süreçleri, algıları genelleştirmeye, gruplar arasındaki

¹⁴²⁴ Schnapper, *Sosyoloji Düşüncesinin Özünde Öteki İle İlişki*, s. 150.

ayrılıkları vurgulamaya ve üstü açık ya da kapalı olumlu ya da olumsuz değer yargıları atfetmeye yol açar.¹⁴²⁵

Böylesi kişilik ve sosyal ortam özellikleri olan alanların, kavramsal karşılıkları ile yeniden okunup anlaşılmasının kıssaların muradını açığa çıkarmada, hikmet ve ibret boyutlarını anlama hususunda kuvvetli yardımcı eleman kabilinden sosyo psikolojik bakışın dolayısıyla Sosyal Psikoloji'nin bir disiplin desteği oluşturduğu kanaatindeyiz. Esasen kıssaların amacının da bünyesinde barındırdığı hikmet ve ibret boyutlarının anlaşılması olduğunu ifade etmiştik. Pek çok hikmet yönü olan kıssaları anlamaya yönelik subjektif ve indi kriterler sunmaktan tamamen bağımsız olarak kıssaların bu tarz okuma biçimleri ile tekrar değerlendirilmesinin kıssaların bünyesinde barındırdığı farklı anlam dünyalarını ortaya çıkaracağı ve dolayısıyla tevhid merkezli bir içerikle beraber ideal kanaat, tutum ve davranış biçimi sunacağı kanaatimizi tekrar ifade etmek istiyoruz. Bu tür yönlerin öne çıkarıldığı bir okuma biçimi ve anlama çabalarının, kıssalardan istifade etme gayretine ciddi katkılar sunacağı kanaatindeyiz. Ancak şunu da ifade etmek gerekir ki yeni bir okuma yöntemi sunarken dahi güç ve kudretimizin de farkında olarak, geleneksel düşünce dünyasının kavramlarını ödünç kullandığımızı da ayrıca belirtmemiz gerekir. Böylesi öneri sunma gücünü oluşturan bilgi ve materyal desteğinin büyük bir çoğunluğunun da o külliyata yaslı geliştiğini asla hatırımızdan çıkarmadığımızı belirtmemiz gerekir. Dolayısıyla yapılan tüm bu çalışmaların, arzu ettiğimiz olgunluk düzeyine erişme serüvenimizin bir parçası olduğu da her zaman hatırdta tutulmalıdır, kanaatindeyiz.

Araştırmamızın, kıssalar üzerine yapılan çalışmaların pek çoğunun sonunda kıssalara sıfat olarak “hikmet ve ibret vermeyi amaçlayan” şeklinde eklenen ifadenin imleyip işaret ettiği konuların neler olduğuna dair fikir imal etmenin zorunluluğuna olan inanca karşılık geldiğini ifade etmemiz gerekir. Çünkü insanlar pek çok tutum ve davranışını kabul ettiği ideal normlarıyla değerleri ve/veya normlarıyla ilişkili olarak oluşturmaktadır. Zira ideal olarak kabul ettiği referans çerçevesi de, bireyin psikolojik yapısını ve dolayısıyla davranışını belirleyen belli bir alanda etkili olan faktörler arasındaki işlevsel ilişkiler sistemine karşılık gelmektedir. “Kıssalar

¹⁴²⁵ Schnapper, *Sosyoloji Düşüncesinin Özünde Öteki İle İlişki*, s. 154.

vasıtasıyla Kur'ân'dan anlaşılın ise; doğru bir idealden, ahlaktan yoksun toplumlarla, kendisini iyiye ve doğruya yönlendirmeye çalışan salih toplumlara tarihi süreç içerisinde aynı muamelenin yapılmasını beklemenin yanlış olduğudur. Çünkü tarih ahlaki açıdan tarafsız değildir ve salih bir toplumu, ahlaki ve toplumsal açıdan bozuk olan toplumdaki kesin bir biçimde ayıracaktır.¹⁴²⁶ Ancak zannedilenin aksine tarihi oluşturan millettir ve millet ise bir tarihin ürünü değildir. Bu gün sağlam bir kulpa yapışıp ayrılmayan, ortak bir amaç için bir arada kalma iradesi gösteren bir millet hem kendine uygun bir tarihi hak edecektir; hem de Kur'ân'ın kendine uygun bir anlaşılmasını.¹⁴²⁷

Kıssalarda anlatılan toplumların helakinin ise, esasen toplumların veya kavimlerin, salt peygamberlerin tebliğ ettikleri dinin emirlerini kabul etmemelerinden değil, kendi yapıp etmelerinden kaynaklı olduğunu da ifade edebiliriz. Kur'an'da özgür iradesi ile dinini değiştirene, literatür karşılığı ile mürted olana dünyevi bir ceza öngörülmemiş olması da¹⁴²⁸ bu yöndeki kanaatimizi daha da güçlendirmektedir. Zira Yüce Allah "hiçbir toplumu, kendi içlerinden onlara mesajlarını okuyup açıklayacak bir elçi göndermedikçe onları helak etmediğini ve yine hiçbir toplumu, üyeleri birbirlerine zulmetmeyi yol olarak benimsemedikçe, onları yok etmediğini"¹⁴²⁹ beyan buyurmaktadır.

¹⁴²⁶ Çelik, Ahmet, *Birey ve Toplumun Islahı Açısından Kur'ân Kıssaları*, A.Ü.İ.F.D., Sayı: 22, Erzurum, 2004, s. 87.

¹⁴²⁷ Aktay, Yasin, *Tarihselcilikteki Huzur İradesi*, III. Kur'ân Sempozyumu, Fecr Yay., Ankara, 1997, s.237

¹⁴²⁸ el-Bakara 2/217.

¹⁴²⁹ el-Kasas 28/59.

KAYNAKÇA

Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli, Haz. Komisyon, TDV Yayınları, Ankara, 2006.

Adasal, Rasim, *Normal ve Anormal Açından Psikososyal Yönleriyle Kişilik ve Karakter Portreleri*, Minnetoğlu Yay, İstanbul 1979.

-----, *Yeryüzü Tanrıları Liderler Komutanlar ve Kahramanlar Psikolojisi*, Minnetoğlu Yay, İstanbul 1979.

Adler, Alfred, *İnsan Doğasını Anlamak*, Çev., Deniz Başkaya, İlya Yayınevi, İzmir, 2003.

Aktay, Yasin, *Metin Tarih ve Şiddetin Kaynakları*, Din ve Dünya Barışı Uluslararası Sempozyumu, İstanbul, 2007.

-----, *Tarihselcilikteki Huzur İradesi*, III. Kur'ân Sempozyumu, Fecr Yay., Ankara, 1997.

el-Alûsî, Mahmut el-Bağdadî (v.1279 h.), *Ruhu'l- Meânî fi Tefsîri'l- Kur'ani'l- Âzîm, ve's- Seb'il- Mesânî*, Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabi, Beyrut, ts.

Armaner, Neda, *Din Psikolojisine Giriş*, Ankara, 1980.

-----, *Psikopatolojide Dini Belirtiler*, Demirbaş Yay, 1973.

Aronson, Elliot, *Social Animal*, W.H. Freeman and Company, New York, 1991.

Aydemir, Abdullah, *İslami Kaynaklara Göre Peygamberler*, T.D.V.Y., Ankara, 1992.

Bedir, Murteza, *Sünnet, Hz. Peygamber'in Evrensel Mesajı*, İsam Yay., İstanbul, 2006.

Beydavi, Nasiruddin Ebu Said Abdullah b.Ömer, *Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil*, Dersaadet Yayınları, Beyrut.ts.

Bottomore, T.B, *Toplumbilim*, Çev, Ünsal Oksay, Doğan Yayınevi, Ankara, 1977.

Bucaille, Maurice, *Kitabı Mukaddes, Kur'an ve Bilim*, çev. Suat Yıldırım, T.Ö.V. Yayınları, İzmir, ts.

C.B. ve J.R, *Sosyolojinin Unsurları*, Çev. Kazım Nâmi Duru, M.E.B.E., İstanbul, 1975.

- Can Baysal, Ayşe, *Sosyal ve Örgütsel Psikolojide Tutumlar*, Avcıol Yayım, İstanbul, 1981.
- Canetti, Elias, *Kitle ve İktidar*, Çev. Gülşat Aygen, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2006
- Cebeci, Lütfullah, *Kur'ân Sosyolojisi Üzerine Bir Deneme*, İslami Araştırmalar, Sayı: 3, Ocak 1987.
- Clifford, T. Morgan, *Psikolojiye Giriş*, Çev., Hüsnü Arıcı ve Diğr., H.Ü.P.B.Y., Ankara, 1984.
- Curtis, H. Jack, *Social Psychology*, Mc Grow-Hill Book Company, New York, 1960.
- Cüceloğlu, Doğan. *İnsan ve Davranışı*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005.
- Çelik, Celalettin, “*Kur’anda Toplumsal Değişme Olgusuna Sosyolojik Bir Yaklaşım*”, *Kur’an Sosyolojisine Üzerine Denemeler*, Konya, 2003.
- Çetin, Abdurrahman, *Kur’an İlimleri ve Kur’an-ı Kerim Tarihi*, İstanbul, 1992.
- Demir, Şehmus, *Mitoloji Kur’ân Kıssaları ve Tarihi Gerçeklik*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2003.
- Dönmezer, Sulhi, *Toplumbilim*, Beta Yayım, İstanbul, 1994.
- Ebu'l-Kâsım Râğıp el-İsfahî, *el-Müfredât fi ğarî'l- Kur’ân*, Beyrut, 1996.
- Eliade, Mircea, “*Modern Dünyanın Mitleri*”, çev. Sadık Kılıç, Dergah, 1993(17-19).
- Ergil, Doğu, *Toplum ve İnsan*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1984.
- Ergut, Ferdan, Ayşen Uysal, *Tarihsel Sosyoloji*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2007.
- Esed, Muhammed, *Kur’ân Mesajı*, , Türkçeye Çevirenler: Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İşaret Yayınları, İstanbul, 1999.
- Freud, Sigmund, *Kitle Psikolojisi*, Çev. Kamuran Şipal, Cem Yayınevi, İstanbul, 1996.
- Göksu, Turgut, *Toplumsal Psikoloji Toplumsal Olaylar ve Müdahale Esaları*, Özen Yayımcılık, Ankara, 2000.
- Güler, Mehmet Nuri, “*Kıssa ve Hukuk*”, IV. Kur’an Sempozyumu, Fecr Yayınları, Ankara, 1998 (113-144).

Gündüz, Şinasi, *Kutsal Hakkında Konuşmak: Dinsel Söylemde Mitos*, Milet ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi, Cilt:6, Sayı:1, 2009.

-----, “*Kur’an Kıssalarının Kaynağı Eski Ahit mi? Yapı, Muhteva ve Kaynak Açısından Torah Kıssaları*”, Kur’an Kıssalarının Anlam ve Değeri, IV. Kur’an Sempozyumu, Fecr Yayınları, Ankara, 1998(41-75)

Güney, Salih, *Sosyal Psikoloji*, Nobel Yayınları, Ankara, 2009.

Görgün, Tahsin, “*Kur’an Kıssalarının Neliği Üzerine*”, Kur’an Kıssalarının Anlam ve Değeri, IV. Kur’an Sempozyumu, Fecr Yayınları, Ankara, 1998.

Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, Çev.Salih Tuğ, İrfan Yayıncılık, İstanbul, 1990.

Hoffer, Eric, *Kesin İnançlılar*, terc., Erkil Günur, Tur Yay, İstanbul, 1978.

Hogg, A., Michael- M.Vaughan, Graham, *Sosyal Psikoloji*, Çev. İbrahim Yıldız – Aydın Gelmez, Ütopya Yayınları, I. Baskı, Ankara, 2007.

Hogg, Michael, *Sosyal Psikolojik Açından Grupta Bütünleşme*,Çev., Aliye M. Aktaş, Sistem Yay., İstanbul, 1997.

Homans, George. C.,*İnsan Grubu*, Çev. Heyet, Sevinç Matbaası Ankara,1990.

Horner, Althea, *Güç Sahibi Olma İsteği ve Güce Sahip Olmaktan Korkma*, Çev., Semra Kunt, HYB Yayıncılık, Ankara, 1997.

İbn Haldun, *Mukaddime*, Çev. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul, 2007.

İbn Kesir, Ebu'l-Fida İsmail, (701-774 h.), *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, Beyrut, 1388/1961.

İbn Manzur, Ebu'l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mükerrerem el-İfrikî, *Lisanu'l-Arab*, Dâr-u Sâdır, Beyrut, 1388/1968.

İsen, Galip, Veysel, Batmaz, *Ben ve Toplum*, Salyangoz Yay., I. Baskı, Ankara, 2006.

Kara, Necati, *Kur’ân’a Göre Hz. Musa, Firavn ve Yahudiler*, İst. 1991.

Kağıtçıbaşı, Çiğdem, *Günümüzde İnsan ve İnsanlar Sosyal Psikolojiye Giriş*, 11. Basım, Evrim Basım Yayım, İstanbul, 2008.

Katz, Daniel, Kahn, Robert, L, *Örgütlerin Toplumsal Psikolojisi*, Çev, Halil Can, Yavuz Bayar, Doğan Basımevi, Ankara, 1977.

Keith, Davis, *İşletmede İnsan Davranışı*, Çev., Heyet, İ.Ü.İ.F.Y., İstanbul, 1988, s. 295

Kılıç, Sadık, *Mitoloji Kitab-ı Mukaddes ve Kur'ân-ı Kerim*, Nil Yay., İzmir, 1993.

-----, "Tarih Felsefesi Açısından Kıssalar", I. Kur'an Sempozyumu, Bilgi Vakfı Yayınları, Ankara, 1994(87-98).

Krech, Crutchfield, Ballachey, *Cemiyet İçinde Fert (Individual in Society)*, çev. Mümtaz Turhan, MEB Basımevi, İstanbul, 1971.

Krech, David, Richard S. Crutchfield, *Sosyal Psikoloji*, çev. Mümtaz Turhan, Ötüken Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2007.

el-Kurtubî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî (v.671 h.), *el-Câmiu li Ahkami'l-Kur'an*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1408/1988.

Kutup, Seyyid, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, Dâru's-Şuruk, Beyrut, 1408/1988.

-----, *et-Tasviru'l Fenni fi'l-Kur'ân*, Kahire, ts.

Kongar, Emre, *Toplumsal Değişme*, Bilgi Basımevi, Ankara, 1972.

Le Bon, Gustave, *Kitleler Psikolojisi*, Timaş Yay, İstanbul, 1997.

Lundberg, A.George ve Diğr. *Sosyoloji*, Çev, Özer Ozankaya, Ülker Gürkan, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1970.

Maucops, P. *Sosyal Hareketlerin Psikolojisi*, Çev. Selmin Evrim, Anıl Yayınevi, İstanbul, 1965

Matthew, Mc Kay ve Diğr., *İletişim Becerileri*, Çev., Özgür Gelbal, Hyb Yayıncılık, İstanbul.

Mead. M, *From The South Seas*, New York, Marrow, 1939.

Mennâ, Halîl el-Kattân, *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut, 1993.

el-Meraġi, Ahmed Mustafa, *Tefsîru'l-Meraġi*, Şirketü Mektebet-i ve Matbaat-i Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır, 1373/1953.

Mevdudî, Ebu'l-A'lâ, *Tefhimu'l-Kur'an*, Çev., Heyet, İnsan Yay., İstanbul, 1996.

Necati, Muhammed Osman, *Kur'an ve Psikoloji*, ter.Hayati Aydın, Fecr Yay, Ankara,1998.

en-Nesefî, Ebu'l Berekât Abdullah b. Ahmet b. Muhammed, *Medariku't- Tenzil ve Hakaiku't- Te'vil*, Elif Yay., İstanbul 1991.

en-Nevevî, Muhyiddin, *Sahih-u Müslim bi Şerhi'n- Nevevî*, Beyrut, ts.

Okumuş, Ejder, “*Kur'an'da Toplumsal Çöküş*”, *Kur'an Sosyolojisi Üzerine Denemeler*, Mehmet Bayyığıt, (Editör), Konya. 2003.

Ozankaya, Özer, *Toplumbilimine Giriş*, S.B.F.B., Ankara, 1979.

Özsoy, Ömer, İlhami Güler, *Konuların Göre Kur'an Fihristi*, Fecr Yayınevi, Ankara, 1996.

Özsoy, Ömer, *Çağdaş Bir Sorun Olarak Kur'an'ın Anlaşılması Sorunu, Güncel Dini Meseleler I. İhtisas Toplantısı*, D.İ.B.Y, Ekim 2002.

Öztürk, Mustafa, *Kıssaların Dili*, Avrasya Yay, Ankara, 2006.

-----, *Kur'an ve Aşırı Yorum*, (Tefsirde Bâtınlık ve Bâtını Te'vil Geleneği), Kitabiyat Yay, Ankara, 2003.

-----, *Kur'an Dili ve Retoriği*, (Kur'an Metninin Dokusu Üzerine Tartışmalar), Kitabiyat Yay, Ankara, 2006.

-----, *Kur'an-ı Kerim Meâli*, Otto Yayınları, Ankara, 2008.

Polat, Fethi Ahmet, *Çağdaş İslam Düşüncesinde Kur'an'a Yaklaşımlar*, Adal Ofset, Konya, 2005.

er-Râzi, Fahrudin, (543-606 h.), *et-Tefsiru'l- Kebir*, Mısır, ts.

Reşit, Rıza, Muhammed, *Tefsîru'l- Menâr*, Kahire, 1373.

Schnapper, Dominique, *Sosyoloji Düşüncesinin Özünde Öteki İle İlişki*, İ.B.Ü.Y., 2005.

- Sert, H. Emin, *Kur'an'da İnsan Tipleri ve Davranışları*, Bilge Yay, İstanbul, 2004.
- Sencer, Muzaffer, *Sosyal Sınıflar*, (Kriter ve Göstergeler), Gözlem Yay, İstanbul, 1974.
- Sıddıkî, Mazharuddîn, *Kur'ân'da Tarih Kavramı*, Çev. Süleyman Kalkan, Pınar Yayınevi, 1982.
- es-Suyûtî, Celaluddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Dürri'l- Mensur fi't- Tefsir bi'l-Me'sûr*, Neşr., Muhammed Emin, Beyrut, ts.
- , *el-İtkan fi Ulûmi'l- Kur'an*, Mektebetü'l- Asriyye, Beyrut, 1408/1988.
- Şengül, İdris, "Kur'ân Kıssalarının Tarihi Değeri", IV. Kur'ân Haftası Kur'ân Sempozyumu, Fecr., Yay., Ankara, 1998.
- , *Kur'an Kıssaları Üzerine*, Işık Yay, İzmir, 1994.
- Şerif, Muzaffer, *An Outline of Social Psychology*, Harper and Brothers Publishers, New York, 1948.
- Şerif, Muzaffer, Carolyn Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, Çev. Mustafa Atakay – Aysun Yavuz, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1996.
- Şimşek, Said, *Günümüz Tefsir Problemleri*, Kitap Dünyası Yay., Konya, 2004.
- , *Kur'ân Kıssalarına Giriş*, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1993.
- Tabatabai, Muhammed Huseyn, *el Mizan fi Tefsiri'l-Kur'an*, Müessesetu'n-Neşri'l- İslami, Kum, 1996.
- et-Taberî, Ebu Cafer İbn-i Cerir (224-310 h.), Tah., Mahmut ve Ahmet Muhammed Şakir, *Câmiu'l- Beyan an-Te'vili'l- Kur'an*, Darul Mearif, Mısır, 1388/1968.
- Tabatabai, M. Hüseyin, *el- Mizân fi Tefsîri'l- Kur'an*, Beyrut, 1391-1971.
- Tarhan, Nevzat, *İnanç Psikolojisi*, Timaş Yay., İstanbul, 2009.
- Tolan, Barlas, Galip, İsen, *Ben ve Toplum: Sosyal Psikoloji*, Feryal Matbaacılık, Ankara, 1985
- Tolan, Barlas, *Çağdaş Toplumun Bulanımı*, AİTİA, Yayınları, Ankara, 1980.
- Turgay, Nurettin, *Kur'ân Kıssaları*, D.Ü.İ.F.Y., No: 4, 2000.

el-Vâhidî, Ali b. Ahmed (v.468 h.), *Esbâbu Nuzûli'l- Kur'an*, Dâru'l- Kutubi'l- İlmiyye, Beyrut, 1316.

Varol, Muharrem, *Örgüt Sosyolojisine Giriş*, A.Ü.B, Ankara, 1993.

Yaman, Ahmet, Ben ve “Öteki”, *Kur'ân'ın “Öteki” ile İlişkilerde Öngördüğü Dengeli Barış Teorisi*, (İslami İlimler Dergisi, Yıl 3, Sayı1 Bahar 2008)

Yavuz, Ömer Faruk, *Kur'ân'ın Temel Amaçlarının İfade Edilmesinde Bir Anlatım Tekniği Olarak “Kıssa”nın Rolü*, Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi, cilt: 6 sayı: 1 Ocak – Nisan 2009.

Yazır, Elmalılı, M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Yay., İstanbul, 1971.

Yıldırım, Suat, *Kur'an-ı Hakim'in Açıklamalı Meali*, Çağlayan A.Ş., İstanbul, 2005.

-----, “*Kur'an-ı Kerimde Kıssalar*”, Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi, 1979/3(37-63).

ez-Zemahşeri, Carullah (467-538 h.), *el-Keşşâf an Hakikâti't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvil fi Vucûhi't-Te'vîl*, (1380-1966), Mısır, II/247.

ez-Zerkeşî, Muhammed b. Abdillâh, *el-Burhân fi Ulûmi'l- Kur'an*, Daru'l- Maarif, Beyrut, 1410/1990.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı:	Fikret GEDİKLİ	İmza:	
Doğum Yeri:	Tortum		
Doğum Tarihi:	16/05/1969		
Medeni Durumu:	Evli		

Öğrenim Durumu

Derece	Okulun Adı	Program	Yer	Yıl
İlköğretim	A Şerif Beygu İ.O.		Erzurum	
Ortaöğretim	Cumhuriyet Lisesi		Erzurum	1986
Lise	Cumhuriyet Lisesi		Erzurum	1989
Lisans	Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi		Erzurum	1995
Yüksek Lisans	Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü		Erzurum	2000
Becerileri:				

İlgi Alanları:	
İş Deneyimi:	1996-2004- Şair Nef'i İlköğretim Okulu 2004-2007- İl AB Proje Koordinatörlüğü 2006-2009- Erzurum Merkez Ziyaeddin F.F. İlköğretim Okulu Müdürlüğü
Aldığı Ödüller:	Takdir Aylıkla Ödüllendirme Teşekkür
Hakkımda bilgi almak için önerebileceğim şahıslar:	Prof. Dr. M. Said ŞİMŞEK Prof. Sadık KILIÇ Prof. Orhan ATALAY
Tel:	505 9260000
Adres	Şair Nef'i İlköğretim Okulu Yakutiye/ERZURUM